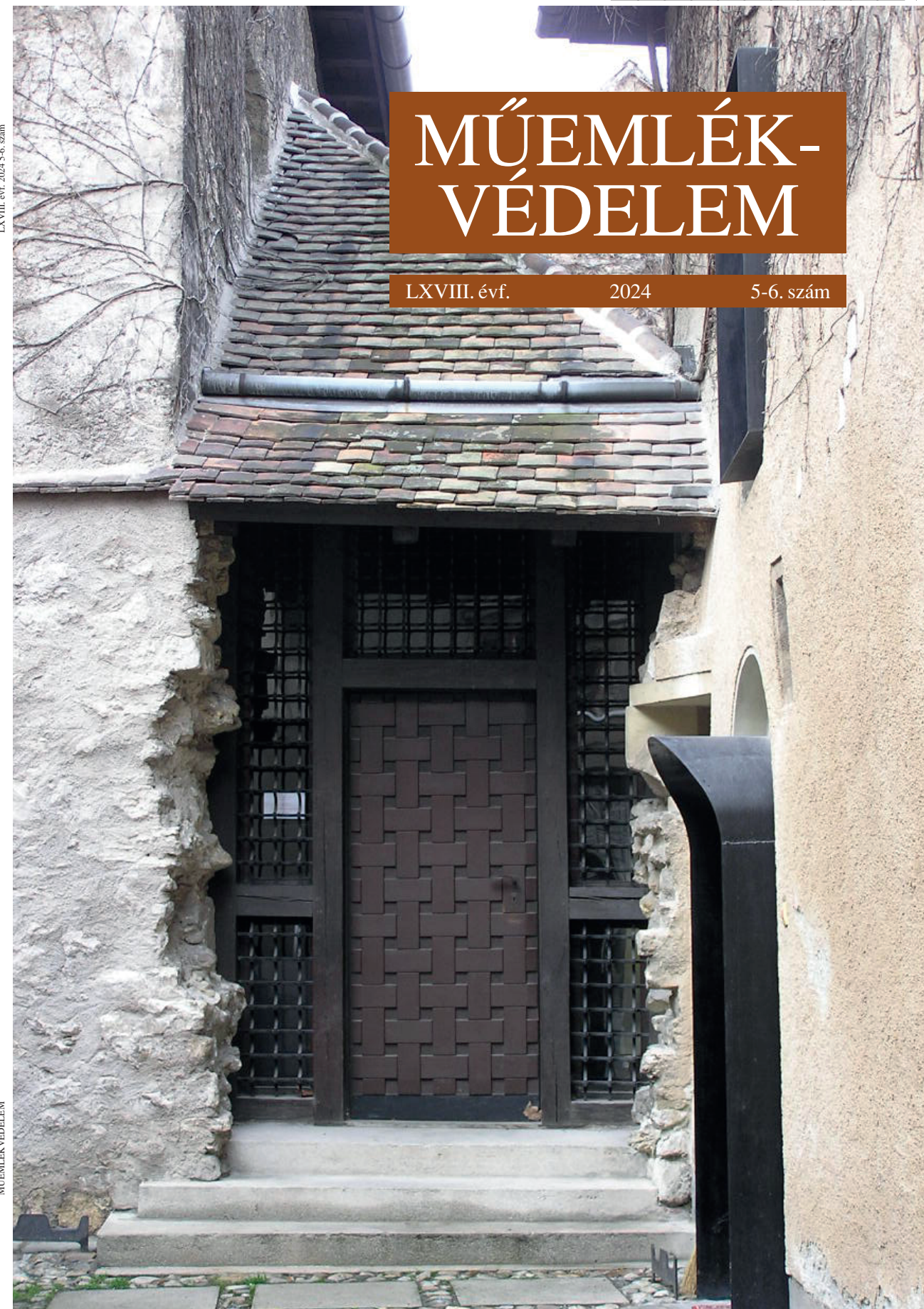

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA
LXVIII. évf. 2024 5-6. szám

A kiadvány megjelenéséért felel:

Építési és Közlekedési Minisztérium
Műemlékvédelemért és Kulturális Örökség Védelméért Felelős Helyettes Államtitkárság

Alapította: Gerő László
Szerkesztőbizottság: Alföldy Gábor, Bíró László, Deák Krisztina, Fejérdy Tamás, Feld István, Győr Attila, Heitler András,
Horogszegi Tamás, Koppány András, Krähling János, Nagy Gergely Domonkos, Ritoók Pál, Szakács Béla Zsolt,
Veöreös András
Főszerkesztő: Velladics Márta
A Műemlékvédelem korábban megjelent lapszámai és a 2024. évi lapszámok ÉTK Kft. könyvesboltjában (1082 Budapest,
VIII. kerület Nap utca 41. földszint) megvásárolhatók, illetve a 2024. évi lapszámok megrendelhetők a könyvesbolt@etkkft.hu címen.

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

A Velencei Karta francia szövegének új fordítása / <i>New Translation of the French Text of the Charter of Venice</i>	255
<i>Rácz Miklós – Fejérdy Tamás – Klaniczay Péter – Nagy Gergely Domonkos – Takács Katalin: Jegyzetek a Velencei Karta (1964) francia szövegének új fordításához / Notes on the New Translation of the French Text of the Charter of Venice (1964)</i>	257
TANULMÁNYOK / STUDIES	
<i>Szigetvári Krisztián: Az országos műemlékjegyzékek rövid története Magyarországon / A Brief History of the National Registers of Historic Monuments in Hungary</i>	261
<i>Tárkányi Sándor – Kósa Balázs: Rekonstruált műemlékvédelem – Sopron, Kolostor u. 13. számú épület 1984. évi helyreállítása / Reconstructed Preservation of Historic Monuments –. The 1984 Restoration of the Building in Sopron, Kolostor utca 13.</i>	274
<i>Józsa Dávid – Veöreös András: Rekonstruált műemlékvédelem – A soproni Ó-Zsinagóga 1973–76. évi helyreállítása / Reconstructed Preservation of Historic Monuments – The 1973–1976 Restoration of the Old Synagogue in Sopron</i>	292
KITEKINTÉS / OUTLOOK	
<i>Fogarasi Barbara – Balázs Bálint – Düll Andrea: A műemlékek szerepe a városi egyéni és közösségi identításban és emlékezésben: A településhez való látnis viszonyulás vizsgálatának elméleti háttere és a történeti épületekre vonatkozatható eredményei / The Role of Historic Monuments in Urban Individual and Community Identity and Recollection: The Theoretical Background of the Study on the Residents' Latent Attitude to the Settlement and the Research Results Applicable to Historical Buildings</i>	306
KÖNYVISMERTETÉS / BOOK REVIEW	
<i>Pákei Lajos</i> Szerk.: Gy. Dávid Gyula. Holnap Kiadó, Budapest, 2023 / <i>Ed.: Gy. Dávid, Gyula. Holnap Kiadó, Budapest, 2023</i>	321
<i>Kaun, Betina: Der Bauingenieur Eberhard Deutschmann/Dučman: Zwischen Holzbaukunst und industriellem Bauen. Stiftung für das sorbische Volk / Založba za serbski lud, Bautzen/Budusin, 2023.</i>	325
EMLÉKEZÜNK / IN MEMORIAM	
<i>G. Györfly Katalin (1943–2024) / Katalin Györfly (1943–2024)</i>	328
<i>Csomortány Levente (1973–2024) / Levente Csomortány (1973–2024)</i>	332

A kiadvány tanulmányai lektoráltak.

*A címlapon: A soproni Ó-Zsinagóga bejárata, 2024. (Fotó: Veöreös András),
a hátsó borítón: Sedlmayr János rajzai a soproni Ó-Zsinagóga helyreállításához; periodizációs alaprajz és homlokzat
(Lelőhely: MÉM MDK Tervtár, ltsz.: 35605 és 67380).*

Kiadásért felelős: Építési és Közlekedési Minisztérium
1055 Budapest, Alkotmány utca 5.
Nyomdai előkészítés, terjesztés: Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft.
1074 Budapest, Hársfa u. 21.
Mohr László ügyvezető
Karácsony Tiborné kiadóvezető
telefon: 06-30-278-4247, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu
Azonosítási szám: 7/2025
Nyomdai munkák: AduPrint Kft.
Felelős vezető: Tóth Zoltán ügyvezető
INDEX: 25 585, ISSN 0541-243

A VELENCEI KARTA FRANCIA SZÖVEGÉNEK ÚJ FORDÍTÁSA

NEMZETKÖZI KARTA A MŰEMLEKEK ÉS MŰEMLEKHELYSZÍNEK MEGŐR- ZÉSÉRŐL ÉS HELYREÁLLÍTÁSÁRÓL (VELENCEI CHARTA)

Műemlékekkel foglalkozó építészek és szakemberek II. nemzetközi kongresszusa, Velence, 1964. Az ICOMOS elfogadta 1965-ben. A kongresszus által elfogadott francia szöveg magyar fordítása, 2025.

A népek műemlékei a múlt szellemi üzenetét hordozzák, évszázados hagyományaik élő tanúi maradnak a jelenben. Az emberiség nap mint nap szembesül az emberi értékek egységével, közös örökségnek tekinti azokat, és egyetemes felelősséget vállal védelmükért a jövő nemzedékek érdekében. Kötelességének tartja, hogy hitelességük teljes gazdagságában adja őket tovább.

Lényeges ezért nemzetközi szinten közösen kialakítani és megfogalmazni a műemlékek megőrzését és helyreállítását szabályozó elveket, az egyes nemzetekre bízva alkalmazásukat saját kultúrájuk és hagyományaik szerint.

Az 1931-es Athéni Karta először fogalmazta meg ezeket az alapelveket. Ez széles körű nemzetközi mozgalom kialakulásához járult hozzá, amely nemzeti dokumentumokban, az ICOM, valamint a kulturális javak megőrzésével és helyreállításával foglalkozó nemzetközi tudományos központot (ICCROM) is létrehozó UNESCO tevékenységében nyilvánult meg. A szakmai érzékenység és a kritikai gondolkodás egyre összetettebb és árnyaltabb problémákat tárt fel, így elérkezettnek látszik az idő a [z Athéni] Karta elveinek felülvizsgálatára, hogy egy új dokumentumban elmélyítsük és kiszélesítsük hatókörét.

A műemlékekkel foglalkozó építészek és szakemberek 1964. május 25–31. között Velencében tartott II. nemzetközi kongresszusa ezért az alábbi szöveget hagyta jóvá:

MEGHATÁROZÁSOK

1. A műemlék fogalma önálló építészeti alkotást jelent, valamint városi vagy vidéki helyszínt, amely valamely sajátos kultúráról, jelentős fejlődésről vagy történelmi eseményről tanúskodik. Műemlékek nemcsak nagy alkotások, hanem szerény művek is lehetnek, amelyek idővel kulturális jelentőségre tettek szert.

2. A műemlékek megőrzése és helyreállítása olyan szakterület, amely a műemléki örökség tanulmányozását és megővását elősegítő minden tudományágat és technikát fölhasznál.
3. A műemlékek megőrzésének és helyreállításának célja, hogy műalkotásként és a történelem tanújaként egyaránt megővja őket.

MEGŐRZÉS

4. A műemlékek megőrzéséhez mindenekelőtt gondozásuk folyamatosságát kell biztosítani.
5. A műemlékek megőrzését mindig elősegíti a társadalom számára hasznos rendeltetés; az ilyen hasznosítás tehát kívánatos, de nem változtathatja meg az épületek elrendezését vagy díszítését. E korlátok között kell megtervezni és engedélyezni a változó használathoz és szokásokhoz szükséges átalakításokat.
6. A műemlék megőrzése magában foglalja a léptékének megfelelő környezet megőrzését is. Amennyiben a hagyományos környezet fennmaradt, meg kell őrizni, és tilos minden olyan új építkezés, bontás vagy fejlesztés, amely megváltoztathatja a tömegek és színek összefüggéseit.
7. A műemlék elválaszthatatlan a történelemtől, amelynek tanúja és a környezettől, ahol elhelyezkedik. Ezért bármely műemléknek vagy egyes részeinek az áthelyezése csak akkor fogadható el, ha azt a műemlék megmentése megköveteli, illetve jelentős nemzeti vagy nemzetközi érdekek indokolják.
8. A műemlék szerves részét képező szobrászati, festészeti részletek vagy díszítőelemek csak akkor választhatók el a műemléktől, ha ez az egyetlen intézkedés, amely megővését biztosíthatja.

HELYREÁLLÍTÁS

9. A helyreállítás egyedi jellegű művet kell, hogy legyen. Célja a műemlék esztétikai és történeti értékeinek megőrzése és kibontakoztatása, amelynek alapja régi anyagi valójának és a hiteles dokumentumoknak tiszteletben tartása. Megáll ott, ahol a hipotézis

kezdődik; a feltételezésen alapuló újjáépítéseknel pedig minden esztétikai vagy műszaki okból elkerülhetetlennek tartott kiegészítő változtatás igazodik az építészeti kompozícióhoz, és korunk jegyét viseli magán. A helyreállítást mindig megelőzi és kíséri a műemlék régészeti és történeti vizsgálata.

10. Amennyiben a hagyományos technikák nem bizonyulnak megfelelőnek, a műemlék megerősítése elvégezhető minden olyan korszerű konzerválási és szerkezeti megoldás alkalmazásával, amelynek hatékonyságát tudományos adatok bizonyították és a tapasztalat igazolta.
11. Tiszteletben kell tartani bármely korszaknak a műemlék építéséhez való érdemleges hozzáátételét, a helyreállításnak nem célja, hogy stílusegységet érjen el. Ha az építményen több korszak rétegződik, a korábbi állapot kiszabadítása csak kivételes esetben indokolt, feltéve, hogy az eltávolított részek csekély értéket képviselnek, míg a feltárt alkotás jelentős történeti, régészeti vagy esztétikai értékkel bír, és állapota kielégítőnek ítéltető. A kérdéses elemek értékének megítélése és az eltávolításról való döntés nem függhet a terv egyetlen alkotójától.
12. A hiányzó részek pótlására szánt elemeket harmonikusan kell beilleszteni az együttesbe, ugyanakkor különbözniük kell az eredeti részekről, hogy a helyreállítás ne hamisítsa meg a művészeti és történeti dokumentumot.
13. A hozzátételek csak akkor engedhetők meg, ha tiszteletben tartják az építmény valamenyny lényeges részét, annak hagyományos kereteit, kompozíciójának egyensúlyát és környezeti összefüggéseit.

MŰEMLÉKI HELYSZÍNEK

14. A műemléki helyszínekre különös gondot kell fordítani integritásuk megőrzése, valamint felújításuk, rendezésük és helyreállításuk biztosítása érdekében. Az ilyen területen végzett állagmegóvási és helyreállítási munkákat az előző pontokban kifejtett elvek szellemében kell végezni.

ÁSATÁSOK

15. Az ásatási munkákat a tudományos irányelveknek megfelelően és az UNESCO által 1956-ban elfogadott, „*A régészeti feltárások nemzetközi alapelveinek meghatározására vo-*

natkozó ajánlás” szerint kell végezni. Biztosítani kell a romterületek rendezését, valamint gondoskodni kell az építészeti részletek és régészeti leletek megóvásához és állandó védelméhez szükséges intézkedésekről. Ezenkívül minden kezdeményezést figyelembe kell venni annak érdekében, hogy megkönnyítsük a feltárt műemlék megértését anélkül, hogy valaha is eltorzítsanak annak jelentését.

Minden rekonstrukciót ugyanakkor eleve ki kell zárni, és csak az anastylosis lehetőségét szabad előírni, vagyis a meglévő, de szétesett részek újbóli összeállítását. A kiegészítő elemek mindig felismerhetők legyenek, továbbá a műemlék megőrzési feltételeinek biztosításához és a formák folytonosságának visszaállításához szükséges minimumot ne lépják túl.

DOKUMENTÁLÁS ÉS KÖZZÉTÉTEL

16. A megőrzési, helyreállítási és ásatási munkákat mindig pontos dokumentáció összeállítása kíséri elemző és kritikai jelentések formájában, rajzokkal és fényképekkel illusztrálva. A tisztítási, megerősítési, újra összeállítási és kiegészítési munkálatok minden fázisát, valamint a munka során azonosított szerkezeti és formai elemeket rögzíteni kell. Ezt a dokumentációt közintézmény archívumában kell elhelyezni, úgy, hogy a kutatók rendelkezésére álljon; közzététele ajánlott.

A műemlékek és műemlékhelyszínek megőrzéséről és helyreállításáról szóló nemzetközi kartát kidolgozó bizottságban a következő személyek vettek részt:

Piero Gazzola, elnök (Olaszország);
 Raymond Lemaire, riportőr (Belgium);
 Jose Bassegoda-Nonell (Spanyolország);
 Luis Benavente (Portugália);
 Djurdje Boskovic (Jugoszlávia);
 Hiroshi Daifuku (UNESCO);
 P. L. de Vrieze (Hollandia);
 Harald Langberg (Dánia);
 Mario Matteucci (Olaszország);
 Jean Merlet (Franciaország);
 Carlos Flores Marini (Mexikó);
 Roberto Pane (Olaszország);
 S. C. J. Pavel (Csehszlovákia);
 Paul Philippot (ICROM);
 Victor Pimentel (Peru);
 Harold Plenderleith (ICROM);
 Deoclecio Redig de Campos (Vatikán);

Jean Sonnier (Franciaország);
François Sorlin (Franciaország);
Eustathios Stikas (Görögország);
Gertrude Tripp (Ausztria);
Jan Zachwatowicz (Lengyelország);
Mustafa S. Zbiss (Tunézia).

A munkacsoport tagjai:
Fejérdy Tamás
Klaniczay Péter
Nagy Gergely Domonkos
Rácz Miklós
Takács Katalin

A kongresszuson elfogadott francia szöveg fordítását az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága által felkért munkacsoport készítette 2024–2025-ben.

A fordítást nyelvi és szakmai szempontból ellenőrizték:

Németh Katalin
Arnóth Ádám

Rácz Miklós – Fejérdy Tamás – Klaniczay Péter – Nagy Gergely Domonkos – Takács Katalin

JEGYZETEK A VELENCEI KARTA (1964) FRANCIA SZÖVEGÉNEK ÚJ FORDÍTÁSÁHOZ¹

2024-ben emlékezett meg a műemlékes szakma világszerte a Velencei Karta, a műemlékvédelem nemzetközileg legismertebb és legtöbbet hivatkozott dokumentuma megszületésének hatvanadik évfordulójáról.

A Karta elfogadása jellemző évfordulóinak alkalmából a műemlékvédelem világszervezete mindig megragadta a lehetőséget, hogy a Karta aktualitását megvitassa és értékelje. Ezek konklúziói minden alkalommal megerősítették, hogy a Karta továbbra is megállja a helyét a műemlékvédelem legfontosabb nemzetközi alapidokumentumaként.²

Már a 40. évforduló alkalmából 2004-ben szervezett nemzetközi konferencia által kiadott Pécsi Nyilatkozat jelezte ezzel együtt a meglevő fordítások felülvizsgálatának, korrekciójának szükségességét.³

A hatvan évvel ezelőtt aláírt dokumentum adta témáját a 2024. évi Műemléki Világnapnak is, ahol ismertettük új, korrigált fordításunkat, amelyet ezúttal közlünk.

Az új fordítás kezdeményezése abból a felismerésből indult ki, hogy az eredeti szövegváltozatnak a francia szöveg tekinthető, és attól mind a szélesebb körben ismert angol, mind pedig az egyes további változatok, így a magyar, több, kisebb-nagyobb jelentésbeli eltérést mutat.

A fordítások közötti különbségek tudatosítása céljából tette közzé 2019-ben felhívását a francia ICOMOS az egyes fordítások szövegkritikájára, a francia eredetinek megfelelő és attól eltérő részek szétválasztására.⁴ A szövegvizsgálatra

Nagy Gergely elnök úr (ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság) által felkért munkacsoport keretében ezt a munkát végeztük el 2024. márciusa és októbere között, és tettünk javaslatot az új szövegváltozatra.⁵ Szövegjavaslatunkat nyelvi és szakmai szempontból Németh Katalin és Arnóth Ádám ellenőrizte, a szöveg véglegesítését a közreműködésükkel végeztük el.

A Karta⁶ magyar szövege a Műemlékvédelem folyóiratban jelent meg, már a kongresszus évében, 1964-ben, *Dercsényi Dezső* és *Horler Miklós* tanulmányával.⁷ A fordítás készítésének körülményeire a kiadásban nem utaltak. A kongresszuson a magyar küldöttség tagjaként részt vett *H. Sallay Marianne* utóbbi visszaemlékezése szerint azt talán egy fordítóiroda készíthette el.⁸ A szöveget kisebb változtatásokkal tette közzé a *Román András* szerkesztette Karták könyve,⁹ majd annak *Fejérdy Tamás* által szerkesztett újabb kiadása¹⁰ és kiegészítése.

Az új fordítás az eredeti francia szövegen alapulva, a tetten érhető fordítási hibák korrigálásával a készítők gondolatainak, szándékának jobb megértéséhez és a Karta eredeti, ma is aktuális céljának megfelelően a műemlékvédelem – szorosabb értelemben a műemlékek helyreállítása, restaurálása – elvi megalapozásához járulhat hozzá. Az utóbbi szempontot követve törekedtünk a minél pontosabb fordításra, hangsúlyosan figyelembe véve a műemlékvédelem mindennapi gyakorlatának nyelvhasználatát, ugyanakkor hagyományait is. Emiatt kívántunk, ahol csak lehetett, magyar megfelelőket találni az egyes kifejezések

re. A Karta két fő alapfogalmára vonatkozóan: a „konzerválás” („*conservation*”) helyett a megőrzés, a „restaurálás” („*restauration*”) helyett a helyreállítás kifejezéseket találtuk megfelelőnek. A Karta címében szereplő harmadik alapfogalmat is megváltoztattuk: az eddig szereplő „műemlékegyüttesek” kifejezés az eredetiben szereplő „*site*” jelentéséhez képest eltérő volt, arra az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága már évekkel ezelőtt bevezette a műemléki helyszín, műemlékhelyszín fogalmait, így ezeket alkalmaztuk.

Ahol megalapozottnak bizonyult, minden esetben a korábbi magyar fordítást tartottuk tisztelben.

Arra törekedtünk, hogy a fordítást a mai magyar nyelvhasználathoz hozzuk közelebb. Ennek során néhány esetben hosszabb, többszörösen összetett mondatokat két részre tagoltunk, és egyes, pontosan csak körülményesen lefordítható, sajátosan francia kifejezések, szóösszetételek helyére a hétköznapi magyar nyelvben megszokott, egyszerűbb kifejezéseket választottunk. Ebben követtük a francia ICOMOS kiadványának javaslatait, és különböző más nyelvű fordításokat is megnéztünk.

Számos helyen volt indokolt az eredeti mondatrészeket és mondat szerkezetet figyelembe véve korrigálni az eddig közreadott magyar fordítást, mert az az eredeti francia szöveg jelentésén akár számottevően módosított. Ennek néhány jellemző példáját – a teljesség igénye nélkül – a következőkben emeljük ki:

- Az előszóban több más eltérés mellett a „népek hagyományai” helyett a „népek műemlékei” birtokos szerkezet szerepel. A mondatot újra fordítottuk, igyekezve pontosabban viszatükrözni az eredeti szöveg jelentését.
- A 2. pontban a „műemlékek konzerválása és restaurálása” kifejezést nemcsak a fogalomhasználat tekintetében pontosítottuk, hanem az eredeti francia és angol nyelvi változatoknak megfelelően mindezt nem csupán egy tevékenységnek nevezzük, hanem szakterületnek.
- A 3. pontban a Karta nem kétféle tárgyról („művészeti alkotások és történeti emlékek”), hanem az emlékek kétféle minőségéről szól.
- A megőrzés kapcsán a 4. pontban más jelentésbeli hangsúlyt hordoz az, hogy a francia szöveg megfogalmazása nem az állandó karbantartást, hanem a karbantartás-gondozás folyamatosságát tartja szükségesnek.
- Az 5. pontban az elrendezés és díszítő elemek kapcsán a francia szövegben az „eredeti” jelző nem szerepel, így ezt szintén pontosítottuk.

– A 6. pontban a környezeti kontextust megváltoztató új építéssel, bontással vagy átalakítással kapcsolatban mind az eredeti francia szöveg, mind az angol nyelvi változat sokkal szigorúbban fogalmaz: a francia szöveg tiltást mond ki, az angol szöveg a „nem engedélyezendő” kifejezést használja. Ehhez képest a magyar szöveg megengedőbb „kerülni kell” kifejezése – mint azt számos hazai példa mutatja – megkérdőjelezhető beavatkozásokat eredményez.

– A 9. pontban a helyreállítás definíciójának első mondatában lényeges különbséget jelent az, hogy az „egyedi jelleg” nem az épületre, hanem a restaurálásra, mint műveletre, annak adottságaira vonatkozik.

A következő mondatban az eddigi magyar fordítás a „régí állapot” tisztelben tartásáról beszél, pedig valójában itt – egy gyakran vitatott kérdés esetében – ennél direkter kifejezés áll, amely kifejezetten a régi anyagi való megőrzését mondja ki („*substance ancienne*”, melyet az angolban is „*original material*”-ként fordítottak).

A 9. pont feltételezésen alapuló kiegészítések-re vonatkozó mondatában a „*relève de la composition architecturale*” szövegrész a Karta azon részlete, amelynek fordításai között talán a legjelentősebb értelmezésbeli különbségek tapasztalhatók. A szöveg szerzője kimutathatóan *Raymond Lemaire* volt, akinek korábbi kézírataiban már megtalálható a későbbi 9. pont szinte teljes szövege.¹¹

Ha a Karta kontextusát vesszük figyelembe, a *composition/kompozíció* fogalom a mű valamely jellemzőire, elsősorban szerkesztésmódra, térbeli elrendezésre, tömegalakításra, építészeti eszköztárra utalhat. A fordítások döntő többsége így értelmezte a szót.

Az első magyar fordításban a *composition* szó „alkotásként” szerepel, ez túl általánosnak tűnik a kontextust tekintve. Valószínűnek tartjuk, és a szakirodalomban megjelent értelmezések is arra utalnak, hogy a francia szövegrész értelme önmagában eredetileg sem teljesen egzak, de a *composition* szó jelentéstartalma a mű építészeti tulajdonságaihoz áll közel, illetve az újat és a régít – a 12. pont szerint harmonikusan – összefogó, integráló kompozícióra utalhat.

Az tapasztalható ugyanakkor, hogy a szövegrész határozatlan, rugalmas jelentése révén a 9. ponthoz kapcsolódó gondolati háttérnek megfelelően nem csak a fordításokban, hanem a francia nyelvű recepcióban is kétféle, élesen eltérő értelmezési mód alakult ki. Az egyik a *composition* szó kortárs alkotás jellegét emeli ki, és úgy értelmezi, hogy ez a szövegrész ráerősít a

feltételezésen alapuló hozzátelemek kortárs módjára.¹² Úgy véljük azonban, hogy a szó jelentésében ebben az esetben is benne van a meglevő részekkel való összefüggésre, összhangra való utalás, és nem csak az új alkotásról van itt szó. Ezzel együtt azonban tetten érhető egy másik francia nyelvű értelmezés is, amely szerint a *composition* szó kifejezetten a meglevő mű tulajdonságaira hivatkozik.¹³

Fordításunkban, a kifejezés többértelműsége és fordításának nehézsége miatt az utóbbihoz közelebb álló változat mellett döntöttünk. Ezzel fordításunk közel áll a Karta ezen szövegrészének holland és spanyol értelmezéséhez, és nem zárja ki a valamivel tágabb értelmezési keretet sem.

– A 11. pont nem a műemlék különböző korszakainak jelentőségre való tekintet nélküli megőrzéséről szól, ahogyan az eddigi magyar szöveg, hanem konkrétan, kifejezetten az érdemleges („*valables*”) hozzáteleteket mondja tiszteletben tartandónak. Ugyanebben a pontban az eredeti francia kartaszöveg az értékek megítélésének vonatkozásában nem kizárólagosan a tervezőre gondol, hanem tágabb értelemben az adott projektet kidolgozó szerzőkre.

– A 11. és 13. pontban a francia *édifice* szót pontosabbnak láttuk építményként fordítani, míg az 5. pont kontextusa (hasznosítás) miatt ott a jobb érthetőség kedvéért az épület szót tartottuk meg.

– A 15. pontban a romterületek rendezése és nem helyreállítása kapcsán ad javaslatokat a Karta. Véltetően egy félrefordítás eredményeként került bele a szövegbe a „talált tárgyak” kifejezés, amelyet pontosítottunk feltárt leletekre.

Végül, megemlítendő, hogy az ebben a pontban szereplő, 1956-ban elfogadott régészeti UNESCO ajánlás magyarországi adaptálására az akkori körülmények között nem került sor, és magyar fordítása tudomásunk szerint később sem készült el. Meggyőződésünk, hogy a Velencei Karta a műemlékhelyreállítások hitelességére vonatkozóan alapvető és érvényes megállapításokat fogalmaz meg, ezért úgy történeti dokumentumként, ahogy a képviselt műemlékvédelmi szemlélet szempontjából fontos, hogy korunk szakemberei és döntéshozói is minél pontosabban ismerjék annak tartalmát és gondolatait.

JEGYZETEK

1 A munkacsoport ülésein elhangzottakat, valamint Takács Katalinnak a 2024. évi Műemléki Világnap alkalmából elmondott összefoglalóját is alapul véve készült összeállítás.

- 2 Kovács Erzsébet (szerk.): *The Venice Charter: 1964–2004–2044? The fortieth anniversary* (Hungary, May 22–27, 2004) = *La Charte de Venise: 1964–2004–2044? Le quarantième anniversaire* (Hongrie, 22–27 mai, 2004). Monuments and Sites XI. Budapest, 2005.; *Revisiting the Venice Charter: Critical Perspectives and Contemporary Challenges*. ICOMOS Scientific Symposium. Ouro Preto. November 10–15. 2024.
- 3 Pécsi Nyilatkozat a Velencei Kartáról. The Pécs Declaration on the Venice Charter. 5. pont: Uo. 9–10. ill. *Műemlékvédelem* 48 (2004) Különszám/ Kiegészítés 2–3. „A more precise re-examination and correction of the existing translations is also recommended.”/„Ugyancsak ajánlott a korábbi fordítások szükség szerinti szakszerű felülvizsgálata, javítása és pontosítása.”
- 4 Jean-François Lagneau (dir.): *Retour à l'esprit de la Charte de Venise*. Back to the spirit of the Venice Charter. ICOMOS France. Paris, 2019.
- 5 A munkacsoport tagjai: Fejérdy Tamás, Klaniczay Péter, Nagy Gergely Domonkos, Rácz Miklós, Takács Katalin.
- 6 A görög eredetű latin *charta* szó egyszerűsített, magyarosított *karta* alakja a magyarországi műemlékes szakmában az 1970-as években jelent meg, a hétköznapi használatához alkalmazva, talán részben az újlatin, olasz és spanyol *carta* szóalak hatására. A műemlékes szakirodalomban általánosan ez a forma terjedt el. E kialakult gyakorlatra tekintettel itt is ebben az alakban írtuk, tudomásul véve ugyanakkor, hogy a hivatalos helyesírás, és ezáltal a nem műemlékes kiadványok többsége a *charta* alakot ismeri, amelyet éppúgy megfelelőnek tartunk.
- 7 Dercsényi Dezső – Horler Miklós: Beszámoló a velencei II. Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszusról. *Műemlékvédelem* 8 (1964) 4:193–216.
- 8 F. Dóczy Erika – Kovács Gergely: „Legyünk teljesen tárgyilagosak” – Interjú Hokkyné Sallay Marianné művészettörténésszel, 1. rész. *Enigma XXXI/121* (2024) 7–43. 41.
- 9 *Karták könyve*. Gyűjtötte, válogatta és szerkesztette: dr. Román András, a válogatásban közreműködött: Lampert Rózsa. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság. Budapest 2002. Itt még a régi fordítás szerinti címmel szerepel.
- 10 *Karták könyve*. 2. kiadás. Szerk.: Fejérdy Tamás. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság. Budapest 2011. Itt már a régi címhez kapcsolódó lábjegyzet jelzi a „műemlékhelyszin” kifejezés bevezetését. A Karták könyve 2011–2021 csak az ebben az időszakban alkotott dokumentumokat tartalmazza, ezért a Velencei Karta nem szerepel benne. Szerk. Fejérdy Tamás, ICOMOS MNB, Budapest, 2021.
- 11 Claudine Houbart: *La charte de Venise en France : acteurs, réception, interprétations (1957–1976)*. Apuntes, 2017. 30/2. 72–89.
- 12 Ezt erősítette meg maga Lemaire is a Karta tervezett revíziója kapcsán 9. pont kiegészítésére 1976-ban

készített javaslatában, ahol a *composition architecturale* szóösszetételt kiegészítette a „kortárs” jelzővel”: „*Au plan des reconstitutions conjecturales, tout complément reconnu indispensable pour des raisons esthétiques, techniques ou d’usage relève de la composition architecturale ou paysagère contemporaine et portera la marque du temps, du lieu et éventuellement, de la tradition authentique et vivante qui la caractérisent*”. Claudine Houbart: *The evolution of urban heritage conservation and the role of Raymond Lemaire*. Abingdon – New York, 2024. 379. Claudine Houbart és szerzőtársainak angol fordítása e szövegrészre: „*is a matter of architectural composition*”. Claudine Houbart – Stéphane Dawans: *The ‘open’ Venice Charter. Learning from the multiple interpretations and translations of the charter’s article 9. Protection of Cultural Heritage* 22 (2024) 49–60. 55; Claudine Houbart – Clémence Belleflamme – Pierre-Henri Lefèbvre – Valérie Magar – Franca Malservisi – Dennis Rodwell – Claudio Varagnoli: *Decoding the Venice Charter: A Multi-*

disciplinary Exploration of its Interpretations and Translations. ICOMOS Scientific symposium 2024. *Revisiting the Venice Charter: Critical Perspectives and Contemporary Challenges*. Ouro Preto, 2024.

- 13 Anne Magnant – Benedicte Selfslagh: Linguistic development. In: Jean-François Lagneau (dir.) 2019. i.m. 8., valamint: Appendix 2. Linguistic development. Uo. 41–43. A francia szöveg e részletének fordításaként a szerzők az angol *reflect/respect/adhere to the architectural composition* kifejezéseket tartják megfelelőnek. Korábban Michel Parent a Karta kiegészítésekre vonatkozó kétértelműségéről írt, és szerinte a szöveg lehetséges olvasata szerint a kiegészítések a meglevő, a mű alapjául szolgáló építészeti kompozíció értelmezésén alapulhatnak („*interprétation de la composition architecturale sous-jacente*”). Michel Parent: *Problèmes de la restauration avec l’environnement sociologique et culturel. Monuments Historiques de la France – Les restaurations françaises et la Charte de Venise, hors-série*, 1977. 10–19. 11.

Szigetvári Krisztián

AZ ORSZÁGOS MŰEMLÉKJEGYZÉKEK RÖVID TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

ELŐSZÓ

Jelen írásban a szervezett műemlékvédelem fennállása óta kibontakozó országos műemléki nyilvántartás történetét vázolom fel az első kataszterektől a legutóbbi nyomtatott műemlék-jegyzékekig.

Minden műemlékjegyzék egy korlenyomat, amely esetenként nagyon hosszú idő alatt áll össze, ugyanakkor mindig csak egy adott időmet-szetben fennálló állapotot tükröz. Jó példa erre, hogy a legelső magyarországi inventáriumok megjelenését követően csaknem nyolcvan évnek kellett eltelnie az 1960-as, első hivatalos országos műemlékjegyzék kiadásáig. Korszakonként változik a műemlékjegyzékek tartalma, felépítése és funkciója is.

1. kép Gerecze Péter. (Forrás: Bakó 2003)

A műemlékjegyzékek sajátossága továbbá, hogy adott évben értelemszerűen egy véges listával van dolgunk, de folyamatában vizsgálva a kiadványokat, a listán szereplő elemek számát tekintve állandó a változás az egyes műemléki védelmek megszüntetése és az új elemek műemlékké nyilvánítása miatt. A rendelkezésre álló, 20. század második felében született országos műemlékjegyzékek részletes áttekintése sokféle tendenciára rávilágít, emiatt a maguk teljességében történő megismerésük alapvető feladat.

HISTORIOGRÁFIA

Műemlékjegyzékek

A szerkesztett és nyomtatott műemlékjegyzékek jelentősége a műemléki listák teljességének megismerésében megkérdőjelezhetetlen. Éles határvonalat tudunk húzni az 1951 előtti és az azt követően kiadásra került kataszterek és jegyzékek között, hiszen 1951-ben történt meg az első nagyszabású jogi alapú véds. Ezt követően kezdődött meg a műemléki kategóriák felállítása is. A múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet hatályba lépését követően, de még az 1958-as védek előtt megjelentek írásban a műemlék (M), műemlékjellegű (MJ), valamint városképi jelentőségű (VK) kategóriák.¹ Az 1960-as műemlékjegyzék már felsorolja ezeket az adatokat is. 1960-tól kezdve szintén határvonalat húzhatunk, mert innentől kezdve csak jogilag védett épületeket tartalmaznak az országos jegyzékek, ezeken belül az 1960-as mind a mai napig érvényes jogforrás is (3. kép).

Visszatekintve a kezdetekre, többek között Rómer Flóris, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre évtizedeken át tartó gyűjtőszenvédelével, szellemi tevékenységével és szakirodalmi munkásságával készítette elő és alapozta meg a magyarországi műemléki nyilvántartásokat. Alapműnek tekinthető Henszlmann 1876-ban megjelent tanulmánya, melyben a szerző többek között az ókeresztény, román és átmeneti stílusú magyarországi emlékeket veszi sorra, és a függelékben egy korabeli műemlékjegyzéket is közlétes.²

Az 1881-ben létrejött Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) helyettes elnökeként tevékenykedő báró Forster Gyula (1846–1932) által szerkesztett négykötetes összefoglaló munka jelentette a belépést a 20. századba. Témám szempontjából az első két kötetből származó információk relevánsak. A *Magyarország műemlékei* című sorozat első kötete többek között a szervezett műemlékvédelem első évtizedeit értékeli, különböző tematikájú írásokat közöl, ismerteti a MOB tevékenységét, továbbá leltárt közöl a készülő fotótár és tervtár tartalmáról.³ A második kötet széles körű adattárának, irodalomjegyzékének összeállítása Gerecze Péter nevéhez fűződik, aki mintegy négyezer műemlékre vonatkozóan gyűjtött össze anyagot.⁴

Ebbe a sorba illik Divald Kornél kötete *Magyarország művészeti emlékei* címmel.⁵ Utóbbi kiadvány 1927-ben jelent meg Divald fotóival és leírásával, amely a történelmi Magyarország kulturális javait, művészeti emlékeit mutatja be. Hasonló címmel adták ki 1974-ben Genthon István képes kiadványát, mely ismeretterjesztő jelleggel, sok fényképpel és közérthető épületleírással mutatja be az ország legfontosabb műemlékeit (4. kép).⁶

Genthon István második világháború után született műemlékjegyzékei⁷ bővebb merítéssel dolgoznak, számos épület ténylegesen sosem került műemléki védelem alá. Viszont ezek a kistopográfia műfajával is kacérkodó kötetek bizonyosan hatással voltak az 1950-es évek végén bekövetkező nagyszabású műemléki védelem alá helyezés folyamatára. A két Genthon-féle kötet ötvözte a műemlékjegyzékekre jellemző tömörebb, szikárabb adatsorolást és a kistopográfia inkább jellemző részletesebb, tudományos adatközlést. Ennek ellenére mindkettő inkább tekinthető műemlékjegyzéknek, még úgy is, hogy az előbbi az 1850 előtt keletkezett emlékek felvételét célozta meg csupán.⁸

A védési folyamatot segítette a *Városképek-műemlékek* sorozat számos kötete, melyek mind a mai napig rendkívül tanulságos és gazdag információforrások.⁹

Az Országos Műemléki Felügyelőség, illetve az Országos Műemlékvédelmi Hivatal egyes kiadványai között rengeteg információ található a nyilvántartásokra, valamint a műemléki szervezetrendszer különböző korszakai közötti összefüggésekre vonatkozóan.¹⁰ A szakfolyóiratok és kiadványok közül pedig a *Műemlékvédelem*, a *Magyar Műemlékvédelem*, ill. a *Műemlékvédelmi Szemle* szolgálnak többletadatokkal.

A műemléki bibliográfiák közül *Bardoly István* összeállításai említendők meg, melyekben a topográfiára és a műemlékjegyzékekre is található hasznos adatokat, ill. bibliográfiai tételleket.¹¹

A NYILVÁNTARTÁSOK SZÜLETÉSÉTŐL AZ ELSŐ JOGI VÉDELEMIG

A kataszterektől az első jegyzékekig – Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága (1872–1881)

A műemlékek védelmére már 1847-ben felhívta a figyelmet a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) tagsága. Ennek egyik előzménye a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága 1846. évi vándorgyűlése, mely felhívta az Akadémia figyelmét a műemlékek védelmére. A Történettudományi Osztály 1847. évi februári ülésén erre a vándorgyűlésre hivatkozva ajánlotta Henszlmann Imre a társaság figyelmébe a középkori emlékek iránti odafigyelést. Már ekkor megállapították, hogy első lépésként a történelmi emlékek létezéséről és azok állapotáról kell minél teljesebb képet kapni.¹² A forradalom és szabadságharc eseményeit követő abszolutizmus évtizedében osztrák irányítással megindult az állami műemlékvédelem Magyarországon a *Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* keretein belül.¹³ Számos magyar kiválóság csatlakozott a bizottsághoz levelező tagként, hogy a magyar műemlékvédelem ügyéért munkálkodhassanak.¹⁴ Kimutatható a bécsi bizottság és a magyarországi bizottságok célkitűzéseiben számos azonosság, ugyanakkor lényeges különbség, hogy a magyarországi szervek nagyobb hangsúlyt fektettek a régészeti feltárásokra és az ingó műemlékekre, vagyis a kulturális javakra.

Hivatalosan 1872-ben indult meg hazánkban a szervezett magyarországi műemlékvédelem, amikor dr. *Pauler Tivadar*, vallás- és közoktatásügyi miniszter létrehozta „a hazai műemlékek ideiglenes bizottságát” (MIB).¹⁵ A működéshez a jogi háttérrel az 1872. április 4-én kelt, 5371. számú miniszteri rendelet adta meg. A bizottság elnöke *Szalay Ágoston* (1811–1877) királyi táblai tanácselnök, a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett,¹⁶ „addig is, míg a törvényhozas a műemlékekről törvény útján tüzetesebben gondoskodik”.¹⁷ A vallás- és közoktatási miniszter a műemlékek lajstromozására, felvételére, osztályozására és fenntartására szervezte meg az ideiglenes bizottságot.¹⁸ A bizottság feladata volt tehát többek

között a műemlékeknek egy megállapított „*minta szerinti lajstromozása és azoknak felvétele utáni osztályozása*”.¹⁹

A magyarországi műemléki szervezeti rendszer már embrionális állapotában is célul tűzte ki a különféle nyilvántartások elkészítését, melyek összeállítása azt célozta, hogy mely emlékeket, épületeket, építményeket, romemlékeket kellene védelem alá helyezni, illetve különleges műemléki figyelemben részesíteni.²⁰ Ez az elkészítendő törzskönyv szándékai szerint három csoportban kívánta nyilvántartani az emlékeket: az olyan műemlékeket, melyek művészeti, történeti értékük miatt helyreállítandók, olyanokat, melyek a további pusztulástól megóvandók, valamint az olyanokat, amelyek említésre érdemesnek tarthatók.²¹

A műemlékek megismerése, valamint lajstromozása nagyszabású munka, melyet optimális esetben számos ember végez. Magyarországon – mint egyébként mindenütt – mégis egy-egy vezéregyenységhez kötődnek ezek a hatalmas lélegzetű munkák a különböző időszakokban.

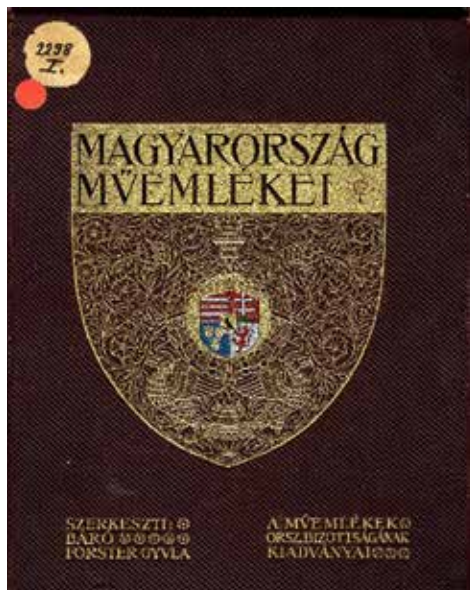
Az alábbiakban végigkövetjük a műemléki szervezeti rendszer fejlődési szakaszait az első jogi védelem megszületéséig, és az abban szerepet vállaló legfontosabb személyiségeket, akik munkájuk során létrehozták a műemléki listákat, melyek megalapozták a jogi védelmet a mindenkor műemléki törvényi szabályozás mellett.²²

Az első ilyen személyiség kétségkívül Henszlmann Imre (1813–1888), az Ideiglenes Bizottság előadója volt, aki nem csak irányította és összefogta a munkát, de tevékenyen ki is vette a részét a magyarországi műemlékállomány leltárba vételéből.²³ Henszlmann halála után a már elkészített jegyzékek kiegészítése és ismertetése némiképp zátonyra futott – ahogy azt Forster Gyula megfogalmazta.²⁴

Henszlmann belátta, hogy a munka alapja az, ha áttekinthető és könnyen kezelhető műemléki kataszter áll rendelkezésre. Már az 1860-as években is az elsődleges hazai célkitűzések között szerepelt a középkori építészeti emlékek – várak, középkori templomok stb. – lajstromának elkészítése is.²⁵ A kezdet kezdetén ezek a gyűjtemények úgy jöttek létre, hogy az „Alapító Atyák” – vagy ahogy *Valter Ilona* és *Horler Miklós* fogalmaz, a „Nagy Triász”²⁶ – Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold (1823–1886), Rómer Flóris (1815–1889) több évtizedes terepmunkája révén kialakult egy lista, amelyen a legfontosabb középkori épületeink kaptak helyet.²⁷ Ipolyi és Rómer a román és gótikus építészeti emlékek folyamatos közléséről

gondoskodott az 1858-ban útjára indított *Archaeologiai Közlemények* című folyóiratban.²⁸ Ezt a munkát folytatta szervezett keretek között Henszlmann Imre.²⁹ A műemlékek lajstromozása már 1872-ben megindult külső munkatársak segítségével,³⁰ ezt támasztja alá, hogy a műemlékkataszter első felvételi adatlapja is ebből az évből származik.³¹ A MIB köré szerveződött kis létszámú, de rendkívül lelkes csapat tagjai felmérték a középkori emlékeket, rajzokat is készítettek róluk, melyeket több kötetben publikáltak.³² Valter Ilona úgy fogalmaz Rómer Flórisról, mint a magyar műemlékvédelem egyik megalapítójáról, hogy „több évtizedes utazásain tulajdonképpen az ország műemléki topográfiája alap kutatásait végezte, amelyek másfél századdal később, a napjainkban is folyó műemléki topográfiai munkához igen nagy segítséget jelentenek”.³³

Az első összeírást a vallás- és közoktatásügyi miniszter a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról az országgyűléshez felterjesztett jelentéséhez csatoltan „*Hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzéke*” címen mutatta be. Ez a jegyzék 853 emléket tartalmazott, mely pontatlanságai és aránytalanságai ellenére az első felsorolása a történelmi Magyarország addig ismert műemléki állományának.³⁴

2. kép Az 1905-ben Forster Gyula és Gerecze Péter által kiadott Műemlékjegyzék

Henszlmann 1876-ban megjelent könyve *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeink rövid ismertetése* címmel adott számot az ókori és középkori emlékekről (264 darab) a korszellemhez igazodva. Ez a lajstrom tehát egy stíluskorszak szerinti feldolgozás, mely a többi hasonló munkával együtt megalapozta az évtizedekkel későbbi jogi védelmet. Ebben a könyvben kapott helyet a második jegyzék, amelyet Henszlmann az MTA kiadásában megjelenő *Archaeologiai Értesítő*ben tett közzé első ízben.³⁵ A kötet végén lévő hétoldallas jegyzék „Az 1875 végéig ismeretünkre jutott magyarországi ó-keresztény, román és átmenet stílusú építészeti emlékeknek lajstroma”.

Eközben a műemlékek térképen felvett topografikus feldolgozása is tervben volt, de elkészítése lassan zajlott.³⁶ Az 1880-as években megkezdődött az egyes vármegyék műemlékeinek törzskönyvi összeállítás, a MOB egy ideiglenes jegyzék megalkotását tűzte ki célul, mivel felmérték, hogy a munka nagysága miatt végleges jegyzék egyelőre nem készíthető.³⁷ Az *Archaeologiai Értesítő*ben nyolc kötetben tette közzé Henszlmann „*Honin műemlékeink hivatalos osztályozása*” cím alatt azokat a listákat, amelyekről ő maga is elismerte, hogy „*ismerjük ugyan hazánk kiváló templomait és alig hihető, hogy valamelyike figyelmünket kikerülte volna, de nem ismerjük kellőleg a várakat s a kisebb építmények nagy zömét, melyet jobb vagy rosszabb karban a középkor ránk hagyott. [...] és hogy itt egyebet ne említsek, utalhatok az Alföldre és Magyarország és Erdély hegyes vidékre*”.³⁸

Henszlmann 570 emlékről tesz említést, melyek közé a már elpusztultakat is besorolja és rangsorolja.³⁹ Itt mintegy előrevetíti azt a máig ható problémát, miszerint nem ismerjük a maguk teljességében műemlékeinket.

Két műemléki törvény között – Műemlékek Országos Bizottsága (1881–1934–1949)

A műemlékekről és azok gondozásáról szóló 1881. évi XXXIX. törvénycíkket (39-es törvénycikk) Trefort Ágoston minisztersége alatt fogadta el a magyar parlament,⁴⁰ s ezzel biztosította fennállásának csaknem nyolcvan éve alatt a műemlékvédelem törvényes kereteit egészen 1949-ig.⁴¹ A korábbi ideiglenes bizottság helyzete annyiban változott, hogy a törvény erejénél fogva létrejött a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB). A MOB, mint kormány szerv és vele együtt a műemlékek védelmének feladatköre a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete alá került,⁴²

és 1949-ig folyamatosan fenn is állt, leszámítva az 1919. évi néhány hónapos feloszlatást.⁴³

A törvénycikkben érintőlegesen szóba kerül a nyilvántartás kérdése. A bizottság kiadásainak részletezésénél olvashatunk a műszaki felvétel díjairól (21.§, 23.§), valamint megtudjuk, hogy a MOB levéltárában őrzött törzskönyveket és rajzokat bárki megtekintheti (24.§). A bizottság feladatai alapvetően nem változtak a megelőző korszakhoz képest: „*a hazai műemlékek felkutatása, összeírása, felvétele és művészeti, történelmi becslés, helyi érdekű fontosságuk, vagy idomukban mutatkozó sajátosságuk, valamint fenntartás szempontja szerint foganatosítandó osztályozása, felügyelete, továbbá az ingatlanok kiadványokban történő megismertetése is szerepel*”⁴⁴ – írta báró Forster Gyula a MOB 1906-ban megválasztott elnöke.⁴⁵

A műemlékek felkutatásának és felvételének sorrendjét a bizottság határozta meg, egyszerre, topográfiai sorrendben foglalkoztak az egyházi, világi és katonai építményekkel is.⁴⁶ 1896-ban fogadta el a bizottság a műemlékek nyilvántartásának és törzskönyvezésének megszervezésére vonatkozó javaslatot.⁴⁷ Ekkor tűnt fel Henszlmann Imre után a második nagy hatású személyiség dr. Gerecze Péter (1856–1914) régész, művészettörténész (1. kép), aki már a 18. század emlékeire is kiterjedő nyilvántartást állított össze. 1680 építményt sorolt fel 1901-es ideiglenes jegyzékében.⁴⁸ A 19. század végén precízen összeállított nyilvántartási íveit⁴⁹ alapul véve is kiterjedt bibliográfiára építve született meg a jegyzék, melynek továbbfejlesztett változata 1906-ban jelent meg a Magyarország műemléki sorozat második részeként, Gerecze Péter szerkesztésében, Forster Gyula, mint elnök nevével fémjelzett „*A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*” című kötetben.⁵⁰ Ez a mintegy 4000 műemléket tartalmazó, helységenkénti felsorolást és az egyes műemlékekhez irodalmi hivatkozást is csatoló jegyzék tudományos alapú nyilvántartás,⁵¹ egyben mérőöldkő a magyar műemléki inventarizáció történetében, mely Forster Gyula kezdeményezésére és szerkesztésében, valamint Gerecze Péter négyéves munkájának eredményeképpen jött létre (2. kép).⁵²

Sajnálatos tény, hogy a fenti jegyzékek a fenntartandó műemlékké nyilvánítások elmáradása miatt sosem váltak elfogadott, hivatalos jegyzékekké.⁵³ A fenntartandó műemlék el nem bontható, így a jogi védelem különleges jogállással ruházta fel az emléket, amikor tulajdonosát kötelezi annak fenntartására. Már a kortársak is érzékelték, hogy a rendszer kezdettől

fogva nehézkesen és alacsony hatékonysággal működött. A törvényben kódolva volt, hogy a műemlékek fenntartása nagy léptékben soha nem következhet be, hiszen az állami fenntartás hozzárendelése a műemlékhez anyagi értelemben képtelenségnek bizonyult. Forster Gyula 1916-ban egy 600 műemléket tartalmazó listát kívánt egyszerre fenntartandóvá, azaz védetté nyilvánítani, de ez a döntés az elhúzódó előkészítés és a történelmi események miatt sohasem született meg.⁵⁴

Ennek fényében nem csodálkozhatunk azon, hogy igen kevés műemlékké nyilvánítás történt ebben a hosszú időszakban; mindössze 33 épületet érintett 1914-ig, majd még 15-öt 1944-ig.⁵⁵ 1943. május 28-án került felterjesztésre az akkor 44+4 tételt tartalmazó jegyzék, mely a történelmi Magyarország két bécsi döntés után visszacsatolt területeiről is tartalmaz műemlékké nyilvánított emlékeket.⁵⁶ Tehát a több évtizedes fáradságos munkával összeállított, több ezer tételt tartalmazó Gerecze-féle jegyzék töredékét, mindössze 1,2%-át sikerült csak jogi védelem alá helyezni 75–80 év alatt, mivel egyrészt a magántulajdon

ilyen típusú megszorítása mindig is kényes kérdés volt, másrészt sosem állt rendelkezésre olyan anyagi háttér, mely ennek megvalósítását a fenntarthatósággal együtt lehetővé tette volna.⁵⁷

1921-es visszaállítását követően a MOB vezetése megváltozott, új és modern szemléletű szabályzatot fogadott el, amelyben továbbra is kiemelt fontossággal szerepelt a műemlékek összeírásának feladata. *„A bizottság működése kiterjed a földben, vagy a föld felett levő, a történelem előtt való időktől kezdve a 19. század közepéig létesült minden olyan építményre, és annak szobrászati, festészeti és iparművészeti tartozékaira, melyek történeti vagy művészeti emlék becsűk és így az idézett törvény oltalma és a vallás és közoktatásügyi miniszter felügyelete alá tartoznak. Legfontosabb feladatának tekinti a műemlékek felkutatását, összeírását, felvételét „művészeti, történelmi becsűk, továbbá helyi érdekű fontosságuk, vagy alakjukban (idomukban) mutatkozó sajátosságuk szerint”. A műemlékek nyilvántartását a róluk készült törzskönyveknek kell alkotniuk, a különféle információk számára rendszeresített betéti lapokkal.”*⁵⁸

1934-ben megtörtént a MOB átszervezése és – habár jogilag nem – olaszországi mintát követő szakhivatallá alakítása.⁵⁹ Ez a korábbinál jóval proaktívabb, hatósági szempontból erőteljesebb működést tett lehetővé. Két nagy formátumú művészettörténész kezdte meg ekkor tevékenységét a hivatal élén: elnökként Gerevich Tibor (1882–1954), előadóként pedig Genthon István (1903–1969). Új szintre emelkedett az az átfogó topográfiai munka, ami végül elvezetett az első jogi védekig. Világos célként tűzték ki a pontos nyilvántartás, a műemléki topográfia és a nagytópográfia megjelentetését. Első perctől fogva hangsúlyozták az elmúlt időszak mulasztásait, nevezetesen a magyar történelmi emlékek topográfiája készítésének elmaradását.⁶⁰ Genthon István nagy elődeit is meghaladó munkabírással – és természetesen néhány tucat külső munkatárs bevonásával – 1934 és 1940 között mindösszesen 5500 könyv és folyóirat adatait gyűjtötte egybe, több mint ezer településen végzett helyszíni terepmunkát.⁶¹ Ennek ellenére a két világháború között új országos jegyzék nem született.

Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (1949–1953)

A második világháború utáni újjáépítés éveit a műemlékvédelem szempontjából az útkeresés időszaka volt. Ekkor születtek meg azok a műemléki kárlisták, melyek a helyreállítás szükségessége

3. kép Az 1960-as műemlékjegyzék belső borítója.

szerint osztályozták a műemlékeket.⁶² A MOB 1949-es felosztásával létrejött a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MUMOK), mely a művelődésügyi tárca alatt kezdte meg működését, egyaránt felügyelte a műemlékügyet és az országos hatáskörű múzeumokat. Fennállásának rövid időszaka túlnyúlik az ebben a fejezetben vizsgált perióduson, de itt néhány év leforgása alatt a műemléki védelem alá helyezés terén több minden történt, mint az azt megelőző 80 évben!

Mindehhez persze szükség volt a megelőző évtizedekben elvégzett feltáró munkára, melyben a két világháború között Genthon István szerzett elévülhetetlen érdemeket. Genthon műemléki topográfiai munkássága 1951-ben a *Magyarország műemlékei*,⁶³ majd átdolgozott és bővített formában az 1959-ben,⁶⁴ három kötetes *Magyarország művészeti emlékei* című sorozatban öltött testet.

A Genthon-féle jegyzék tehát az első országos műemlékjegyzék a második világháború után, mely egyesíti a műemlékjegyzék és tudományos nyilvántartás, valamint az ismeretterjesztés ismérveit.⁶⁵ A múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet (TR.) kimondja, hogy szükséges a nyilvántartás a műemlékké nyilvánított objektumokról.⁶⁶ Ennek a követelménynek megfelel a Genthon-féle kötet Sallay Marianne álláspontja szerint,⁶⁷ bár jóval tagabb, mert ebben a műemlékek és a későbbi műemlék jellegűnek minősített objektumok is szerepelnek, sőt, olyanok is, amelyek sosem kerültek jogilag a védett emlékek körébe.

A műemlékjegyzék megjelenésével együtt, szintén 1951-ben került sor a világháborút követő első hivatalos műemléki védelem alá helyezési eljárásokra. Az 1620-111/1951 Közoktatásügyi Minisztérium (10.29.) számú miniszteri döntés az első műemléklista.⁶⁸

Ezzel párhuzamosan megkezdődtek a műemléki és városképi vizsgálatok. Ehhez kapcsolódóan Dercsényi Dezső (1910–1987) összeállította *Útmutató a topográfiai munkákhoz* című kézikönyvet, mely a műemlékek helyszíni felvételének módszertanát és a jegyzék szerkesztésének irányelveit rögzítette.⁶⁹ Az 1953-ban Pogány Frigyes (1908–1976) és Horler Miklós (1923–2010) szerkesztésében megjelentetett *A műemlékek nyilvántartása* című füzet megkönnyítette az 1954-től meginduló országos revízióval összefüggő távlati tervek előkészítését, módszertani kidolgozását.⁷⁰ Ez az anyag a nyilvántartás három fő típusát különbözteti meg: műemlékkataszter, műemléki topográfia és a városok és községek műemléki és városképi vizsgálata.⁷¹

Az 1950-es években jelentek meg az első városképi és műemléki vizsgálatok, majd 74 településen történt ilyen vizsgálat, ami 1958-ban megalapozta az épületek nagyszámú jogi védelmét.⁷²

AZ EGYES MŰEMLEKJEGYZÉKEK JELLEMZŐI

A felkutatott nyomtatott műemlékjegyzékek és a rendelkezésre álló digitális állományok felsorolásával és bemutatásával betekintést nyerhetünk a védési folyamat háttér munkálataiba, másrészt a műemlékjegyzékek érzékelhető fejlődési íve is felvázolhatóvá válik.

A műemlékek topográfikus és lajstromszerű feldolgozása közötti különbség, hogy míg a műemléki topográfia hosszabb épületleírásokat és építéstörténeti, művészettörténeti összefoglalásokat tartalmaznak, nem ritkán az ingóságokra is kitérve, és helyenként bőséges archív, illetve felmérési tervanyaggal, irodalmi hivatkozással és fényképmellékletekkel ellátva, addig a jegyzékek valóban felsorolásszerűen, az alapadatokra szorítkozva tárgyalják az emlékeket. A műemlékjegyzék szerepe a védett épületállomány precíz és tételes nyilvántartása.

4. kép Genthon István 1974-ben kiadott jegyzéke.

Ahogy a fentiekben láttuk, az 1900-as TR. kimondja, hogy szükséges nyilvántartást vezetni a műemlékké nyilvánított objektumokról.⁷³ Tehát a jogszabály megalkotása után van helye a védési eljárásoknak, azt követően pedig egy jegyzék kiadásának. 1958 után beszélhetünk hivatalosan a védett ingatlanok vonatkozásában műemlékről (M), műemlékjellegű építményről (MJ), valamint városképi, ill. faluképi jelentőségű objektumról (VK, FK). Ezek a jelölések az 1960-ban megjelentetett első hivatalos műemlékjegyzékben már szerepelnek. Megjegyzendő, hogy a ma már kézenfekvőnek tűnő műemléki törzsszám később került bevezetésre. Eleinte ez a fogalom nem létezett, majd azonosítószámmal történt a megjelölés, és csak az 1976-os országos műemlékjegyzékben jelenik meg első alkalommal a törzsszám.

Az első csoportos jogi védelem 1951

1951-ben történtek a második világháború utáni első műemlékké nyilvánítások, ez az első olyan jogi védelem, amely több száz tételt tartalmaz. A közhiteles hatósági nyilvántartásból (továbbiakban: RMI-IVO) kinyerhetők azok a listák, amelyek az 1951-ben védetté nyilvánított ingatlanokat tartalmazzák. 1951. október 26. napján kelt az 1620-111/1951. K.M. iktatószámú levél, melyet Pogány Ö. Gábor hivatalvezető aláírásával küldtek meg az Építésügyi Minisztérium számára.⁷⁴ Ebben kérték a mellékelt jegyzékben szereplő épületek műemlékké nyilvánítását a TR. 17.§ (1) bekezdése szerint.⁷⁵ A miniszteri döntés 1951. október 29. napján született meg. A városképi vizsgálat során kiemelt építmények műemléki védetté nyilvánítása tárgyában mindösszesen 1640 objektum került műemléki védelem alá országosan.⁷⁶

A Genthon-féle első műemlékjegyzék 1951

1951-ben a műemlékvédelem szervezete a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja keretein belül működött, Pogány Ö. Gábor (1916-1998) művészettörténész volt a hivatalvezető, így ő írta a kötet előszavát. „*Műemléki lajstrom nélkül a műemlékvédelem nem láthatja jól el feladatát, nem hívhatja fel a központi és vidéki hatóságok figyelmét arra, hogy mely emlékeken kell örködniük, nem kezdeményezheti rendszeresen a műemlékké-nyilvánítás folyamatát, sőt nem készíthet átfogó, a jövő felé tekintő tervet.*”⁷⁷

A megszületett mű leginkább a topográfia és a műemlékjegyzék között helyezkedik el,⁷⁸ mely megyei bontásban, a helységek ábécé szerinti sorrendjében tartalmazza az adott település

művészeti emlékeit. Egyes épületekről tömör leírásokat is közöl, a legfontosabb világi és egyházi épületek ingóságait is felsorolja. A korszakhatárt 1850-nél húzta meg. Érdekes megjegyzés, hogy „*az 1850 óta emelt épületek közül csak a legkiemelkedőbbeket tárgyalja, melyekről feltehető, hogy hamarosan műemlékké nyilvánított objektumok közé kerülnek.*”⁷⁹ Erre azért fontos felhívni a figyelmet, mert látható, hogy nem az előző bekezdésben tárgyalt jogi védelem alapuló jegyzéket tartunk a kezünkben, hanem egy olyan adattárt, amely az egyébként 1951-ben megtörtént első műemlékké nyilvánított épületek körét jóval meghaladja, mintegy ajánlásokat is megfogalmazva. Ez a körülmény különbözteti meg a következő évtizedek jóval szikárabb adattartalmú és csak a jogi védelemmel rendelkező ingatlanokat tartalmazó műemlékjegyzékeitől. A bibliográfiai adatok közlésétől ezúttal a szerző eltekintett.

A kötet hatása jelentősnek mondható, hiszen egy több évtizedes műemléki inventarizációs folyamat csúcsosodott ki a Genthon-féle jegyzékben. Fontos azonban azt is rögzíteni, hogy ez a kötet semmilyen jogi védelmet nem alapoz meg, illetve semmilyen jogi védelem nem kötődik hozzá. Utóélete viszont lett az összegyűjtött anyagnak, mivel biztosra vehető, hogy az 1958-as, újabb jogi védelem kérdését alapozta meg ez a mű, hiszen számos elemet átvett belőle.

„Műemlék jegyzék az 1953 juniusi (sic!) állapot szerint”

A Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya által mindössze 450 példányban „kézirat gyanánt” kiadott jegyzék bevezetőjében hangsúlyozza, hogy kizárólag a műemlékekkel foglalkozik (2200), a műemlékjellegű objektumokkal nem, mert azok amúgy is szerepelnek már a fentiekben bemutatott Genthon-féle műemlékjegyzékben.⁸⁰ Ez annyiban pontosításra szorul, hogy a Genthon-kistopográfia nem csak a később műemlék jellegűnek nyilvánított, hanem a „fenntartandó műemlék” épületekkel is foglalkozott. Ettől függetlenül ez a kéziratos jegyzék az első, amely legalább az országosan védett műemlékeket felsorolja.

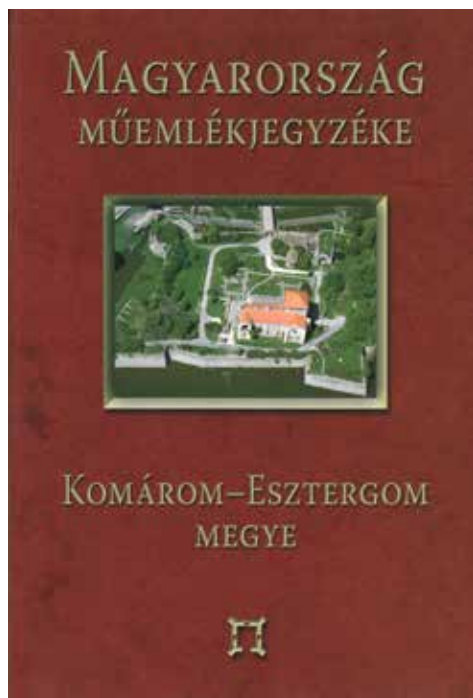
A bevezető szövege viszont azt sugallja, hogy a TR. erre az időszakra már biztosan módosult: „*A magyar műemléki törvény két csoportra osztja a védelem alá vont emlékeket. Az egyik csoportot műemlékjellegűnek nevezi és előírja, hogy átalakítani, helyreállítani, esetleg lebontani csak is a műemléki főhatóság engedélyével szabad. A másik csoportba tartozókat külön miniszteri rende-*

lettel fenntartandó műemlékekké nyilvánította ezzel is kinyilvánítva azt, hogy fenntartásukhoz minden körülmény között ragaszkodik. Természetesen ezek átalakítása, helyreállítása is csak a műemléki hatóság engedélyével végezhető.”

Az 1949-es TR. módosítása tehát megalkotja a műemlékjellegű emlék fogalmát, utóbbiak le-
védésére azonban ekkor még nem került sor. Ez a folyamat elhúzódik egészen az ötvenes évek végéig, majd a „Városképi és műemléki vizsgálatok” eredményeként, az 1958-as második, ezúttal sokkal kiterjedtebb védési aktust követően csak az 1960-ban megalkotott teljes körű műemlék-jegyzékben ölt testet.

A második csoportos jogi védelem 1958

Az 1953 és 1957 közötti átmeneti időszak után megalakult az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF). A Várgondnoksághoz, illetve az Építészeti Hivatalhoz csatolt szervezet tehát 1957-ben önálló lett és az Építésügyi, majd az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium irányítása alatt működött szakhatóságként.

5. kép Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye. Budapest, 2006.

A naprakész nyilvántartás vezetése, véglegesítése továbbra is elsőrangú feladat maradt a teljes műemlékállományra nézve,⁸¹ hiszen nyomtatott, hivatalos műemlékjegyzék még ekkor sem állt rendelkezésre.

Az első hivatalos műemlékjegyzék kiadásának azonban előfeltétele volt a második csoportos jogi védelem aktusa, mely az építésügyi miniszter 22509/1958. sz. és a művelődésügyi miniszter 120344/1958. sz. rendeletével együttesen jóváhagyta a mintegy 11 ezer tételt tartalmazó jegyzéket.⁸²

Országos szinten tehát egyik napról a másikra szinte megötszöröződött a műemlékek száma, ami egy felfoghatatlanul nagy növekedés volt. Történtek persze hibás védések is, ezt a gyakorlatot próbálta kiküszöbölni a későbbi *Távlati terv*, melynek kötetiben közölt felvételi lapok helyszíni szemlével támasztották alá a védett emlékek létezését. Ez volt tulajdonképpen az első átfogó, országos műemléki revízió. A hibákat aztán majd csak az 1964-es megyei műemlékjegyzékek korrigálták. Ekkorra számos korábbi műemlék jellegű emlék került törlésre a nyilvántartásból.

Fentiekben láttuk, hogy az RMI-IVO nyilvántartásból letölthetők az 1951-es védések, tehát meg lehet számolni a védett ingatlanokat a konkrét listákon. Az 1958-as védéssel nincs ilyen szerencsénk, de a digitális nyilvántartásból a különböző szűrési feltételekkel elő lehet állítani azoknak az objektumoknak a listáit, melyek 1958-ban a fent említett rendelettel került műemléki védelem alá.

A Genthon-féle második műemlékjegyzék 1959

Az 1951-es műemlékjegyzék publikálását követően Genthon István 1959-ben közreadta a *Magyarország művészeti emlékei* című háromkötetes munkát, amelynek első kötete a Dunántúllal foglalkozik.⁸³ „Változott címmel, a felismerhetlenségig megváltozott szöveggel a Magyarország művészeti emlékei követi szerényebb elődjét. A cím azért változott, mert a szöveg a nagy állami múzeumok anyagáról is beszámol és fokozottabb figyelemmel kíséri a műemlékekkel kapcsolatos berendezési és ingó tárgyakat” – írja előszavában Genthon István.⁸⁴

A könyv felépítése is sokban eltér az 1951-es mű szerkezetétől. A leglényegesebb változás, hogy a korábbi hagyományokhoz híven ez a gyűjtemény ismét szakirodalmi adatokkal látta el valamennyi objektumot. A képmelléletek pedig megkönnyítik a tájékozódást. Persze a kistopográfia

korlátozott keretei nem engedték meg, hogy minden objektumról fényképfelvétel kerüljön be a kötetekbe. A korábban feldolgozott szakirodalom az 1951-es 5500-ról 7100-ra emelkedett, valamint a szerző elmondása szerint 1500 településen folytatott helyszíni tanulmányokat.⁸⁵

Azt maga a szerző is kifejti az előszóban, hogy jóval tágabb a köre a felsorolt emlékeknek az 1958-as védési rendeletnél: „A műemlékké nyilvánított és a szerényebb, műemlékjellegű épületek hivatalos jegyzéke már elkészült, de e sorok írásakor még nem került nyilvánosságra. Ezért hangsúlyoznom kell, hogy e mű lényegesen több emlékekkel foglalkozik, mint a törvényerejű rendelet leendő lajstroma.”⁸⁶ Valamint „Ennyi előmunkát után sajnálatos módon még mindig nincs tiszta képünk műemlékeinkről. Még mindig százával akad község, melyben szakember soha meg nem fordult. A le nem írt vagy csak hiányosan ismert emlékek száma körülbelül ezerötszázra tehető. Ezeknek a hiányoknak pótlása a további sürgős feladat, mely nem várhatja meg a nagytopográfia végleges elkészülését.”⁸⁷

A két Genthon-műben közös, hogy egyikhez sem fűződik jogi védelem, de az első kötet egész biztosan katalizátorra volt a későbbi védési folyamatoknak; a különböző listák összevetésével világossá válik, hogy rengeteg az átfedés a két kistopográfia és az 1960-as műemlékjegyzék között.

Az első, teljes körű országos műemlékjegyzék 1960

Az év legnagyobb eredménye a műemléki nyilvántartás területén a *Műemlékjegyzék* megjelenítése, illetőleg a jegyzék szétküldése az illetékes építési hatóságoknak.⁸⁸

Az 1959. június 1-én lezárt jegyzék bevezetésben ezt olvashatjuk: „A jegyzék elméleti jelentősége abban áll, hogy a tudományos kutatások mai állása alapján először ad lehetőséghez képest pontos műemléki minősítést is feltüntető teljes felsorolást. Ez egyrészt a műemléki nyilvántartás további munkáinak szolgál biztos kiindulásként, másrészt a műemlékek megismertetését és népszerűsítését végzők számára is nélkülözhetetlen segédeszközzé válik.”⁸⁹

Az 1958-as miniszteri rendeletekkel jóváhagyott műemlékjegyzék volt az első olyan nyilvántartás, mely egységes szerkezetben tartalmazta Magyarországon valamennyi jogi védelemmel rendelkező műemlékét, amennyiben az 1953-as jóval szűkebb körű jegyzéket nem számítjuk.

A korábbi években megszületett *Városképi vizsgálatok* eredményeképpen itt már feltün-

tésre került az egyes ingatlanok műemléki besorolása is; *műemlék* (M), *műemlék jellegű* (MJ), illetve *városképi jelentőségű* (VK). Ezeknek a fogalmaknak a kötelező használatát az ÉM Város- és Községrendezési Főosztálya 1959. január 14-án kelt 1157/1959. számú, az OMF-hez címzett utasítása rendelte el. A jegyzék a bevezetőt követően Budapest műemlékeit ismerteti, aztán a megyék, azon belül a megyeszékhelyek és járások következnek ábécé-sorrendben. A műemlékjegyzék jogot keletkeztet, egyben jogforrás is, mely mind a mai napig akár bírósági tárgyalásokon is használható.

Fontos megjegyezni, hogy ezen a ponton el is éri az egyik maximumát a műemlékileg védett objektumok száma, a bekövetkező törölések miatt majd csak az 1990-es évek körül lesz ugyanennyi műemlék Magyarországon, mint ebben az időszakban.

Megyei műemlékjegyzékek 1964

Az 1964-es évben új törvény született, ez volt az építésügyről szóló 1964. évi III. törvény, amely kiemelten foglalkozott a műemlékvédelemmel.

Abban azért érezni valamiféle drámai dramaturgiát, hogy miután több évtizedes kitartó munkával a műemlékes generációk egymásnak átadva a stafétabotot létrehozták az első jogi alapú védekeket és az első hivatalos műemlékjegyzéket, rögtön meg is indult a műemlékek országos revíziója,⁹⁰ majd ezt követően sor került az első nagy törlési hullámra is.⁹¹

Az éveken át zajló revízió és a *Távlati tervek* elhúzódó készítése miatt vált igénnyé a megyei bontásban napvilágot látó jegyzékek megjelentetése, melyek kiadása ezáltal könnyebb, rugalmasabb és egyszerűbben nyomon követhetővé vált.⁹² A füzet formátumú jegyzékek bevezetésében olvashatjuk: „A régi műemlékjegyzéknek a most kiadott jegyzékkel való összehasonlítása azt bizonyítja, hogy viszonylag elég nagy számban került sor a műemléki védettség törlésére, illetve a műemlék átminősítésére, vagyis a védettséget élvező objektumok száma az elmúlt időszakhoz viszonyítva lényegesen csökkent.”⁹³

Ami fontos változás, az a klasszifikáció, ami ebben a formában 1997-ig tartott. Az akkori törvénnyel a korábbi kategóriák megszűntek és megjelentek az ún. bírságkategóriák. Eleinte az volt a jellemző, hogy műemlékből műemlékjellegű, vagy műemlékjellegűből városképi jelentőségűvé minősítettek át egy-egy emléket. Nem beszélhetünk lefokozásról, sokkal inkább a műemléki értékek számba vételét követő átminősí-

térről van szó. Ezt bizonyítja az is, hogy kisebb arányban, de előfordult fordított átsorolás is, amikor a városképi jelentőségű műemlékjellegűvé, a műemlékjellegű pedig műemlékké vált.

Itt jelent meg először a *természetvédelmi területekhez* tartozó területek felsorolása is (T),⁹⁴ és a városképi jelentőségűnek megfelelő faluképi jelentőségű (FK) objektumok jelölése. Ami viszont nem újdonság, az a jegyzék elején szereplő általános jogszabályi tudnivalók és a hatósági háttér bemutatása.

Országos műemlékjegyzék 1976

Az 1976-ban kiadott *Magyarország műemlékjegyzékében*⁹⁵ a szokásos jogi bevezető után Budapest kerületenként közölt műemlékjegyzékét követően megyei bontásban következik a műemlékek felsorolása.

Az országos és a helyi listákon is megjelennek az addig megszokott M, MJ és VK jelölés mellett a falvakban az FK, azaz *faluképi jelentőségű* értékmegjelölések, és a hatvanas évek végén megkezdődött területi védelmek kialakítását követően számolhatunk a műemléki jelentőségű területek (MJT), illetve a műemléki környezet (MK) jelölésekkel is, valamint az 1964-es megyei kiadványokhoz hasonlóan bekerült a jegyzékekbe a természetvédelmi területek, illetve természetvédelmi szempontból védett objektumok megjelölése, melyeket az Országos Természetvédelmi Hivatal jelölt ki, ezek „T” jelzést kaptak.⁹⁶ A kötet térképes melléklettel segítette a területi védelemben való eligazodást.

Ennyivel tehát újfent gazdagodott a jegyzék, egyébként az egyes épületekhez egy-két soros leírás tartozik csupán, címmel, helyrajzi számmal, az építmény jellegének megnevezésével, stílussal és az építés hozzávetőleges idejével.

Összességében egy rendkívül áttekinthető, jól használható műemlékjegyzéket adott ki az Építési Tájékoztatási Központ, mely nem csak a műemlékfelügyelők, hanem az építésügyben dolgozó munkatársak munkáját is megkönnyítette.⁹⁷

Az 1990-es országos és megyei műemlékjegyzékek

Jékely Zsolt főszerkesztésével adta közre az OMF *Magyarország műemlékjegyzékét*.⁹⁸ Nagyjából ekkorra, hozzávetőlegesen 26 év után (!) sikerült elérni és minimálisan meghaladni az 1964-es szintet, ami a műemlékek számát illeti. Ez azt is jelzi, hogy ha nem is nagy ütemben, de a műemlékvédelem évtizedes „szűkülő körei” után ismételten beindultak a védetté nyilvánítások az 1970-es és az

1980-as években.⁹⁹ Az 1964-es háttértörvény értelmében a megelőző évtizedekben OMF-határozatokkal történt meg a védetté nyilvánítás.

Első ízben jelent meg az aktuális műemlékjegyzékben a műemléki törzsszám az M, MJ és VK jelölések mellett (ezzel együtt kikopott az FK jelölés), feltüntették a műemlékké nyilvánítás jogi aktusának számát, valamint a már megszokott rövid leírást, többségében kizárólag a stílusra és az épület keletkezésének idejére koncentrálván.

Ugyanebben az évben a kétkötetes jegyzék mellett az OMF kiadta a megyei jegyzékeket is. A rendszerváltozás körüli években a műemléki jegyzékek nyomon követéséről és aktualizálásáról éves szinten gondoskodott az OMF, illetve az 1992-ben felálló Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH).

Az OMvH 1992 és 2001 között állt fenn, ez volt a rendszerváltozást követő első nagy intézményi átalakítás, melynek során a szakhatósági szerepkörrel bíró OMF-ből építési hatóság vált, annak minden előnyével és hátrányával együtt.

Műemlékjegyzékek és az RMI-IVO napjainkban

A kormányzat 2012-ben megszüntette a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt, ezzel a magyar műemlékvédelem központi szervezete 140 év után megszűnt. Ami a nyilvántartás szempontjából nagyobb probléma, hogy 1990 óta nem jelent meg nyomtatásban országos műemlékjegyzék. Talán a felgyorsuló világra és egyre nagyobb volumenű változásokra is hivatkozva a mindenkori vezetés nem látta értelmét annak, hogy egy adott időpontban közreadja az ország aktuális műemléki jegyzékét. Ez elmulasztott lehetőség volt. A fentiekből talán kiderült, milyen értéket, milyen mennyiségű információhalmazt tud rögzíteni egy-egy műemlékjegyzék, amely a későbbiekben is hasznosnak bizonyul a napi munka során.

Örvendetes tény viszont, hogy 2005 és 2014 között elkészült kilenc megye aktualizált műemlékjegyzéke (5. kép). A jegyzékek külön kötetben jelentek meg ebben az időszakban.¹⁰⁰ A 21. századi műemlékjegyzékek szép kivitelben, áttekinthetően, a fényképek mellett aktualizált szócikkek formájában mutatják be a műemlékeket.¹⁰¹ Ez egy szintlépést jelentett a korábban kiadott művekhez képest. Általánosságban elmondható, hogy elsősorban a kevesebb műemlékkel rendelkező megyékre fókuszált ez a sorozat. Majd egyfajta hattyúdalként, már a Forster Központ időszakában, 2014-ben még megjelent a Csongrád megyei műemlékjegyzék.

KONKLÚZIÓ

Fentiekből kiviláglik, hogy a műemlékjegyzékek segítségével pontosan dokumentálhatóvá válik egy-egy adott időmetszetben a meglévő műemlékek összessége, valamint két műemlékjegyzék kiadása között elvégzett feladat, nevezetesen az újonnan műemléki védelem alá helyezett épületek mennyisége.

Végezetül levonható az a konklúzió, hogy egyre időszerűbbé válik egy korszerű, naprakész műemlékjegyzék elkészítése országos viszonylatban, hiszen 1990 óta nem áll rendelkezésre nyomtatott formában ilyen típusú kiadvány. Ezzel teret lehetne engedni egy új alapokra helyezett, nagyszabású revíziónak, amely optimális esetben a feltárt rejtett értékek – például a ma már nem védett egykori műemlékek köre – műemléki értékévé történő nyilvánításához vezethet.

HIVATKOZÁSOK

Bakó 2003

Bakó Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka*. Budapest, 2003.

Barcza 1970

Barcza Géza: A magyar műemlékvédelem fejlődése a jogszabályok tükrében. *Magyar Műemlékvédelem* 5. Budapest, 1970. 19–25.

Bardoly – Haris 1996

A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996.

Bardoly 2006

Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez 1. *Magyar Műemlékvédelem* 13. Budapest, 2006. 7–72.

Bardoly 2007

Bardoly István: *A Műemlékvédelem első ötven évfolyamának repertóriuma (1957–2006)*. Budapest, 2007.

Borsos 1970

Borsos Béla: A „Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságá”-nak működése és a gyűjtemények kialakulásának kezdete. *Magyar Műemlékvédelem* 5. Budapest, 1970. 43–63.

Császár 1983

A műemlékvédelem Magyarországon. Szerk.: Császár László. Budapest, 1983.

Cs. Dobrovits 1970

Cs. Dobrovits Dorottya: Műemléki nyilvántartás. *Magyar Műemlékvédelem* 5. Budapest, 1970. 395–396.

Cs. Dobrovits 1972

Cs. Dobrovits Dorottya: A magyar műemléki nyilvántartás története. *Magyar Műemlékvédelem* 6. Budapest, 1972. 83–87.

Cs. Plank – Csengel 1996

Cs. Plank Ibolya – Csengel Péter: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei. In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996. 21–45.

D. Mezey – Szentesi 1996

D. Mezey Alice – Szentesi Edit: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996. 47–67.

Dercsényi 1952

Dercsényi Dezső: Útmutató a topográfiai munkákhoz. Kézirat. Budapest, 1952.

Dercsényi et al. 1956

Dercsényi Dezső – Pogány Frigyes – Szentkirályi Zoltán: *Városképek – műemlékek.* Budapest, 1956.

Dercsényi 1972

Dercsényi Dezső: A magyar műemlékvédelem száz éve. *Magyar Műemlékvédelem* 6. Budapest, 1972. 7–10.

Divald 1927

Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei.* Budapest, 1927.

Fejérdy 2003

Fejérdy Tamás: Műemlékvédelem a megújult örökségvédelemben. In: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest, 2003. 434–437.

Fejérdy 2022

Fejérdy Tamás: Jegyzékek és változások. A műemléki védelem 1949–1992 között. In: „*A védelem körei*”. Szerk.: Haris Andrea – Bardoly István. Budapest, 2022. 37–68.

Forster – Gerecze 1905

Magyarország műemlékei I. Szerk.: Forster Gyula. Budapest, 1905.

Forster 1906

Magyarország műemlékei II. Szerk.: Forster Gyula. Budapest, 1906.

Fülöp 1996

Fülöp Csilla: Átmenet és újrakezdés (1945–1949). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996. 191–201.

Genthon 1951

Genthon István: *Magyarország műemlékei.* Budapest, 1951.

Genthon 1959

Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei I–III.* Budapest, 1959.

Genthon 1974

Genthon István: *Magyarországi művészeti emlékei* Budapest, 1974.

Gerevich 1938

Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei.* Budapest, 1938.

Granasztóiné 1996

Granasztóiné Györffy Katalin: A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után (1920–1934). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996. 145–169.

Henszlmann 1876

Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stíli mű-emlékeink rövid ismertetése.* Budapest, 1876.

Horler 1996

Horler Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996. 79–144.

Kovács 2022

Kovács Gergely: A kezdetek. A műemléki védelem 1872–1949 között. In: „*A védelem körei*”. Szerk.: Haris Andrea – Bardoly István. Budapest, 2022. 9–36.

Lengvári 2009

Lengvári István: Szőnyi Ottó munkásságának könyvesszete. In: *Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére.* Szerk.: Kokovai Szabina – Pohánka Éva. Pécs, 2009. 178–194.

Merényi 1970

Merényi Ferenc: A felszabadulás utáni 25 év műemlékvédelme. *Magyar Műemlékvédelem* 5. Budapest, 1970. 7–15.

Műemlékjegyzék 1953

Műemlék jegyzék az 1953 júniusi állapot szerint. Budapest, 1953.

Műemlékjegyzék 1960

Műemlékjegyzék. Szerk.: Gólya József. Budapest, 1960.

Műemlékjegyzék 1976

Magyarország műemlékjegyzéke. Szerk.: Tillinger István dr. Budapest, 1976.

Műemlékjegyzék 1990a

Magyarország műemlékjegyzéke I-II. Főszerk.: Jékely Zsolt. Budapest, 1990.

Műemlékjegyzék 1990b

Baranya megye műemlékjegyzéke. Budapest, 1990.

Pogány – Horler 1953

Pogány Frigyes – Horler Miklós: *A műemlékek nyilvántartása.* Budapest, 1953.

Sallay 1960

Sallay Marianne: A magyar műemléki nyilvántartásról. *Magyar Műemlékvédelem* 1. Budapest, 1960. 247–254.

Valter 1996

Valter Ilona: A Magyar Tudományos Akadémia Archaológiai Bizottsága és annak működése. In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996. 69–77.

Valter 2006

Valter Ilona: Römer Flóris Ferenc (1815–1889). *A magyar műemlékvédelem nagyjai. Életrajzok, visszaemlékezések I.* Budapest, 2006.

JEGYZETEK

- 1 Dercsényi et al. 1956 5., 137–241.
- 2 Henszlmann 1876 37–39., 59–73., 171–177.
- 3 Forster – Gerece 1905
- 4 Forster 1906
- 5 Divald 1927
- 6 Genthon 1974
- 7 Genthon 1951; Genthon 1959
- 8 Fejérdy 2022 46.
- 9 Számos szerző tollából származó alkotások. Többek között Dercsényi Dezső, Pogány Frigyes, Gerő László, Genthon István, Rados Jenő stb. vettek részt a Városképek-műemlékek sorozatban megjelent kötetek létrehozásában. Teljes felsorolás nélkül az alábbi városok kapcsán születtek könyvek: Veszprém, Pécs, Kecskemét, Pápa, Vác, Tata, Miskolc, Szeged, stb.
- 10 Lásd Magyar Műemlékvédelem sorozat!
- 11 Bardoly 2007
- 12 Cs. Plank – Csengel 1996 28.; vö. Horler 1996 86.
- 13 D. Mezey – Szentesi 1996 47–67.
- 14 Valter 2006 6.
- 15 Forster – Gerece 1905 3.
- 16 Forster – Gerece 1905 7.
- 17 Idézi: Horler 1996 89.
- 18 Genthon 1951 5., vö. Bardoly – Haris 1996 38., 91.
- 19 Forster – Gerece 1905 3.
- 20 A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának működéséről bővebben: Borsos 1970 43–63.
- 21 Forster – Gerece 1905 3.
- 22 Merényi 1970 7–12.; vö. Fejérdy 2003
- 23 Horler 1996 84.
- 24 Forster – Gerece 1905 16.
- 25 D. Mezey – Szentesi 1996 56.
- 26 Valter 1996 71.; vö. Horler 1996 84.
- 27 Életükről és tevékenységükről bővebben: Császár 1983; vö. Bardoly – Haris 1996 30–31., 72–73., 80–85.; Römer Flóris életútjáról bővebben lásd: Valter 2006
- 28 Horler 1996 84–85.
- 29 Sallay 1960 247.
- 30 Horler 1996 92.
- 31 Borsos 1970 46–50.
- 32 A felvételi ívekről bővebben: Horler 1996 93–94.
- 33 Valter 2006 31.
- 34 Forster – Gerece 1905 14.; vö. Horler 1996 92.; vö. Cs. Dobrovits 1972 83.
- 35 Forster – Gerece 1905 14.; vö. Henszlmann 1876 171–177.
- 36 Borsos 1970 59.
- 37 Forster – Gerece 1905 14. vö. Horler 1996 114.
- 38 Idézi: Forster – Gerece 1905 15.
- 39 Forster – Gerece 1905 16.
- 40 Kovács 2022 18.
- 41 Bardoly 2006 7., 15.
- 42 Forster – Gerece 1905 9.
- 43 Horler 1996 109.
- 44 Forster – Gerece 1905 10.

- 45 Forster Gyula életéről bővebben: Horler 1996 108–109.
- 46 Forster – Gerecse 1905 10.
- 47 Horler 1996 115.
- 48 Forster – Gerecse 1905 16.; vö. Horler 1996 115.
- 49 A tartalmáról bővebben: Forster – Gerecse 1905 12.
- 50 Forster 1906.; vö. Cs. Dobrovits 1972 84.
- 51 Cs. Dobrovits 1972 84.; vö. Horler 1996 116.
- 52 Horler 1996 116.
- 53 Dercsényi 1972 11.
- 54 Horler 1996 127–128.
- 55 Bardoly 2006 8.
- 56 Nem szabad elfelejteni, hogy Magyarország ekkori területe a két bécsi döntés, valamint Kárpátalja és a Délvidék visszacsatolt területei miatt a jelenlegi országterület csaknem kétszerese volt. A jegyzéket lásd: Bardoly 2006 25–26.
- 57 Horler 1996 105.
- 58 Idézi: Granasztóiné 1996 147.
- 59 Fejérdy 2003 434.
- 60 Bardoly 2006 9., 14.
- 61 Genthon 1951 5., vö. Bardoly 2006 15.
- 62 Fülöp 1996 191.
- 63 Genthon 1951
- 64 Genthon 1959
- 65 Cs. Dobrovits 1972 85., vö. Fejérdy 2022 46.
- 66 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet 17.§. (2) bekezdés: „A műemlékekről a Központ nyilvántartást vezet. A nyilvántartás elkészítésének és vezetésének, valamint a műemlékek számbavételének módját a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelettel szabályozza, amelyben a jelen §-ban megjelölt szempontból jelentős ingatlanok tulajdonosai (birtokosai) részére bejelentési, illetve adatszolgáltatási kötelezettséget állapíthat meg.” A műemlék jellegű fogalom ekkor még nem szerepelt a jogszabályban, az OMF 1957-es felállítását követően a törvényerejű rendelet első szakaszai több helyen módosultak, lásd Műemlékjegyzék 1960 7–16.
- 67 Sallay 1960 247.
- 68 RMI-IVO [letöltés: 2025. november 21.]
- 69 Dercsényi 1952
- 70 Pogány – Horler 1953
- 71 Pogány – Horler 1953 4.
- 72 Dercsényi 1972 12. A témáról bővebben lásd a következő főfejezetet.
- 73 Barcza 1970 21., vö. 1949. évi 13. sz. törvényerejű rendelet 17. § (2) bekezdés.
- 74 Lásd bővebben Pogány Ö. Gábor hivatalvezető 1951. július 10. napján kelt levelét, melyben beszámol arról is, hogy a Városképi és műemléki vizsgálatok folynak és az 1950-ben megkezdett műemléki védelem listájához további több száz műemléki nyilvántást terjesztenek fel az Építésiügyi Minisztériumhoz. [Forrás: RMI-IVO, letöltve: 2025. november 21.]
- 75 RMI-IVO [letöltve: 2025. november 21.]
- 76 Pogány Ö. Gábor hivatalvezető levele 1953. január 9. napján [Forrás: RMI-IVO, letöltve: 2025. november 21.]
- 77 Genthon 1951 5.
- 78 Maga Genthon kistopográfiként utal vissza rá egy későbbi művében: Genthon 1959 3.
- 79 Genthon 1951 5.
- 80 Műemlékjegyzék 1953 1.
- 81 Cs. Dobrovits 1972 395.
- 82 Sallay 1960 247.
- 83 Műemlékjegyzék 1959
- 84 Műemlékjegyzék 1959 3.
- 85 Műemlékjegyzék 1959 3.
- 86 Műemlékjegyzék 1959 4.
- 87 Műemlékjegyzék 1959 4.
- 88 Sallay 1960 254.
- 89 Műemlékjegyzék 1960 6.
- 90 Az 1959-ben kezdődő *A magyar műemlékvédelem távlati terve* címet viselő vizsgálati anyag olyan pontos keresztszámításokat adja egy adott kor – 1959 és 1961 közötti évek – műemléki állományának, ami azóta is példátlan. El kell ismerni, hogy ez az egyetlen olyan topografikus igényű adatgyűjtés, amely 2025-ből visszatekintve a legszélesebb körben tartalmazza az egykoron védett objektumokat. A becsatolt jó minőségű fekete-fehér felvételek megkönnyítik a jobb beazonosíthatóságot, valamint a műszaki állapot leírása olyan plusz információkkal szolgál, amelyeket egyéb jegyzékekben hiába is keresnénk. A Távlati tervek mégsem sorolhatóak a műemlékjegyzékek körébe.
- 91 Összesen 2000 objektummal csökkent a műemlékek száma az országban.
- 92 Műemlékjegyzék 1964 3.
- 93 Műemlékjegyzék 1964 3.
- 94 Barlangok, források, de előfordulnak növények is. Műemlékjegyzék 1964 26., 34., 41.
- 95 Műemlékjegyzék 1976
- 96 Erre már korábban is láttunk példát, pl. az 1964-es baranyai jegyzék esetében, de erre az időre vált országossá az a típusú jelölés. Erről bővebben: Cs. Dobrovits 1970 396.; vö. Műemlékjegyzék 1976 3.
- 97 A következő években megyei szinten zajlott a jegyzék aktualizálása. A baranyai ún. KÖH-tervben megtalálható az 1977-es műemlékjegyzék, mely számos ponton bővebb információt közöl egyes műemlékekről az előző évi országos kiadványhoz képest.
- 98 Műemlékjegyzék 1990a
- 99 Pl. nagy ütemben megkezdődtek a népi emlékek védetté nyilvánításai.
- 100 A kiadás sorrendjében: Magyarország műemlékjegyzéke Heves megye. Budapest, 2005.; Jász–Nagykún–Szolnok megye. Budapest, 2005.; Nógrád megye. Budapest, 2005.; Komárom–Esztergom megye. Budapest, 2006.; Bács–Kiskun megye. Budapest, 2006.; Tolna megye. Budapest, 2006.; Zala megye. Budapest, 2006.; Fejér megye. Budapest, 2008.; Csongrád megye. Budapest, 2014.
- 101 A témáról bővebben: Műemlékvédelem 50 (2006) 3:163–165.

REKONSTRUÁLT MŰEMLEKVÉDELEM – SOPRON, KOLOSTOR UTCA 13. SZÁMÚ ÉPÜLET 1984. ÉVI HELYREÁLLÍTÁSA

BEVEZETÉS

Sopron hazánk legtöbb – több, mint 400 – műemlékkel rendelkező vidéki városa. A történelmi Belvárosban áll a Ház, a Kolostor utca 13. szám alatt, a soproni műemlékvédelem Háza. Az épületet a kisajátítása és a szakszerű, tudományos kutatása, felújítása után az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) Soproni Építésvezetősége 1985-ben vette használatba. A rendszerváltást követően, 1993-ban az OMF három utódintézményre bomlott, az elsőfokú hatóság az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH) maradt. 2001-ben az OMvH alapjain létrehozták a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt (KÖH), soproni kirendeltsége a KÖH Nyugat-dunántúli Irodája néven működött tovább az épületben.

2010 végére a KÖH elvesztette az elsőfokú építési hatósági jogkörét, és a műemlékfelügyelet a következő évtől az újonnan kialakított kormányhivatali struktúra részévé vált. A Kormányhivatal égisze alatt többször is átszervezték a hivatali struktúrát, 2022. november 1-ig a Győr–Moson–Sopron Megyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály Építésügyi és Építésfelügyeleti Osztály 2. irodaházaként működött az épület. Az örökségvédelmi szakügyintézőket (2 főt) és egy adminisztrátort az épületből átköltöztették a Kiss János u. 4. szám alatti irodaházba. A Kolostor u. 13. számú épület 37 éven át adott otthont a soproni műemlékvédelemnek és az azt szolgáló szakembereknek. Jelen tanulmány három részből épül fel. Az első fejezet Sopron vázlatos építéstörténetét taglalja, a második fejezet a soproni műemlékvédelem előzményeit és aranykorát foglalja össze. A harmadik rész ismerteti és értékeli a Kolostor u. 13. számú épület 1984-re elkészült műemléki felújítását. Véleményünk szerint a tárgyi épület helyreállításának megfelelő szakmai értékelése csak a két, előző fejezet összefüggésrendszerében tehető meg.

SOPRON RÖVID ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Scarbantia és Ódenburg

Sopron római kori elődjét, Scarbantia városát az 1. század elején létesítették, egy fontos kereske-

delmi útvonal, a Borostyánkő út mentén. A település első központja a Borostyánkő út és az azt keresztező kelet–nyugati út találkozásánál, a mai Kolostor utcától kissé nyugatra lehetett. A 2. század elején épülhetett ki a közel négyzet alaprajzú, 45×46 méteres fórum, melynek északi oldalán állt a Capitoliumi Trias szentély, Jupiter, Juno és Minerva monumentális márvány szoborcsoportjával. A települést ekkor még nem védte kőfal.

A 3–4. század fordulóján, az egyre szaporodó barbár támadások miatt, az immár keresztény római birodalom határvidékén lévő Pannónia provincia településeit védművekkel vették körül. Scarbantia belvárosa körül szabályos kváderkövekből kialakított, 39 bástyával és két kaputoronnyal ellátott, nagyjából ovális alakú városfal épült. A három méter vastag és eredetileg mintegy 8,5 méter magas, monumentális védművek kiépítése központi akaratot feltételez, s a település szerkezetében jelentős változást eredményezett. A város magját és középületeit már nem lehetett közvetlenül megközelíteni kelet vagy nyugat felől, hanem a fal mentén végig haladva, az északi vagy a déli kéttornyú kapukhoz kellett eljutni. 568-ban Scarbantia az avar támadások miatt lakói elhagyták. A terület több mint 300 évig lakatlan volt, így a honfoglaló magyarok 900 után egy üresnek tűnő falgyűrűt vehettek birtokba. A lakatlan periódushoz nagy valószínűséggel egy fontos mozzanat köthető, a város máig használatos német nevének, az Ódenburgnak (puszta vár) a keletkezése.

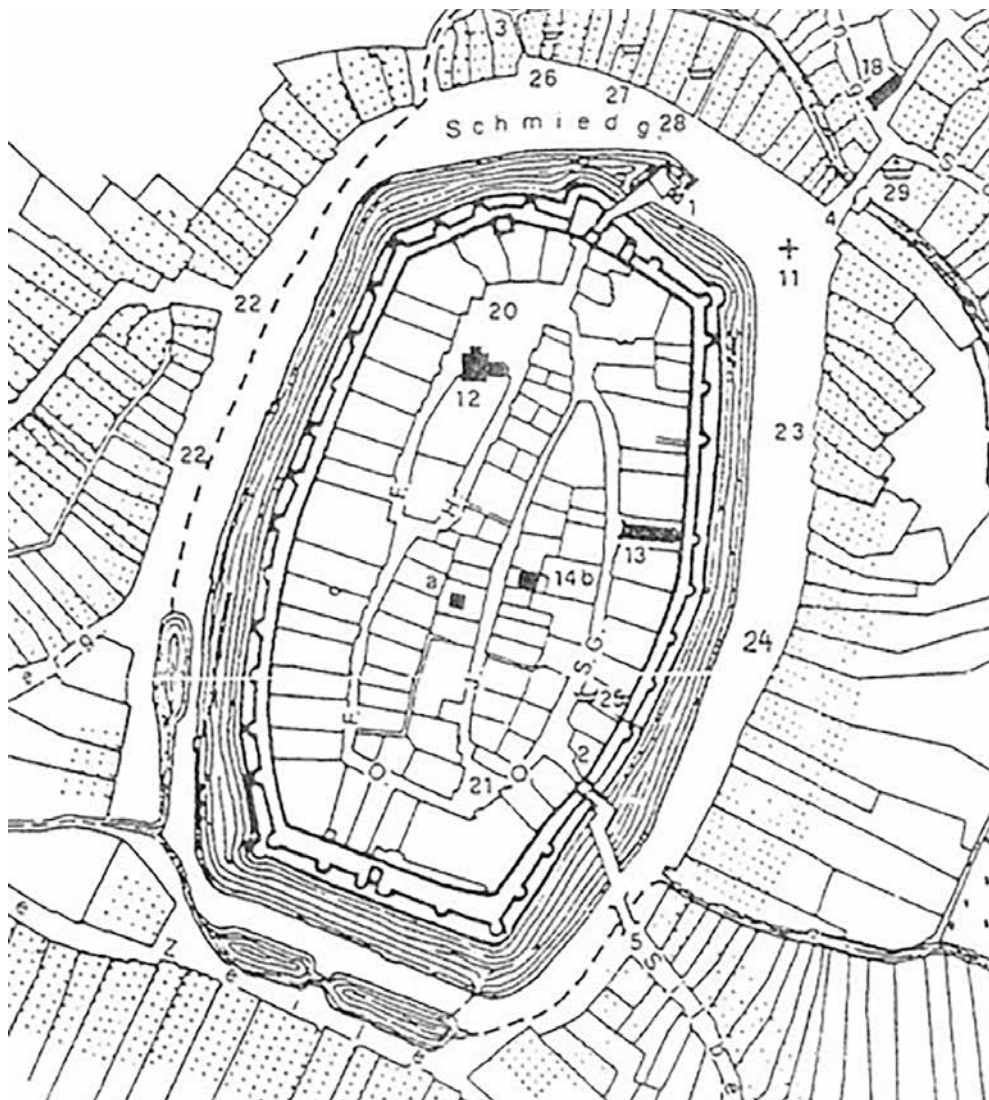
A vidék új urai a római romokat felhasználva, feltételezhetően valamilyen őrhelyet létesítettek a 11. század derekán. A magas kőfal mögé fa-föld szerkezetű sáncot építettek, melynek talpszélessége 18–20 méter, magassága nyolc méter körül volt, amin még feltehetően egy legalább két méter magas fa mellvéd állt. A több mint 200 évig használt fa-föld szerkezet a védmű teljes hosszában vörösré égett (valószínű, hogy a tatárjárás idején), innen kapta a régészek által használt „vörös sánc” nevet. Az Árpád-korban az ispáni vár új, magyar neve Sopron lett, amely megegyezett az új határvármegye nevével is. Az eddigi régészeti kutatások alapján a vár főleg katonai és igazgatási funkciót töltött be, a római fa-

lak által determinált, 8,7 hektáros mérete nagyobb volt, mint a legtöbb korabeli hasonló létesítményé.

Sopron középkori várának kiépítése, a belvárosi telkek kialakulása

A tatárjárás (1241–1242) idején csak a kőfallal erősített városok és kolostorok tudtak ellenállni, ezért IV. Béla király (1206–1270) támogatta a vá-

rak építését, új városok alapítását. Az ő kezdeményezésére az 1240-es években került sor a belváros területének felosztására, a mai napig is meghatározó telekrendszer és utcahálózat kialakítására. Sopron belvárosában a sánchoz igazodva, először a sánc mentén körben végig haladva jelölhették ki a telkeket, amelyek a sánc széles talpa miatt hosszabbak, mint a belső tömbökben levő telkek. A következő ütemben a mai Templom utcától kiin-

1. kép Sopron vára a késő középkorban. (Forrás: Mollay 1993)

dulva még egy teleksort mértek ki, a mai Szt. György utca vonalától azonban újabb teleksort nem lehetett pontosan kijelölni, így a mai Új utca felé szabálytalanabb telkek jöttek létre. A Belvárosban belül két nagyobb tér alakult ki, az egyik az északi, nagyobb Fő tér, melynek déli oldalát a ferencesek temploma és kolostora zárta, a másik az Orsolya tér, régi nevén Salzmarkt (Só piac).

A belváros körüli erősítés jelentős átalakítására – királyi adományokkal segítve – 1297 és 1340 között került sor. Az építők háromszoros falgyűrűt alakítottak ki, oly módon, hogy felmagasították a római városfalat (a szokásosnál sürűbb faltornyaival együtt), majd a felújított falon belül és kívül hat-hét, illetve öt-hat méterre egy-egy bástya nélküli falgyűrűt emeltek. A hármass falgyűrűt kb. 25 méter széles vizesárokkal vették körül, így bevehetetlen erősséggé tették a belvárost. Az 1344-re elkészült vizesárok létesítésé-

hez, fenntartásához szükséges vízmennyiséget a Rák-patakából nyerték. A várak kialakításakor a mai Petőfi és Széchenyi tér helyén tározó tavakat létesítettek, amelyeket haltenyésztésre is használtak (1. kép).

Lakótornyok, oromzatos házak és sikátorok

A belváros legkorábbi lakóház típusai a lakótornyok, amelyek – az eddigi falkutatások alapján – a Kolostor és a Zsidó (a mai Új) utca által határolt tömbbelsőben álltak. A 13. század végén emelt tornyok már kőből épültek, az alsó szinten kamra funkciót, az első emeleten füstös konyhát, fölötté lakószobát tartalmaztak. Körülöttük még fából épített kiszolgáló épületek álltak, az emeleti bejáratot is fa szerkezetű lépcsőn lehetett megközelíteni. A város következő háztípusa a telek egyik oldalára, az utcavonalra merőlegesen épített, az utcára oromzattal néző, emeletes lakóház volt. A 14-15. század fordulójára már minden telken állt egy, többnyire egyemeletes lakóház (2. kép).

A középkori utcakép markáns elemei voltak a házak közti sikátorok (reichnik), amelyek közül a legszélesebbek átjáróként szolgáltak, egyeseket pedig (mőrin) az eső- és a szennyvíz, utcák közti átvezetésére alakítottak ki. A 17-18. században sokat elfalaztak közülük, csak néhány szakaszon maradt meg a 19. századi csatornázás kiépítéséig a házak közti felszíni vízelvezetés rendszere. Az egyik ilyen, eredeti állapotában megmaradt köz az Új utca 16. számú ház jobb oldalán indul és a Kolostor u. 13. számú épület bal oldalán ér ki a Kolostor utcába.

A nagyrondelta és a negyedik városfal építése

A korai újkor idején, a 16-17. században a belváros védelmét a középkorban épült védművek még megfelelően el tudták látni. 1532-ben, a török főserég Bécs felé való előre nyomulása és Kőszeg ostroma hírére a soproni tanács lebontotta a váralja menti Boldogasszony-templomot. Faragott kőveiből a külső várfal Ikvahíd felőli, északkeleti sarkára kerek sarokbástyát építettek. Mind a délkeleti, mind pedig a délnyugati sarokbástyák megnagyobbítására és megerősítésére 1613-ban és 1614-ben került sor, Lackner Kristóf polgármestere idején. A délnyugati bástyától nem messze egy új tornyot is emeltek, a bádogtetős fedéséről Zöld-toronynak is nevezett Brückl-tornyot. Az új városi fegyvertárat (Zeughaus) is a közelben, a Fegyvertár u. 2. alatt rendezték be. 1631-ben épült meg a Szt. György-templom mögött a keleti oldalt védő, ma is látható nagy ágyúrondelta. A korszak legnagyobb szabású vé-

2. kép Sedlmayr János rekonstrukciós rajza a középkori belvárosról. (Forrás: Dávid 1978)

delmi beruházása a külvárosok védőfalának megépítése volt, amely 1617-ben indult el az Újteleki kapunál, és tíz évet vett igénybe. A mintegy 2,5 méter magas, 100–150 méterenként kis kerek bástyákkal is megerősített kő városfal néhány részlete ma is látható, megépítése a 19. század elejéig rögzítette a külvárosok határait.

Újjáépítés a barokk időszakban

A belvárosi utcahálózat és a telekosztás is a középkorban kialakult, a közel azonos méretű telkeken felépültek azok a szilárd falú épületek, melyek a városképet a barokk korig meghatározták. A középkori épületállomány átalakítása már a 17. század első felében megindult, a meglévő lakóházakat további udvari szárnyakkal bővítették. Ebben az időszakban alakulhatott ki a soproni belvárosi lakóházak, paloták udvaraira jellemző, kora barokk stílusú, a földszinten pillérek, az emeleten (vagy emeleteken) toszkán kő oszlopokon nyugvó, íves árkádsor. Egyik legszebb példája ennek a beépítésnek a Szt. György u. 12. sz., ún. Eggenberg-ház.

Az 1676. évi nagy tűzvész – melynek nyomán az egész belváros leégett – ennek az átalakulásnak nyitott további utat, s a belvárosi utcakép a barokk stílusban átépült palotákkal, polgárházakkal, egyházi és közigazgatási épületekkel oly mértékben megújult, hogy a középkori nyílások, ablakok szinte teljesen eltűntek. A 17. századi átépítési, újjáépítési folyamatokban megrendelőként igen fontos szerepe volt azoknak a gazdag nemesi és főúri családoknak, arisztokratáknak, akik részben a török hódítás miatt, részben Ausztriából és örökös tartományaiból a vallásüldözés elől menekültek Sopronba. Az átépítések során a középkori, zárt beépítésű, többnyire egemeletes házak gerincmagasságait az első emeleti, reprezentatív tulajdonoslakások nagyobb belmagasságai miatt megemelték, a korábbi szűk nyílások helyett pedig kőkeretes, nagy ajtó- és ablaknyílásokat létesítettek (3. kép). A középkori bejárat helyét a barokk lakóházak kapualjában felfedezett gótikus kapurészeket tanúsága szerint legtöbbször megtartották.

A vizesárok helyén kiépülő kereskedőházak

A 18. század elejétől a várfalak elvesztették védelmi szerepüket, az egykori vizesárkot feltöltötték, majd fokozatosan elindult a terület beépülése, ami jelentős topográfiai változást eredményezett a városszövetben. A Várkerület külső ívén álló kétszintes épületek zömét a 18. század közepéig barokk stílusban átépítették, az utcai szár-

3. kép A Kolostor u. 13. számú épület képe 1908-ban.
(Forrás: Göncz – Bognár 2004)

nyak földszintjén boltokat, az udvari szárnyakban és az emeleten bérlakásokat alakítottak ki. A várarok menti belső kör keleti, forgalmasabb szakaszán a betelepülés az 1700-as évek elején elkezdődött, először még csak a vizesárok partján az iparosok műhelyei és a kereskedők sátrai jelentek meg. Az 1776/1777. évi adókönyv a belső Várkerületre vonatkozóan 109 bejegyzést tartalmaz, melyek arra vallanak, hogy az ároköv egy részének felosztása megtörtént, és ekkor már 53 épület állt az egykori vizesárok helyén.

A 19. század közepén már jobban megszáporodott az építkezések száma, amit tovább erősített a kiegyezés utáni, kedvező gazdasági és társadalmi fellendülés. A Várkerület belső ívén álló, az Előkapu után fennmaradt földszintes épületek a 18. század végére jellemző beépítést őrzik, ezt követően – vagy ezzel párhuzamosan – jelentek meg az emeletes házak is. A 19. század első felében egyre inkább jellemző, hogy az emeletes épületeket egy további emelettel bővítik, vagy két-három keskeny telket – a rajtuk álló földszintes vagy emeletes házakkal – megvásároltak, és azokat elbontva, helyükön már a kor igényeinek jobban megfelelő, historizáló, nagy belmagasságú, kétemeletes házakat építettek. Ezen házak megjelenése a Várkerületen már egy urbanizált,

tehetősebb polgárság meglétét, megerősödését jelezték, akik számára Sopron kereskedő utcáján álló házuk a presztízstüket és társadalmi státuszukat is szimbolizálta.

A SOPRONI MŰEMLÉKVÉDELEM ELŐZMÉNYEI ÉS ARANYKORA

Előzmények a 19. század végéig

A magyarországi műemlékvédelem előtörténetének egyik legkorábbi eseménye Sopronhoz köthető. II. Lajos király 1526-ban megtiltotta a középkori Fő téren álló, 2. számú ház (ma Patika Múzeum) lebontását, és a tér megnagyobbítását. Indoka az volt, hogy a lebontás a tér szépségét csorbítaná.¹

A helyi műemlékvédelem úttörőjeként, *id. Storno Ferenc* (1821–1907) soproni műgyűjtő, festőművész és műemléki restaurátor purista elvek szerint restaurálta a soproni Szt. Mihály templomot (1859–66), a bencés templomot (1888–94), a Szent Jakab kápolnát (1886), a Szent János templomot (1890), és számos más magyarországi emléket. Munkásságáról pozitív hangvételben az 1868-ban induló Archeológiai Értesítő már a 4. számban beszámolt.²

A soproni műemlékek legelső, magyar nyelvű ismertetését *Henszlmann Imre* 1880-ban megjelent, „*Magyarország csúcs-íves stílusú műemlékei II.*” című kötetében találjuk. Az ismertetett szakrális műemlékek az alábbiak voltak: Szt. Mihály Arkangyal temploma (13 oldal, 12 rajzi illusztráció), Szt. Jakab kápolna (5 oldalon 4 ábrával), Fő téri bencés templom (18 oldalon 22 rajzzal), Káptalanterem (9 lapon 17 illusztrációval), Szt. János templom (1 oldalon) és a Szt. Lélek templom (0,3 oldalon).³

A Szent Jakab kápolna purista szemlélettel történt helyreállítását *Podafai Poda Endre* publikálta az 1892-ben megjelent, „*A Soproni Kath. Parochia és a Soproni Kath. Hitközség története*” című, helytörténeti témájú kiadványában. A könyv függeléke a „*Szent Jakab kápolna Sopronban*” címet viselte, és a kápolna 1886-os, Storno-féle helyreállítását ismertette (4. kép). Első fejezete a régi Szt. Jakab kápolna, második szakasza a restaurált kápolna leírását tartalmazta.

A soproni műemlékek számbavétele 1914-től 1939-ig

Sopron műemlékeivel kapcsolatos első önálló füzeteket *Mihályi Ernő* bencés tanár jegyezte. Első munkája „*A középkor műemlékei Sopronban*” címmel jelent meg 1914-ben. Az 59 oldalnyi mű

4. kép A Szt. Jakab kápolna Sopronban címlapja
1886-ból. (Forrás: Poda 1892)

a román (káptalan terem, Szt. Jakab kápolna) és a gótikus (bencés templom, Szt. Mihály templom, Szt. János templom) szakrális emlékeket ismertette. Egy évvel később „*Sopron renaissance- és barokk stílusban épült házai*” című munkája 74 oldalon mutatta be a soproni reneszánsz és barokk polgárházakat.⁴ Az első országos, hivatalos műemlékjegyzék 1915-ben készült el.⁵

Az 1926–1927-es tanév szüniejében a Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola tanuló tanárai vezetésével a soproni barokk lakóházak felméréseit végezték el. A 26 műemlék épületet tartalmazó, önálló lapokból álló füzetet 1929-ben adták ki.⁶ A házak utcai homlokzata, valamint alaprajzai, esetleg metszetrajzai mellett jó néhány részlet, épülettartozék, vasalat kinyitott illusztrációja is szerepelt a lapokon. A következő kötet az 1928–1929-es tanév szüniejében készült felméréseket ismertette, „*Sopron város műemlékei*” címmel.⁷ A harmadik füzet az 1936–1937-es tanév szüniejében felmért emlé-

keket mutatta be, „*Sopron város építészeti műemlékei*” invokációval.⁸

Csatkai Endre (1896–1970) művészettörténész Sopron vármegye vidéki településeinek műemlékeit számba vevő kötetei 1932 és 1937 között jelentek meg. Az első kötet „*Sopron környékének műemlékei*” 1932-ben, a második kötet „*Sopron vármegye műemlékei II.*” 1935-ben, a harmadik mű „*Sopron vármegye műemlékei III.*” 1937-ben jelent meg, német nyelvű összefoglalóval.

1939-ben „*Sopron műemlékei*” címmel a belváros ismertető első képeskönyv Heimler Károly szerkesztésében, Becht Rezső és Mihályi Ernő közreműködésével jelent meg, igen gazdag képanyaggal.⁹ Az albumot Diebold Károly 1896–1969) kiváló fotói illusztrálták, a kiadásért a Soproni Városszépítő Egyesület felelt, amit Sopron szab. kir. törvényhatósági jogú városa pénzügyileg is támogatott. A könyv a Soproni Városszépítő Egyesület 75 éves fennállásának emlékére jelent meg. A 183 oldal terjedelmű album 163 darab képes oldalt tartalmazott és egy belváros helyszínrajzot, amin 40 műemlék épületet jelzett.

Sopron város szakmai és laikus, de lokálpatrióta szellemiségű közönségének figyelmé a 20. század első felében már a helyi műemléki értékek számbavételére és bemutatására irányult. A második világháború bombázásai súlyos károkat okoztak a belváros értékes épületállományában és a középkori várfalakon kívüli, egykori vizesárok helyén kiépült Várkerületen is. Az 1945 utáni időszak első évei romeltakarításokkal és a háborús károk helyreállításával teltek. 1949-ben hatályba lépett az 1881. évi törvényt leváltó törvényerejű rendelet.

Az 1953. évi műemléki és városképi vizsgálat

1953-ban a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MUMOK) közreadta „*Sopron műemléki és városképi vizsgálata*” című kéziratát, melyet az Építészeti Minisztérium Város és Falrendezési Osztálya felhívására és irányításával, és Sopron város tanácsa végrehajtó bizottságának megbízása alapján készített el. A vizsgálat célja a városrendezési előkészítési munkák kapcsán a város rendezésére kiható műemlékek és műemlék jellegű épületek, valamint utcaképek vizsgálatának elkészítése, továbbá azok jegyzékbe foglalása, megvédésükre, környezetük kialakítására történő javaslatadás volt. A vizsgálat kiterjedt a különös helyi jellegzetességeket mutató egyéb építményekre és táji adottságokra is.

A javaslat a bevezető után az első fejezetben a város kialakulását ismertette röviden, majd ezt

követően a második fejezet első felében a műemlékek, műemlék jellegű, városképi és tájképi jelentőségű építmények jegyzékét közölte. A második fejezet a műemlékek és műemlék jellegű építmények néhány soros leírásával zárult, amely útmutatást tartalmazott a karbantartásra, helyreállításra, átalakításra, alkalmazandó anyagokra, színezésre és felületi kezelésre. A harmadik fejezet városképi javaslatokat fogalmazott meg, a negyedik a tájképi és természeti adottságokat összegezte, a Függelékben az aktuális műemléki jogszabályok szerepeltek. A műemléki és városképi vizsgálat legerjedelmesebb része kb. 530 fotót tartalmazott a város épületeiről és utcaképeiről, oldalanként általában egy 17×23 cm-es nagyítású képpel. Az utolsó munkarész négy térképből (vagy inkább helyszínrajzból) állt, amin a műemlék házakat kékkel, a műemlék jellegűeket pirossal, a városképi jelentőségű házakat rózsaszínnel jelölték. A bontásra javasolt, többnyire udvari épületszárnyakat és a középső várfalnak épült házrészeket sárga színnel tüntették fel (Riedlmayr Gyula szanalási terve). Ez volt az első, igazán részletes számbavetele és dokumentálása Sopron történelmi városmagja védett ingatlanjainak és utcaképeinek.

Sopron műemlékeinek topográfiaja és az OMF vizsgálati anyaga

Ugyancsak 1953-ban jelent meg a „*Sopron és környéke műemlékei*” topográfia, melynek szerzői Csatkai Endre, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Gerő László, Héjj Miklós, Mollay Károly és Radnóti Aladár voltak.¹⁰ A topográfia 672 oldalas, bővített kiadása 1956-tól volt elérhető a könyvesboltokban (5. kép). Még ebben az évben Csatkai a Magyar Műemlékek sorozatban kiadta a Sopron című kötetét, amely az 50 oldalnyi szöveges ismertető mellett 137 képet és egy belváros helyszínrajzot tartalmazott, a védett épületek jelölésével.¹¹ Ez a korábbi, jóval terjedelmesebb könyvnek egy kisebb, szerényebb, de a laikus olvasók számára könnyebben befogadható kivonata volt.

1957-ben megalakult az OMF, vezetésével 1957 és 1963 között egy újabb, a korábbi, 1953-as vizsgálatnál jóval részletesebb vizsgálati anyag született meg, Távlati Terv címmel.¹² Az 1959-ben, 1960-ban, 1961-ben és 1963-ban készített helyszíni vizsgálatokat Sedlmayr János, Kissné Nagypál Judit, Sallay Marianne, Rivasz László, Dercsényi Dezső, Kriszt György, Borsos Béla, Dávid Ferenc stb. végezték. A 41 kötet egyenként 35 épület adatait tartalmazta, összesen 1435 épület vizsgálata lett feldolgozva Győr,

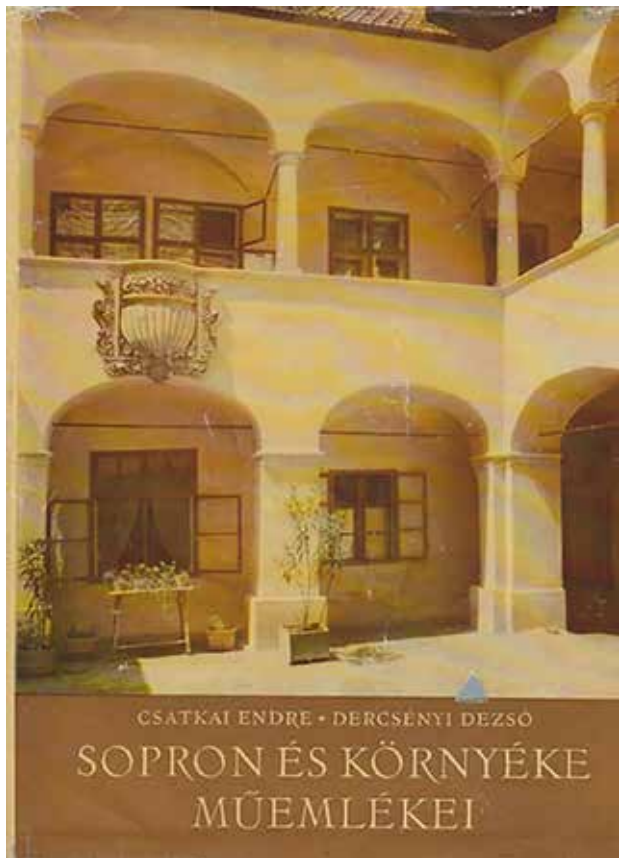
Sopron és a megye területén. Épületenként egy darab műszaki adatlap és egy darab fotó(ka)t tartalmazó lap készült. A védett ingatlan műszaki adatlapja az ingatlan adatain túl tartalmazta a benne lévő lakások számát, azok szobaszámát, a belső WC-k, fürdők és konyhák számát, a közművek fajtáit. Az OMF vizsgálati anyag műszaki lapján szerepelt az épület új és aktuális értéke, a helyreállításhoz szükséges összeg és egyéb, javasolt munkák költsége is. Ezen adatok birtokában már tervezhető volt a védett épületek ütemezett, átfogó és szakszerű felújítása.

Az 1953 és 1963 között elkészített műemléki és városképi felmérések, valamint a helyi és környékbeli műemlékeket tudományos igényességgel bemutató topográfia ráirányították az ország figyelmét Sopron egyedülálló műemléki értékeire. Megfelelő kiindulási alapot adtak a következő évtizedek magas színvonalú műemléki helyreállításaihoz, megalapozva a műemlékes szakma soproni iskoláját, műhelyét.

A II. világháború utáni első helyreállítások és az OMF soproni építésvezetősége

Az Országos Műemléki Felügyelőség évkönyve, a Magyar Műemlékvédelem Sopron városi rangra emelésének 700. évfordulója alkalmából Sopron és közvetlen környéke műemléki helyreállításainak tudományos feldolgozásával foglalkozott.¹³ A bevezető tanulmány összefoglalta a soproni műemlékvédelem három évtizedét. Az 1945 és 1959 közötti, 15 éves időszakot a szerző a soproni műemlékvédelem hőskorának nevezte.¹⁴ Ebben az időben állították helyre a Szent György templomot, a mellette lévő Káptalan-házat (Szt. György u. 7.), az Új utca 16. sz. alatti gótikus lakóházat, a Szt. György u. 1–3. épületet, az egykori ferences Káptalan-termet a Fő téren, a Szt. Mihály u. 9. alatti Két mór-ház kőfaragványait. A kőrestaurátori munkák *Szakál Ernő* (1913–2002) kőszobrász irányításával és bevonásával folytak.

Az 1957-ben életre hívott OMF Sopronban helyi Építésvezetőséget hozott létre, irodájuk az Új utca 16. szám alatti épületben volt. Szakál Ernő kőszobrász restaurátor csoportja mellett az országban egyedülálló módon, ezen az építésvezetőségen dolgozott régész (*Tóth Sándor* 1940–2007) és művészettörténész (Dávid Ferenc) is. *Trautmann Rezső* építésügyi miniszter koncepciója alapján az OMF feladata volt egy kiemelkedő jelentőségű műemlék helyreállítása (a Budavári palota), egy város rekonstrukciója (Sopron belvárosa), végül egy régió műemlékeinek (Ba-

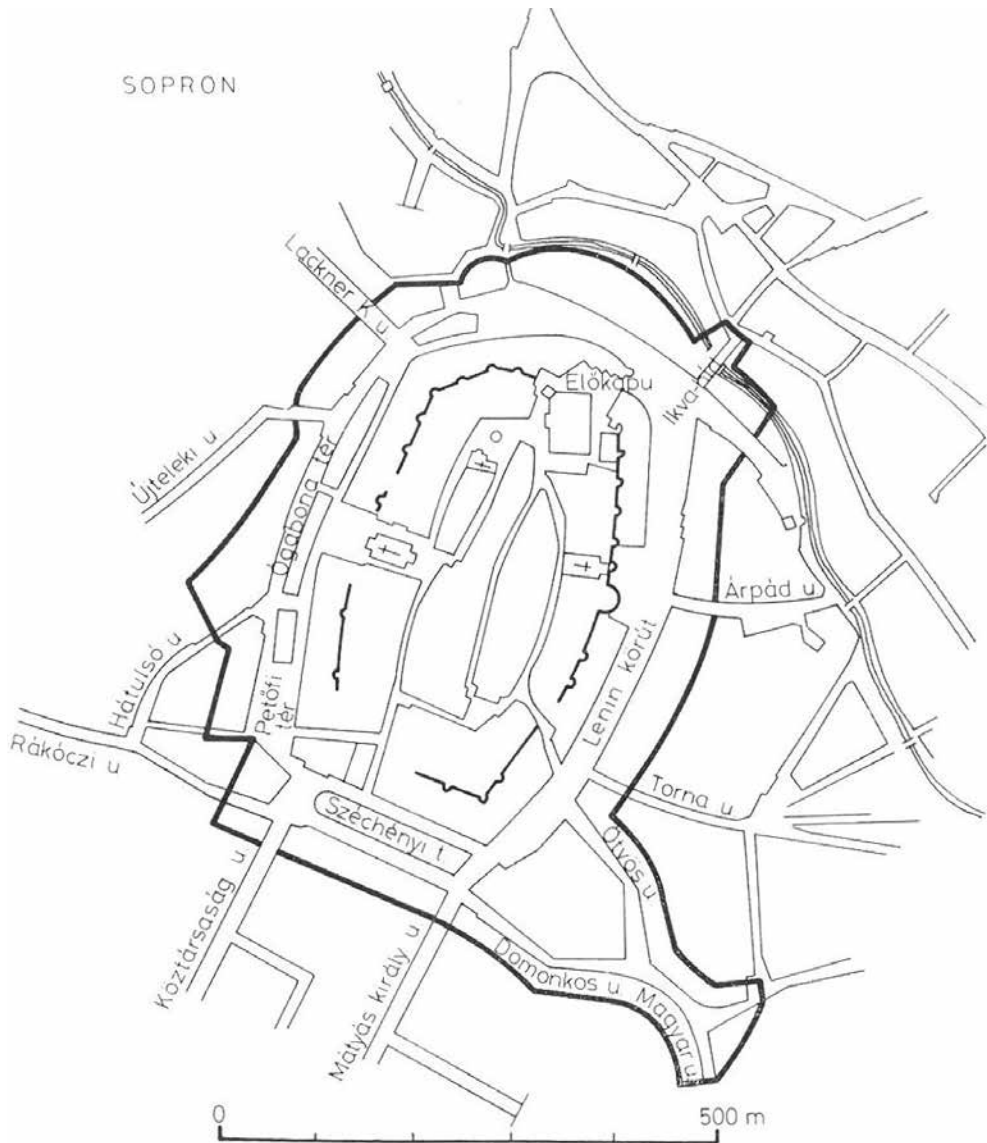

5. kép Sopron és környéke műemlékei című topográfia borítója 1956-ból.

laton) a helyreállítása. Ezért Sopronban a műemlékvédelem második periódusában a korábbi, ad-hoc jellegű beavatkozások helyett a tervszerű városrekonstrukció került a fókuszba.

Sopron műemléki jelentőségű területe és első rendezési terve

1965-ben a VÁTI (*Sedlmayr Jánosné Beck Zsuzsa*) a műemléki szempontokat figyelembe vevő részletes rendezési tervet készített az év során Műemléki Jelentőségű Területté (6. kép) nyilvánított Belvárosra (ez volt az első ilyen rendezési terv az országban). Léptéke 1:500 volt, vezérszint-felméréssel és az összes utcakép fotogrammetrikus felmérésével készült. A terv a védett területet mentesíteni kívánta a gépkocsiforgalomtól, a tervező a Fő téren és az Orsolya téren megter-

6. kép Sopron belvárosának Műemléki Jelentőségű területe 1965-ben. (Forrás: Decsényi 1977)

vezte a díszburkolatot, javaslatot tett a foghíjak beépítésére, a homlokzatok színezésére. A várossal bizonyos mérvű kiszabadítását, a nekiépült épületektől való kibontását és egy bástyasétány kialakítását is számításba vette a terv.¹⁵

A várossalakkal körül határolt 120 000 m² alapterületű történeti városmag 1965-ben 103 vé-

dett objektumot örzött (a városban ekkor 358 védett objektum volt, 101 műemlékkel), melyből 53 elsőrendű műemlék volt. Az 1945-1965 közötti 20 éves időszakban a városmagon belül a műemlékek 50%-át állították helyre. Az Építési és Városfejlesztési Minisztérium (ÉVM) megbízásából „feszített ütemű” részletes rekonstrukciós

terv készült további 50 műemlék megmentésére, valamint a városfalak kiszabadítására, a közművek felújítására (1966–70 közötti öt éves terv, éves ütemezésben).

A fenti rekonstrukciós munkákhoz az OMF – a korábbi évekhez hasonlóan – vállalta saját erőből és költségén az épületek régészeti és építéstörténeti kutatását, a várfalak helyreállítását, a városkapu és környékének rendezését, a műemléki templomok helyreállításainak nagy részét és a műemlék lakóházak felújításához szükséges kiviteli kapacitás biztosítását. Dávid Ferenc már állandó jelenlétével végezte az épületek tudományos kutatását. Tóth Sándor régészen kívül *Holl Imre*, *Póczy Klára* és *Tomka Péter* régészek vettek részt a városfalak és az épületek régészeti feltárásában. A helyreállítási terveket a VÁTI és az OMF tervezői készítették, a kivitelezési munkákat az OMF Soproni Építészvezetősége látta el. A korábbi évi hatmilliós költségvetést 1966-tól 12 millióra módosították.

Az OMF és az IKV helyreállításainak összehasonlítása

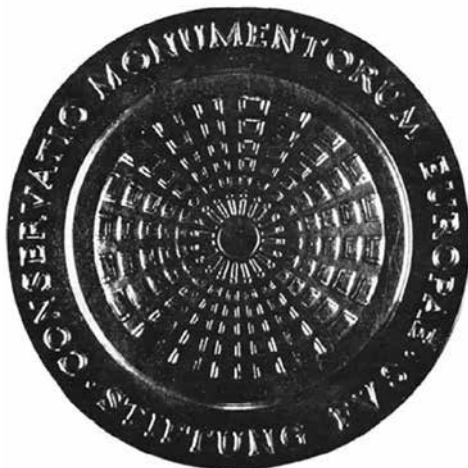
A Sopronban folyó műemléki helyreállításokról hadd idézzünk néhány gondolatot *Kissné Nagypál Judit* tollából: „Az itt folyó tudományos kutatómunka eltérő az általánostól – annál teljesebb, átfogóbb... Az évek óta szisztematikusan végezhető, összefüggéseiben vizsgálható, nagy tudományos felkészültséggel és gyakorlattal készülő épületfeltárási munkák s az azonos igénnyel vég-

zett, a város védelmi rendszerét is felölelő nagyméretű régészeti feltárások, párhuzamosan az írott források feldolgozásával – egyedülálló példa hazánkban.”¹⁶

A történelmi belvárosban és környezetében a helyi Ingatlankezelő Vállalat (IKV) is végezte a nem műemléki lakóházak helyreállítását. 1966-ban a teljes felújításra szoruló (födémcsérés és korszerűsített) nem műemléki lakóházak költsége lakásonként 180 000 Ft. volt (Városi Tanács Műszaki osztályának adata). Az azonos időszakban végzett műemléki helyreállítások egy lakásra eső költsége 190 000 forintba került! Közel azonos költségek mellett az OMF-es helyreállítások műszaki és tudományos minősége messze fölmúlta az IKV „helyreállítások” szintjét. A történelmi városmagban 1966 és 1970 között 21 műemléki lakóház helyreállítása készült el. Az 1945 óta folyó munkákat is figyelembe véve ez azt jelenti, hogy a városmag műemlék épületeinek mintegy 70%-t állították helyre 1970 végéig.

A hamburgi F. V. S. Alapítvány 1975. évi Műemlékvédelmi Európa-díja

Az F. V. S. Alapítvány 1974-ben alapította a díjat, amely lényegében két részre oszlott.¹⁷ Évente 25–25 000 márkával és emlékplakettal tüntették ki azt a személyt, vagy egyesületet, aki vagy amely a műemlékvédelem terén kiemelkedőt alkotott, és évenként egy–egy aranyéremmel azt a két várost, amely építészeti örökségét példamutatóan állította helyre. A díjak odaitélésére hattagú nemzetközi

7. kép A hamburgi F. V. S. Alapítvány 1975. évi Műemlékvédelmi Európa-díjának aranyérme. (Forrás: Dercsenyi 1976)

kuratóriumot hívtak életre, amely első ízben 1974 novemberében ült össze Hamburgban.

Amit a nemzetközi bíráló bizottság Sopron város esetében elismerésre, kitüntetésre méltónak talált, az alábbiak voltak: „*Sopron városa – az egykori Borostyánkő út mentén fekvő Scarbantia – műemlékeiben az európai kultúrával szervesen összefüggő, majd kétezer éves történelmét őrizte meg. A történeti városmagnak és környezetének példamutató tervszerűséggel, a városi közigazgatás által állandóan támogatott kutatása nemcsak értékes régészeti, középkori és újkori műemlékek fellelését és feltárását tette lehetővé, hanem nagy felelősségtudattal kivitelezett konzerválásokhoz és gazdag változatú helyreállításukhoz megteremtette a tudományos alapokat, melyeket mindig a mai élet követelményeivel összhangba lehetett hozni.*”¹⁸ A Michelangelo arcmasával díszített 15 dékás aranyérem (7. kép) és az adományozást megőrkítő okirat átadására a Magyar Urbanisztikai Társaság 1975. október 14-én Sopronban tartott ankétján került sor.

A műemlék épületek Sopronban kialakult tudományos igényű feltárása, kutatása és helyreállítása a díj átadása után tovább folytatódott, és 1976-ban átadásra került az Új utca 22–24. szám alatti, a 13. században épült középkori közösségi, ún. Ó-zsinagóga. Román András (1929–2005) szerint az épület a magyar műemlék-helyreállítás aranykorának legjelesebb alkotása. Ilyen előzmények után került sor a Kolostor utca 13. számú épület (8. kép) helyreállítására, melyet az OMF Soproni Építésvezetősége által használt Új utca 16. alatti irodaházával nyitottak össze.

A KOLOSTOR U. 13. SZÁM ALATTI ÉPÜLET 1984-ES HELYREÁLLÍTÁSA

Kissné Nagypál Judit építész 1978-as tervezési programja

Az OMF Soproni Építésvezetősége 1958 óta használta az Új utca 16. szám alatti épületet. A megnövekedett feladatköre miatt a hely már szűkösnek bizonyult, ezért kézenfekvőnek tűnt a két épület összekapcsolásával, esetleges összenyitásával kiszolgálni az 1976–1977-ben felmerült bővítés igényét. A két épület összenyitását, valamint a Kolostor u. 13. számú épület helyreállítását tartalmazó tervezési programot Kissné Nagypál Judit (1924–1980) készítette el 1978 júliusában. A programterv az Új utca 16. számú „székház” több mint 20 évvel korábbi helyreállításának a tudományos felülvizsgálatát, valamint korrekcióját is előíranyozta.

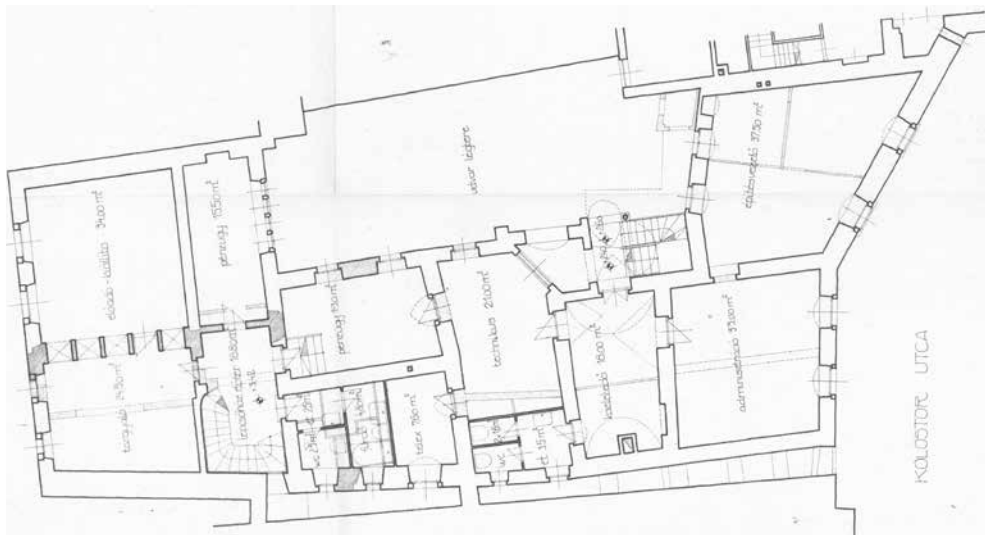

8. kép A Kolostor u. 13. számú épület felújítás előtti képe 1973-ban. (Forrás: Fortepan / Majercsik Tamás)

A Kolostor u. 13. számú épület 1978-ban még lakott volt, szintenként két-két kisebb lakást foglalt magába, a földszinten az egykori préházban és a kapualjból leválasztott területen korábban egy-egy üzlet működött, melyeket a lakók fűskamrának és lomtárnak használtak. 1977-től a ház az IKV kezelésébe került, tudományos és műszaki feltárására a programterv készítését megelőzően nem kerülhetett sor. A tervező szerint a karbantartást sok évtizeden át nélkülöző épület állagában és tartalmában oly mértékben elavult, hogy helyreállítása halaszthatatlanná vált.

Az épület pince szintjén a tervezett funkció klub és párhelyiség volt. A középkori nyílások kibontásával, a két épület első emeleti szintjének összekapcsolásával jött létre az Építésvezetőség rendeltetésének megfelelő alapterületű helyiség-sor (9. kép). Az irattárat külön, zárható helyiségben, a második emeleten tervezték kialakítani. Az Új u. 16. tetőterét az OMF Soproni Kirendeltségének kutatói (művészettörténész, régész) és külső munkatársai (építész) számára kívánták biztosítani, fotólaboratóriummal és irattárral bővítve.

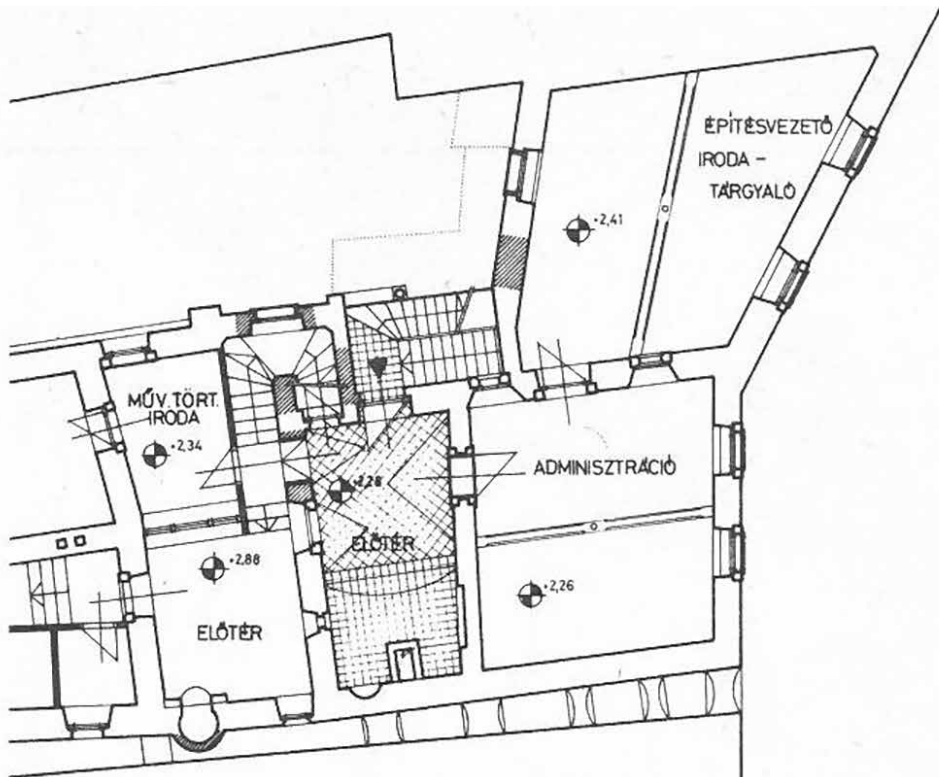
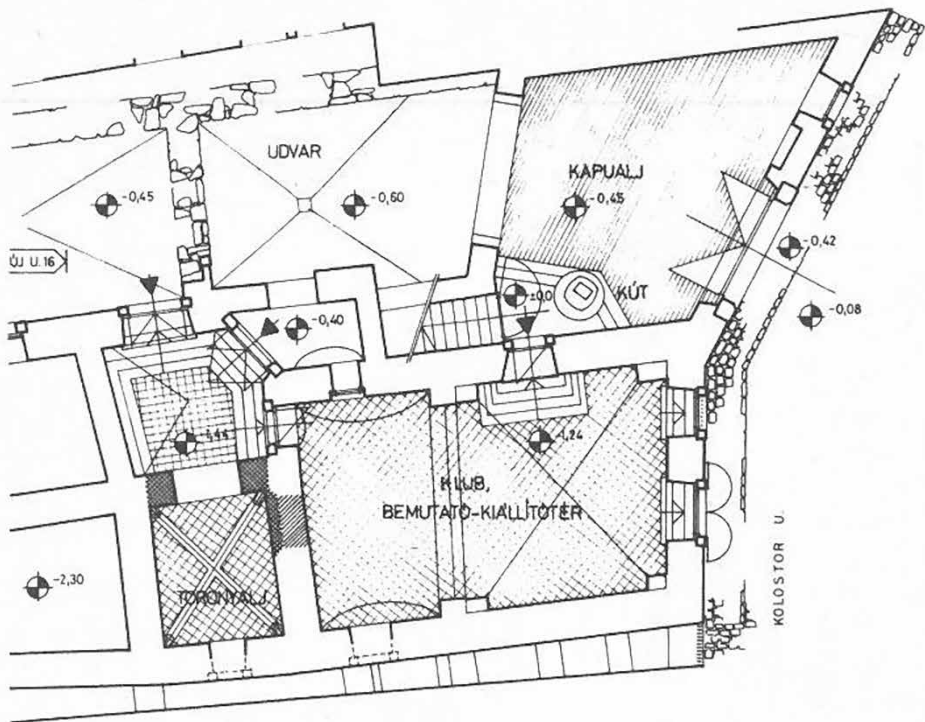
A Kolostor utcai épülettömegről már 1978-ban is ismert volt egy 1910 előtti fotó, melyen a tető tömege az utcavonalra merőleges gerincű, 45–50°-os hajlású, kettős nyeregfedés kialakítással rendelkezett, deszkaoromfállal. A programterv a tetőforma visszaállítását tervezte, amely történeti és városképi szempontból is feltétlenül kívánatos volt. Kissné Nagypál Judit tervezési programjában az alábbi gondolatai szerepeltek aláhúzva: „*Természetesen a programterv alaprajzi kiosztása csupán tájékoztató jellegű. A végleges alaprajzi elrendezés a kutatás eredményeihez alkalmazkodik.*”¹⁹

9. kép Kissné Nagypál Judit 1978-as tervezési programjának tervlapjai: földszinti és első emeleti alaprajz.
(Forrás: Sedlmayr – Nagypál 1981)

A tervezett helyreállítási munkák az alábbiak voltak: tetőzet cseréje; fafödémek konzerválása, felújítása; boltozatok újra hézagolása, hálós vasalású betonlemezzel történő megerősítése; burkolatok cseréje; kopott lépcsőfokok cseréje; homlokzati kökeretek javítása, pótlása; az épület teljes villamos és gépészeti felújítása. A nyílászárók döntő többségét értéktelennek, elavultnak

minősítették, új szerkezetekre kívánták cserélni. A megtartásra érdemes belső ajtólapokat és vasalásokat restaurálásuk után eredeti helyükre tervezték visszahelyezni. A helyreállítás időbeli ütemezése alapján 1978 a kiürítés éve, 1979 a kutatás és tervezés időszaka, 1980 a Kolostor u. 13. épület helyreállításának (kezdés 1979-ben, téli munkában), 1981 pedig az Új u.16. helyreál-

10. kép Sedlmayr János 1986-ban megjelent alaprajzai a megvalósult állapotról. (Forrás: Sedlmayr 1986)

lításának és a két épület kivitelezési munkái befejezésének az éve volt. Amennyiben az épület nem az OMF részére lett volna átadva, a tervező emeletenként egy-egy, kb. 120 m² területű lakást és a földszinten egy üzlet kialakítását javasolta.

Az 1980 január 28-án megtartott tervkonzultáció állásfoglalása és Dávid Ferenc történeti összefoglalója

Az épület helyreállítási terveit Kissné Nagypál Judit más elfoglaltsága miatt végül Sedlmayr János (1932–2004) építész készítette el (10. kép). A statikus tervező *Vándor András*, az épületgépész tervező *Rudnai Péter* volt. Az OMF Székházában (Bp., Táncsics M. u. 1.) megtartott tervkonzultáción a fenti tervezők mellett még jelen voltak *Komjáthy Attila*, *Erdei Ferenc*, *H. Sallay Marianne*, *Dávid Ferenc*, *Orosz József*, dr. *Román András* és *Havassy Pál*, a jegyzőkönyv készítője. A tervtanács állásfoglalásában támogatta a két épület összenyitását az első emeleten, az így kialakuló helyiségeket pedig alkalmasnak találta az OMF soproni kirendeltségének a befogadására. Az oromzatos ikeretető tömegének a helyreállításával egyetértett, és azzal is, hogy az így kialakuló tetőtér az épület hasznos területét bővítve, egy nagyobb méretű közösségi térnek adjon helyet. Az oromzat külső megjelenésével kapcsolatos vita miatt olyan vélemény alakult ki, hogy „a kiviteli terv készítése során kerülni kell a 'representatív' kialakítást és inkább a századeleji fénykép szerény megjelenéséhez jobban közelítő megoldás a kedvező.”²⁰

Dávid Ferenc művészettörténész közel két oldalas, a Kolostor u. 13. szám alatti épület történeti összefoglalóját így indította: „Két emeletes, L alaprajzú épület, kétrészes szögben megtörtő homlokzattal, melyet egykor (1908 előtt) két, az utcára merőleges nyeregvető koronázott.”²¹ A pince szinten Dávid Ferenc présház funkciót valószínűsített, az első és második emeleteken egy-egy történeti lakást azonosított. A lakások utcai szobáinak mennyezete mestergerendás-fiókgerendás rendszerű, melyekből csak a kapualj fölötti, második emeleti szobáé volt látható, a többi stukatúrral volt fedve. A belső oldali (sikátor felőli) szobákhoz az udvari szárnyban boltozatos konyha kapcsolódott mindkét emeleten. A homlokzattal kapcsolatban az alábbi megállapításokat tette: „Az épületben található történeti részletformák, így a homlokzaton a kapu, az I. és II. emeleti ablakok, a famennyezetek 1628 óta élnek. Ez az évszám az akkori háztulajdonos *Casper Judenfeindt* névbetűivel /C I F/ együtt a kapu zárókövén maradt fenn.”²²

11. kép Faragott sűrűgerendás fafödém az első emeleti tiszta szobában, 2024. (Tárkányi Sándor felvétele)

Az egyes háztulajdonosok kiletét 1523-ig tudták megállapítani, melyhez a város tégl- és mészegetőinek 1550 és 1782 közötti elszámolása-it használták fel forrásként. A két épület középkori összetartozását a megmaradt, de korábban elfalazott csúcsíves, kőkeretes gótikus ajtók igazolták. Az Új utca 16. számú épület 50-es években történt helyreállítását Dávid „rosszul dokumentált”, „hiányosan megfigyelt kutatásnak” és „kevésbé tudományos szemléletű helyreállításnak” írta le, ami miatt fontosnak tartotta a szomszéd épület részletes és tudományos falkutatását.²³

A Kolostor u. 13. számú épület tudományos falkutatásának eredményei

Az épület kiürítése után a falkutatást az OMF Tudományos Osztálya végezte el. A kutatás vezetője Dávid Ferenc volt, munkatársa pedig *László*

Judit. A kutatás nyomán kiderült, hogy az épület északi szárnyában, a földszinten és az emeleten egy 13. századi, későromán lakótorony maradt meg részlegesen, amely a telek középkori beépítésének legkorábbi, kőből épített magja volt. A földszinti keresztboltozatos helyiség raktárként funkcionált, az I. emeletre egy kökeretes ajtón lehetett bejutni, feltehetően falépcsőn. Fölötte még egy lakószint is épülhetett. A 14–15. században az épület az utca vonaláig bővült, kétemeletes magasságban, így kialakult a középkorra jellemző harántszárnyas lakóház, alul préház-pincés földszinttel, a fölötte lévő két emeleten pedig „tiszta-szoba”-konyha-lakókamrás elrendezéssel.

Feltárássra kerültek az első és második emeleti fáfödémek, melyek közül a kapualj felettiiek egyszerűbbek, mint a tiszta-szobák feletti, ácsjeggel is díszített faragott sűrűgerendás fáfödémek (11. kép). Az egykori, nyitott kapualj felé néző, déli homlokzatán késő középkori-reneszánsz ablakok kerültek elő, sgraffito díszes keretezéssel, és megmaradt az egykori főpárkány alatti rajzolt díszítés is. A falkutatással egyidőben részletes felmérést végzett az OMF Építészeti Osztálya, és elkészítették az épület periodizációját, amely nemcsak az alaprajzokra, hanem a metszetekre és a falnézetekre is kiterjedt. A tudományos dokumentációt 1981-ben az OMF Tudományos Osztálya készítette, az Építészeti Osztály felméréseivel kiegészítve.²⁴

Sedlmayr János építész engedélyezési és kiviteli terve(i), a megvalósulás és tapasztalatai²⁵

Kissné Nagypál Judit programtervéhez képest Sedlmayr János az épület engedélyezési tervében három lényegesebb változást javasolt. A meglévő külső lépcsőn kívül egy belső, zárt lépcsőházat tartalmazott a terv, amely az épület állandó használata miatt vált szükségessé. A padlástérbe előadót terveztek, ezért a két haránttetőt egy behelyezett fióktetővel összekötötték. A két haránttető utcai oromfalára és a kapualj fölötti udvari oromzatra az új üvegfal elé vízszintes fa lamellákat irányoztak elő. A kiviteli tervet 1980 áprilisában adták le, a falkutatás és felmérés után elkészült tudományos dokumentáció birtokában a módosított kiviteli terv 1981 év végén készült el. A kivitelezés közben több alkalommal munkaközi tervlapokat adtak ki a kapualj mennyezetéről, a belső ajtókról és ablakokról, a tetőtér részleteiről stb.

A kivitelezési munka 1982. január 20-án indult el, a generál kivitelező az OMF Soproni Kirendeltségének Soproni Építésvezetősege volt,

melynek élén Orosz József állt. 1982-ben készültek a meglévő boltozatok felső megerősítései, a laza falszakaszok cseréje, az új lépcsőház alatti vb. munkák és a kapualj feletti vb. földém. Az új tetőszerkezet fedését, a fáfödémek megerősítését ill. az új tehermentesítő földemekeket 1983-ban kivitelezték. 1984-ben valósult meg a munka legnagyobb hányada: a középkori toronyalj vb. boltozata és bordáinak műkö kiegészítése, a homlokzati munkák, a belső nyílászárók gyártása és elhelyezése, a burkolatok, gépészeti munkák stb. 1985-re a befejező munkák egy része maradt, így a festések, a kapualj deszkamennyezete, az Új utca 16. sz. épülettel való összekapcsolás stb.

Sedlmayr János 1985 decemberében kelt zárójelentésében összegezte a helyreállítás elvi-módszertani és műszaki tapasztalatait, valamint további javaslatokat fogalmazott meg.²⁶ Az elvi-módszertani tapasztalatok első megállapítása az volt, hogy az Új u. 16. és a Kolostor u. 13. számú épületek már a középkorban is egy egységként működtek, ezért az OMF Soproni Építés-

12. kép Az épület helyreállított utcai homlokzata a Műemlékvédelem folyóirat 1986. évi 4. számának címlapján

13. kép A későromán lakótorony helyreállított vállköves első emeleti bejárata, 2024. (Tárkányi Sándor felvétele)

vezetőség irodaházának ilyen módon történt bővítése szerencsés választás. Az egykori lakóház több építési fázisban épült ki, különböző korú maradványait mind külsőben, mind a belsőben jelezni tudták. Az új tetőzet formailag utal a korábbi haránttetős változatra, de belső szerkezetét tekintve alátámasztás nélküli, így alkalmassá vált egy nagyterem elhelyezésére (12. kép). Az új belső lépcső, mint vertikális közlekedő elem alig változtatta meg az épület belső elrendezését, megépítésével a II. emeleti irodák és a padlástér jól megközelíthetővé vált. A kapualjból nyílóan – a korábban tervezett pártiroda helyett – bemutató-kiállító teret alakítottak ki, a 13. századi lakótorony bemutatásával az épületegyüttes soproni viszonylatban is érdekessé vált. Új homlokzati fa nyílászárók készültek a korábbi, értéktelen

nyílászárók helyére, a belső ajtók is igényes kialakításúak lettek. A belső terek téglalburkolatainak rajzolata igazodott az egyes helyiségek hangulatához, térformájához. Az épületben sok fát alkalmaztak, amely a tereket elegánsá tette.

A műszaki tapasztalatok számbavétele a mesztergerendás fáfödémek megerősítésének ismertetésével indult, majd kitért a homlokzatok vakoláshoz használt téglatörmelékcs habarcs előnyeinek a felsorolására. A tervező további intézkedésként a belsőépítészeti tervek (bútorok) elkészítését, valamint az udvar igényes rendezését javasolta.

A Kolostor u. 13. számú épület műemléki helyreállításának tanulságai és jelentősége

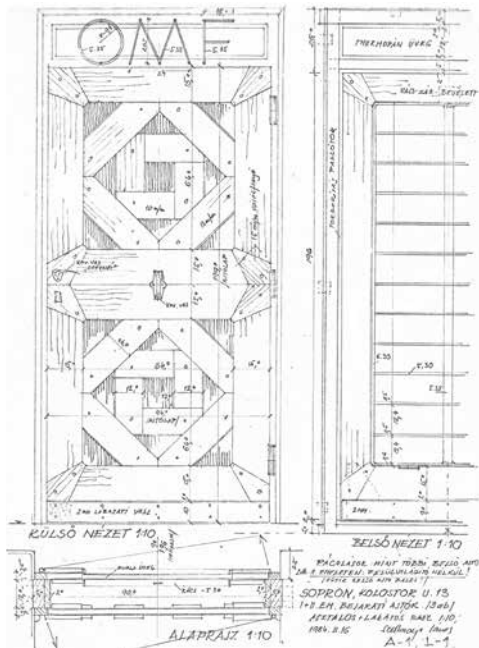
Az egykori elhanyagolt lakóház 1980 és 1984 közötti, az OMF Soproni Építésvezetőisége számára történt helyreállításának jelentősége véleményünk szerint kettős. Sopron belvárosi telkeinek a kiépülése, a történelmi Belváros utcaképének kialakulása egy több mint 400 éves építési folyamat eredménye. A legelső, kőből épült építmények a lakótoronyok, melyek a mai Új utca és Kolostor utca által határolt tömb telkeinek belső magjában álltak. Az 1980-as évek első feléig három toronymaradványt azonosítottak a kutatók az említett tömbön belül: az Új u. 4., a Kolostor u. 7. és a Kolostor u. 13. telkeken állókat. Az elmúlt öt éven belül további két toronymaradvány is előkerült: a Kolostor u. 5. és az Új u. 14. házhelyeken. Előbbiben a földszinten három toronysarkot és egy emeletre felmenő falat azonosított a kutató, utóbbinál a földszinten az egyik falat, az első emeleten a torony két sarkát és csatlakozó falszakaszait, a második emeleten két szemben lévő falat tártak fel. A Kolostor utca 13. alatti lakótorony alsó szintjén megtalálták eredeti vakolatmaradványokat, melyek ismeretében rekonstruálni lehetett a lakótorony belső, kváderutánzó vakolatstruktúráját. A 3,1x3,6 méter belméretű, 90 centiméteres falvastagságú toronyalj késő román keresztboltozatának feltárták és helyreállították a konzoljait, valamint rekonstruálták a boltmezőket és a bordákat is. Az első emeleten a vakolat alól előkerültek az eredeti toronybejárat 145 centiméter magas, kőből faragott szarai és vállköves szemöldöke (13. kép). A lakótorony emeletén – a korábbi, reicherné néző ablak helyén – elbontott kemenyce nyomait találták, melyet visszaépítettek, így a kőgyámos és a kemencés konyha is be lett mutatva. Az előkerült lakótoronyok közül a Kolostor utca 13. szám alatti a legjobban megmaradt és rekonstruált példa, melynek emeleti vállköves bejárata is egyedülálló Sopronban.

14. kép A korábbi déli homlokzat reneszánsz sgraffítóval díszített homlokzati fala a kapualj feletti, második emeleti irodában, 2024. (Tárkányi Sándor felvétele)

A belváros következő, jellegzetes háztípusa a 14-15. században kialakult harántszárnyas lakóház, melynek belső magját, a lakótornyot bővítették az utca vonaláig egy konyha-szobás traktussal. A vizsgált épület esetében ez a bővítés két emelet magasságban történt, az utcai „tisztá” szobák födémjei mestergerendás faragott sűrűgerendás fáfödémek. Az egykori konyhából nyíló első és második emeleti szobák barokk kori ajtói is megmaradtak, ezeket az 1980 és 1984 közötti helyreállításkor restaurálták és helyezték vissza eredeti helyükre. A második emeleten a szabadkéményes füstös konyha is bemutatásra került. A kapu zárókövén szereplő 1628-as évszám jelzi az épület következő, jelentősebb átépítésének, bővítésének az idejét. Ekkor építették be a kapualj fölötti területet két szinten, a tetőformát kettős ároktetővé, a homlokzatot zárt sorúvá alakítva. A korábbi déli homlokzat reneszánsz sgraffítóval díszített homlokzati fala így vált egy szobabelső részévé (14. kép). Sedlmayr a homlokzat ablakaira és új ajtóira egyedi belső nyílászárókat tervezett, az ajtók a barokk kori nyílászárók modern átiratai. Az épület elsődleges jelentősége, hogy magában foglalja a soproni lakóházak építésének egymást követő korszakait, a lakótornyoktól egészen a barokk kori zárt sorú beépülésig.

A helyreállítás jelentőségének másik aspektusa a műemlékvédelem akkori helyzetének a szempontjából világítható meg. A hamburgi F. V. S. Alapítvány 1975. évi Műemlékvédelmi Európa-díj átadásának tizedik évfordulóján vette birtokba az épületet az OMF Soproni Kirendeltségének Soproni Építésvezetősége. Negyven évnyi, nemzetközi színvonalú szakmai és tudományos műemlékes munka referenciája volt a Kolostor utca 13. számú épület helyreállítása, ahol a kutató, az építész és a kivitelező is marandót, példa értékűt alkotott. A kutató feltárta az épület rejtett értékeit, meghatározta a helyreállítás szakmai szempontjait. Az építész ezen komplex szempontrendszer alapján készítette el a helyreállítási terveket, új közösségi térrel gazdagítva az épület padlástérét. A kivitelező a kutatóval és az építésszel összhangban hívta életre a tervlapokon megálmodott tereket, burkolatokat, épületet. Ebben a házban harminchét éven át lehetett hitelesen elmesélni Sopron belvárosi házainak az építéstörténetét és elmondani azt, hogy hogyan kell egy műemlék épületet szakszerűen megkutatni és helyreállítani (15. kép).

15. kép Az első emeleti bejárati ajtó 1984-es, Sedlmayr János által rajzolt, 1:10 léptékű terve. (Forrás: Sedlmayr-Nagypál 1981)

HIVATKOZÁSOK

AÉ 1868

Archeológiai Értesítő 1. (1868–1869) 4:87–88.

Csatkai – Dercsényi 1956

Csatkai Endre – Dercsényi Dezső et al.: *Sopron és környéke műemlékei*. 2. jav. bőv. kiad. Budapest, 1956.

Dávid 1978

Dávid Ferenc: *A soproni Ó-zsinagóga*. Budapest, 1978.

Dávid- Nemes 2020

Dávid Ferenc – Nemes András: A Zichy-Mesko palota falkutatása 2014, 2017. *Soproni Szemle* 74. (2020) 1:66–89.

Dercsényi 1976

Dercsényi Dezső: Sopron műemlékvédelmi Európa-díja. *Soproni Szemle* 30. (1976) 1:39–46.

Dercsényi 1977

Dercsényi Dezső: A soproni műemlékvédelem három évtizede (1945–1975). *Magyar Műemlékvédelem 1973–1974*. Budapest, 1977. 7–12.

Göncz – Bognár 2004

Göncz József – Bognár Béla: *Kereskedelem Sopron vármegyében dokumentumokon és képeslapokon*. Sopron, 2004. 9.

Heimler 1939

Sopron Műemlékei I. Belváros. Szerk: Heimler Károly. Közr.: Becht Rezső és Mihályi Ernő. Sopron, 1939.

Henszlmann 1880

Henszlmann Imre: *Magyarország csúcs-íves stílus műemlékei II*. Budapest, 1880.

Jankó et al. 2010

Sopron. *Magyar Várostarténeti Atlasz* 1. Összeáll.: Jankó Ferenc, Kücsán József, Szende Katalin. Közr.: Dávid Ferenc, Goda Károly, Kiss Melinda. Sopron, 2010.

Kissné 1972

Kissné Nagypál Judit: A történeti városmag műemléki rekonstrukciója Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem 1969–1970*. Budapest, 1972. 289–301.

Mihályi 1914

Mihályi Ernő: *A középkor műemlékei Sopronban*. Sopron, 1914.

Mihályi 1915

Mihályi Ernő: *Sopron renaissance- és barok-stílusban épült házai*. Sopron, 1915.

Mollay 1993

Mollay Károly: *Első telekkönyv/Erstes Grundbuch (1480–1553)*. Sopron, 1993.

Podafai 1892

Podafai Poda Endre: *A Soproni Kath. Parochia és a Soproni Kath. Hitközség története*. Sopron, 1892.

Sedlmayr 1986a

Sedlmayr János: Lakóház helyreállítása, Sopron, Kolostor u. 13., *Magyar Építőművészet* 35. (1986) 5:27–28.

Sedlmayr 1986b

Sedlmayr János: Sopron, Kolostor u. 13. helyreállítása. *Műemlékvédelem* 30. (1986) 4:263–270.

Sedlmayr 1986c

Sedlmayr János: Sopron koragótikus lakótornyai. *Soproni Szemle* 40. (1986) 4:324–336.

Sedlmayr – Nagypál 1981

Sedlmayr János – Nagypál Judit: *Sopron, Kolostor u. 13. Helyreállítási Utódokumentáció I. kötet*, 1981.

Sopron VK 1953

Sopron városképi- és műemléki vizsgálata. Kézirat. Budapest, 1953.

Szoboszlai 2018

Szoboszlai Gergely: Toronyiránt – Sopron városi lakótornyai. In: *A fiatal középkoros régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk.: Ringer István. Sátoraljaújhely, 2018. 149–166.

Veöreös 2010

Veöreös András: Soproni várfalséta. Aktuális műemléki kérdések Sopron belvárosában. *Soproni Szemle* 64. (2010) 1:68–78.

JEGYZETEK

1 Dercsényi 1977 7.

2 AÉ 1868 87–88.

3 Henszlmann 1880 30–76.

4 Mihályi 1914; Mihályi 1915

5 *Magyarország műemlékei* I. kötet. Szerk.: Forster Gyula. Budapest, 1905.; II. kötet. Budapest, 1906.; III. kötet. Budapest, 1903.; IV. kötet. Budapest, 1915.

6 *A Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola szünidei felvételei 1926–1927*. Szerk.: Foerk Ernő. Budapest, 1929.

7 *A Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola szünidei felvételei 1928–1929*. Szerk.: Foerk Ernő. Budapest, 1931.

8 *A Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola szünidei felvételei 1936–1937*. Szerk.: Foerk Ernő. Budapest, 1938.

9 Heimler 1939

10 Az 584 oldalas terjedelmű mű két fő szerzőjét, Csatkai Endrét és Dercsényi Dezsőt egy évvel később Kossuth-díjjal tüntették ki. Az elismerés Csatkai több, mint 20 éves, a műemlékeket számba vevő és ismertető munkásságát díjazta.

11 Csatkai 1956

12 Győr-Moson-Sopron Vármegyei Kormányhivatal Tervtára, rendezés alatt.

13 *Magyar Műemlékvédelem 1973–1974*. Budapest, 1977.

14 Dercsényi 1977 10.

15 Dercsényi 1977 14–15.

16 Kissné 1972 296.

17 Az F. V. S. Alapítványt egy hamburgi nagykereskedő, Alfred Toepfer és családja létesítette. Az alapítvány a műemlékvédelem és a természetvédelem elősegítését tekintette céljának, harmadik tevékenysége különféle nemzetközi díjak adományozása volt. A díjak odaítéléséről hat tagú nemzetközi kuratórium döntött.

18	Dercsényi 1976 43.	22	Sedlmayr – Nagypál 1981
19	Sedlmayr – Nagypál 1981; Részlet Kissné Nagypál Judit tervezési programjának műszaki leírásából.	23	Sedlmayr – Nagypál 1981
20	Sedlmayr – Nagypál 1981	24	Sedlmayr – Nagypál 1981
21	Sedlmayr – Nagypál 1981	25	Sedlmayr 1986b
		26	Sedlmayr – Nagypál 1981

REKONSTRUÁLT MŰEMLÉKVÉDELEM – A SOPRONI Ó-ZSINAGÓGA 1973–1976. ÉVI HELYREÁLLÍTÁSA

BEVEZETŐ

A soproni Ó-Zsinagóga történetéről, jelentőségéről, műemléki helyreállításáról több összefoglaló és kiadvány jelent már meg, sőt az épület elvi rekonstrukciós rajza központi helyet foglal el *Sedlmayr János* (1932–2004) középkori belvárost ábrázoló, ikonikusnak tekinthető rajzszorozatában is (1. kép). Jelen tanulmánnyal nem ezen írássok sorát kívánjuk bővíteni, hanem az ötven évvel ezelőtt elvégzett műemléki helyreállítást szeretnénk mai szemmel értékelni, elemezni. Olyan, elméleti oldalról feltett kérdésekre keressük a választ, hogy a helyreállítás a mai fogalmaink szerint a konzerválás, a restaurálás vagy a rekonstrukció fogalmának felel-e meg, esetleg egyiknek sem ezek közül; illetve, hogy a helyreállítás idejében etalonnak tekintett Velencei Karta elvei hogyan érvényesültek a felújításban, és hogyan értelmeznénk ma ezeket az elveket.

Tanulmányunk az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) – talán mondhatjuk így – fénykorában, a hatvanas-nyolcvanas években végzett műemlék-helyreállításainak az elemzését bemutató, *Rekonstruált műemlékvédelem* rovatcímű sorozatba¹ illeszkedik.

A HELYREÁLLÍTÁS A KORÁBBI SZAKIRODALOM ALAPJÁN

A zsinagógával és annak felújításával foglalkozó szakirodalmi hivatkozások és részletes ismertetések nagy száma is alátámasztja, hogy az épület helyreállítása kiemelkedő jelentőségű a magyarországi műemlékvédelem történetében.

Sedlmayr János rendszeresen publikálta az épületek helyreállításáról szóló cikkeit a hatvanas-hetvenes években. A tanulmányok legnagyobb részt a Műemlékvédelem folyóiratban jelentek meg,² de szép számmal találunk írásokat a Magyar Építőművészetben is, ami a műemlék épületeken végzett beavatkozásokkal kapcsolatos erőteljes „építész” gondolkodásmódot igazolja. Az Ó-Zsinagóga helyreállítását bemutató tanulmánya 1977-ben jelent meg.³ A cikk látványos, a folyóiratra jellemző minőségű fényképek és tervlapok (2. kép) segítségével mutatja be a felújított épületet. A tervező a tervezés elméleti hátterének

felelevenítése nélkül ismerteti az elvégzett beavatkozásokat, a döntések megalapozásaként a kutatásból származó, formákra vagy anyagokra vonatkozó információkra hivatkozik.

Ezt követően 1978-ban önálló kötetben jelent meg *Dávid Ferenc* (1940–2019) kutatásainak összefoglalása.⁴ A kiadvány részletesen bemutatja a soproni zsidóság tulajdonviszonyait a középkori Sopronban, a kutatás történetét és Sedlmayr János összefoglalásában a helyreállítás építészeti koncepcióját. Ez a tanulmány a Magyar Építőművészetben megjelent cikk szinte szó szerinti utánpótlása, a helyreállítás elméleti hátterével kapcsolatban új információt nem nyújt. A kötet rövidített változata jelent meg a Tájak-Korok-Múzeumok sorozatban.⁵ Ebből a rövid összefoglalóból is-

1. kép A soproni Ó-Zsinagóga és környezetének elvi rekonstrukciója Sedlmayr János 1996-ban készült rajzán. (Forrás: Tárkányi 2016 13.)

merhette meg a szélesebb közönség az épület és a helyreállítást. Ebben, még ha csak egy rövid bekezdés erejéig is, a helyreállítás során meghozott építészeti döntések elvi alapjai is bemutatásra kerültek: „*A helyreállítás során az épület visszanyerte eredeti arányait, tereit, díszítéseit és elbontották mindazt, amit a későbbi századok hozzátettek. A helyreállítást tervező építész egyszerű és világos módon különböztette meg a rekonstruált részeket a formailag nem hiteles kiegészítésektől: mindenütt, ahol a kutatás feltárta az eredeti formákat, – ha hiányosan, töredékesen is – ott kiegészítésként falazott és műkövet használt, ott pedig, ahol az eredeti formákra adat nem volt, fával pótolta a hiányzó részleteket.*”⁶ Érdekes, hogy a szöveg nem tér ki a boltozat izgalmas építészeti megoldására. A minden későbbi hozzátétel elbontásában a 19. századi purizmus késői jelenlétét véljük felfedezni, azzal a különbséggel, hogy az értékes-értéktelen rétegek elválasztására itt szisztematikus, minden részletre kiterjedő kutatás alapján került sor. A bontásra az elvi felhatalmazást a Velencei Karta 11. pontja adta, miszerint „*Ha az építményen több korszak rétegződik, a korábbi állapot kiszabadítása csak kivételes esetben indokolt, feltéve, hogy az eltávolított részek csekély értéket képviselnek, míg a feltárt alkotás jelentős történeti, régészeti vagy esztétikai értékkel bír.*”⁷ A kiadvány utolsó oldala tartalmaz egy színezett periodizációs alaprajzot is, mellyel kapcsolatban később még kérdéseink merülnek fel.

A zsinagóga helyreállítása szerepel a Sedlmayr-házaspár építészeti alkotásait bemutató kiállítás katalógusában is,⁸ sőt a tervező szemében is kiemelkedő szerepét mutatja, hogy a kiadvány címlapján a rekonstruált rózsablaik fényképe látható.

Az egyedi, az épület történetét és helyreállítását bemutató írásokon túl az épület helyreállítása bekerült a magyar műemlékvédelmet általánosságban tárgyaló szakirodalomba is.

Császár László a magyarországi műemlékvédelmet ismertető könyve több helyen is megemlíti az épületet,⁹ a leírás mellett helyszínrajzot, alaprajzot, metszetet és homlokzatot is közöl a felújított épületről. A helyreállítás legnagyobb érdeméeként az utcai épületszárny kapualj feletti részének elbontásával a zsinagóga tömegének kiszabadítását tekinti, de említést tesz a boltozat mezőjének vasbeton héjával való pótlásáról is.

Román András könyvében kilenc bekezdést és 15 képet szentel a zsinagóga felújításának bemutatására,¹⁰ melyet a „magyar műemlék-helyreállítás aranykorának legjelesebb restaurálása”

névvel illet. Ismerteti az épület felfedezésének történetét, az épület középkori építéstörténetét és sorsát a szakrális funkció 1526-os elvesztése után. Az elemzés központi témája itt is az utcai lakóház elbontása, ezáltal az épület láthatóvá tétele, amivel kapcsolatban a Velencei Kartára is hivatkozik: „akkor szabad bontani, ha ezzel többet érték jön létre”. A boltozatok bemutatásának építészeti megoldása, mint „gondolati rekonstrukció” külön is dicséretet kap. A könyv rajzok tekintetében a Magyar Építőművészet cikkére támaszkodik, az ott szereplő alaprajzot és hossz-metszetet mutatja be.

Tárkányi Sándornak a soproni zsidóság történetét feldolgozó könyve, mint a történeti kutatás eredményeképpen létrejött kiállítás helyszínét mutatja be az épületet.¹¹ A fejezet összefoglalja a soproni zsidóság középkori történetét, és foglalkozik az Új utca 11. szám alatti zsinagógával is. Az Ó-Zsinagóga épületével kapcsolatban bemutatja a műemléki kutatás során feltárt építéstörténetet és tényszerűen a helyreállítás eredményeit, és ezen túlmenően utalás történik a helyreállítás elméleti hátterére is. A boltozattal kapcsolatban Román Andrásra hivatkozva állapítja meg, hogy a vasbeton héj elemek segítségével „gondolati rekonstrukció” készült. A Velencei Kartából a korábbi tanulmányokhoz hasonlóan az utcai épületrész bontását megengedő szakasz kerül megemlítésre, mint elméleti háttér.

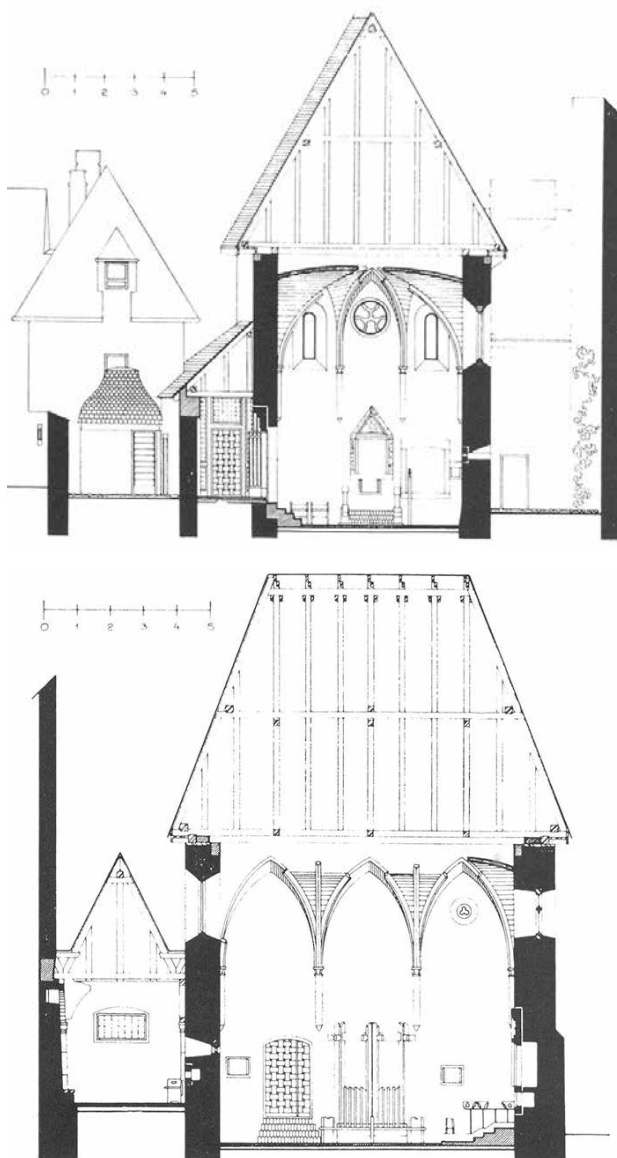
TÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÓ

Az épület történetéhez kapcsolódóan a korábban említett szakirodalom mellett mindenképpen meg kell említeni Sallay Marianne és Sedlmayr János tanulmányát, mely a Magyar Műemlékvédelem 1959-60 című évkönyvben jelent meg a jelen írásban tárgyalt Ó-Zsinagógával szemben, az utca túloldalán lévő tömbbelsőben, az Új utca 11. szám alatti telken előkerült zsinagóga feltárása és részleges helyreállítása után.¹² Az épület helyreállításának története kiváló lenyomata annak, hogy a történeti kutatás mindig is csak részleges tud maradni, az újabb és újabb kutatások eredményei mindig is kiegészíthetők, gazdagíthatják, sőt akár felül is írhatják a korábbi ismereteket. Az írott források alapján tudható volt, hogy a zsidó közösség zsinagógával rendelkezett a középkorban. A helytörténeti hagyomány a középkori zsinagóga helyét az Új utca 22. szám alatti telekre, az Ó-Zsinagóga helyére tette. Ennek legfőbb alapját – a társadalmi emlékezet mellett – az épü-

letben a 19. század végéig meglevő boltozott terem adta. Ellenben, miután az Új utca 11. szám alatti ingatlan belsejében az 1957-es kutatás során megtalálták a zsinagógát, másutt azt már nem keresték.¹³ Az épület helyreállítását még ebben az évtizedben végezte el az OMF, a tervezője Sedlmayr János volt. Az 1959-es felújítás során a megtalált zsinagóga terét kitakarították a későbbi beépítésektől, a meglevő keresztboltozatos mező mintájára rekonstruálták a hiányzó boltmezőt. A boltozati bordák gipszből, a hiányzó mérművek is új, eltérő kőanyagból készültek – mondhatjuk, hogy a Velencei Karta szellemében – annak megjelenése előtt öt évvel! Építészeti szempontból az egyik legnagyszerűbb megoldásnak a háromszög formájú lapokból szerkesztett, az épület funkciójára utaló hatágú csillag motívumot kirajzoló padlóburkolatot gondoljuk. Megjegyzendő, hogy a helyreállítás csak a kilencvenes években fejeződött be a magas tetőidom megépítésével.

A szakszerű műemlék-helyreállítás alapja a részletes történeti és építészeti kutatás. Az alapos, részletes építészeti felmérés fontosságát mutatja, hogy az Ó-Zsinagóga épületének felfedezéséhez a belváros vezérszíni alaprajzának 1967-es elkészítése segítette hozzá a kutatókat. Természetesen kellett Dávid Ferenc éleslátása, szakmai műveltsége is ahhoz, hogy a sokszor átépített épületek kusza alaprajzi rendszerében felfedezze az egységesen vastag falakkal határolt, kelet-nyugati tájolású, az utcavonaltól egy háznyira visszahúzott, egy a másfél térfarányú helyiséget, amit az analógiák ismerete alapján egy középkori zsinagógával azonosított.¹⁴ A gyanút szerencsére a helyszíni kutatások beigazolták, az előkerült részletek bizonyították, hogy a tömb belsejében egy középkori, a 16. századig zsinagógaként használt épületrész rejtőzik.

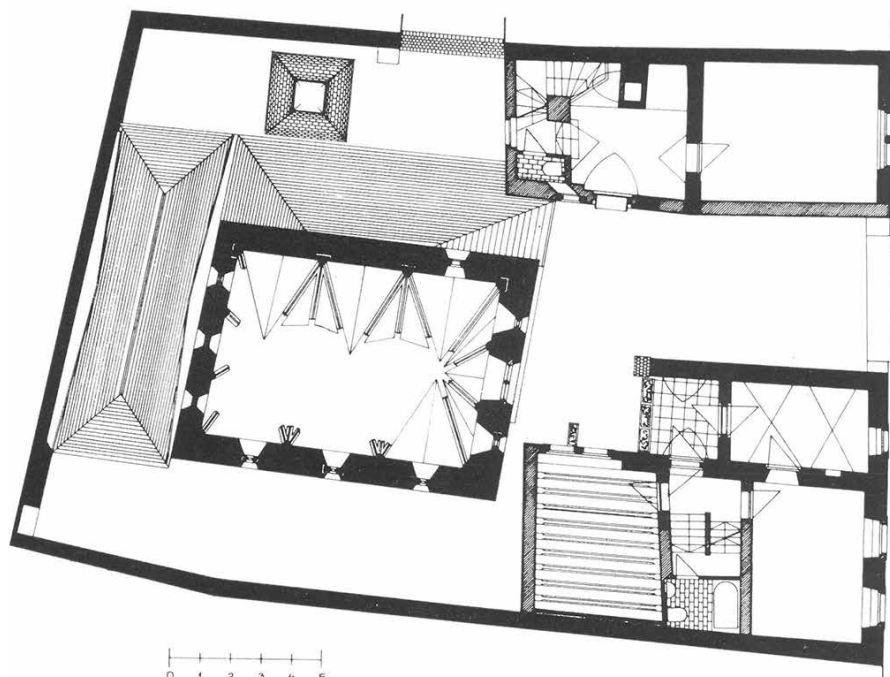
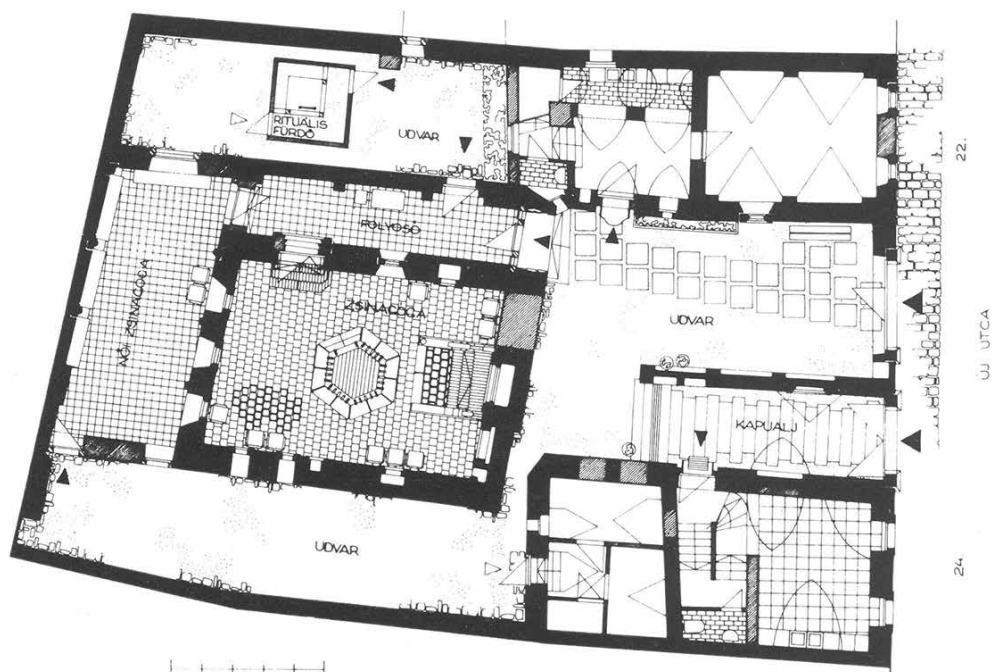
A zsinagóga a kutatás alapján a 13. században épült egy két házhelynyi szélességű telken, az utcavonaltól visszahúzva. A felújítást megalapozó történeti leírások szerint az imateremhez csatlakozott a nyugati oldalon a nők imaterme, északon pedig az előcsarnok. Az északi homlokzat előtt helyezkedett el a rituális fürdő – valószínűleg fából készült – épülete. Az utcafronton az északi telekhatár mellett később ispotály épült. A zsidók 1526-os kiűzése után az épületegyüttes világi funkcióval működött, a 16. században szabóműhelyt rendeztek be benne. A telket hamarosan ketté osztották, a 18. századra szinte teljesen beépítették. A zsinagóga terét a késő középkorban fafödémrel, majd a 18. században fiókos dongaboltozattal osztották két szintre. A közép-

2. kép A helyreállított Ó-Zsinagóga publikációban is megjelent tervei. (Forrás: Sedlmayr 1977 49.)

kori térfedő boltozat egyes részei még a 19. században is a helyükön voltak.

A zsinagóga tere 6x9 méter befoglaló méretű, a korabeli zsinagógákhoz hasonlóan a térfaránya 1:1,5. Boltozata a gótikus bordás boltozatok közé tartozik, a tér két rövidebb oldalán beforduló

3. kép 1:1,5 oldalhossz arányú középkori terek lefedése keresztboltozattal (Sopron, Új utca 11. zsinagóga), keresztboltozat gerincbordával (Miltenberg, zsinagóga), egymással szembe fordított ötsüveges boltozatokkal és a polygonális szentélyzáródásból átvett, beforduló boltsüvegekkel. (Sopron, Ó-Zsinagóga)
(Rajz: Józsa Dávid, Veöreös András)

boltsüvegek miatt számít különlegesnek. A hasonló alaprajzi arányú terek kétszakaszos keresztboltozattal könnyen lefedhetők. Erre mutat példát a soproni, Új utca 11. szám alatti ház udvarán levő zsinagóga (1350 körül).¹⁵ Mivel a térben zajló liturgikus események középpontjában a közepén elhelyezett bima áll, logikus, hogy a boltozat megváltoztatásával a tér centralitását növeljék. Erre mutat példát a miltenbergi zsinagóga (13. század utolsó évtizede),¹⁶ ahol a tér tengelyébe egy-egy plusz borda beépítésével ketté osztották a rövidebb falakhoz kapcsolódó boltszakaszokat, bár a boltsüveg továbbra is egyetlen

felületként jelenik meg. A fejlődés következő lépcsője (a hatsüveges boltozatok fejlődésének analógiájára) az lehetne, hogy a teret két, egymással szembe fordított fél hatsüveges (ötsüveges) boltozatszakasszal fedik le, erre az esetre vonatkozó, megvalósult példáról jelenleg nincs ismeretünk, bár a boltozattípust alkalmazták a prágai középkori zsinagóga lefedésére.¹⁷ A soproni példa ennél is összetettebb: a tér mindkét végének lezárására a polygonális záródású templomok szentélyboltozatának a geometriáját alkalmazza olyan módon, hogy a téglalap kontúrból kilógó részeket függőleges síkkal le metszi, a bor-

dák válpontját a teret lezáró falon helyezi el. Így a miltenbergihez képest sokkal kedvezőbb térhatás érhető el, hiszen a tér tengelyében nem borda, és az ezt alátámasztó konzol vagy falpillér, hanem egy boltsüveg, tehát nyitott axis helyezkedik el. A falak mentén körben beforduló boltsüvegek erősítik a centrális térhatást. Az Ó-Zsinagóga esetében a két boltszakasz helyett három épült, ennek következtében a tér centruma fölött sem a két boltszakaszt elválasztó harántirányú borda, hanem a tér függőleges tengelyét hangsúlyozó keresztboltozati mező záróköve, vagyis a boltozat legmagasabb pontja helyezkedik el (3. kép).

A helyszíni kutatás alapján felállított építéstörténet logikus és hihető, de néhány ponton nem mentes az ellentmondásoktól.

Az egyik kérdés a női imaterem és a betekintő ablakok helyzetének a kérdése. A nyugati homlokzaton három fekvő téglalap arányú betekintő ablak helyezkedik el, melyek a nők imatermébe nyíltak, és ennek megfelelően is kerültek helyreállításra. Ugyanakkor a déli homlokzat nyugati

szakaszán is találunk két ugyanígy helyreállított, vízszintes téglalap alakú betekintő ablakot, melyek jelenleg a déli udvarra néznek (4. kép). A felmérési terveken és a kutatás közben, a nagyobb bontásokat megelőzően készült fényképeken látható, hogy a zsinagóga déli oldalán is állt egy épületrész, mely – véleményünk szerint – szintén női imaterem céljára szolgálhatott. Az analógiák alapján nem egyedi megoldás, hogy a nők imaterme L alakban veszi körbe a zsinagóga épületét. A női imaterem déli falának kora nem egyértelmű a szakirodalom alapján. A Császár László könyvében szereplő alaprajz a középkori szerkezetektől eltérő színnel jelöli, a TKM füzet alaprajza ezzel szemben a középkori falakkal azonos módon jeleníti meg. A falban kialakított nyílások – mint amelyeknek a helye és mérete ismeretlen – kő keretek dimenziójában formált, de jó érzékkel attól anyagában eltérő tölgyfa keretezést kaptak (5. kép).

A másik, történeti szempontból még inkább kérdéses pont a mikve körüli épületrészek helyzete. A közölt alaprajzok egyértelműen középkor-

4. kép Az udvarra nyíló fekvő téglalap arányú betekintő ablakok a zsinagóga déli falán, 2024.
(Fotó: Józsa Dávid, Veöreös András)

5. kép Tölgyfa kereteszű ajtó egyedileg tervezett ajtólappal, 2024. (Fotó: Józsa Dávid, Veöreös András)

rinak jelölik a telek északi határán álló egytraktusos épület minden falát. A felújítás során az a tervezői döntés született, hogy a zsinagóga északi oldalán egy fedett folyosó helyezkedik el, és tőle északra egy nyitott udvaron áll a rituális fürdő épülete (6. kép). Utóbbinak a formájára nem tudott a kutatás támpontokat szolgáltatni, ennek magyarázatát abban jelölik meg, hogy az épület a középkorban fából készült. Elképzelhető ugyanakkor, hogy a mikve körüli tér volt a fedett tér, és az ettől délre elhelyezkedő keskeny, hosszabb térrész volt nyitott udvar. Ez a lehetőség magyarázatul szolgálna arra, hogy miért nem került elő a rituális fürdő felépítménye, hiszen, ha a bemeírtkezésre szolgáló kút egy épületen belül helyezkedik el, akkor nincs szükség további építményre. A fennmaradt középkori zsidó rituális fürdők mindegyike épület belsejében található. Funkcionálisan is logikusnak tűnik a fürdő – esetleg fűthető – épületben való elhelyezése. A kiállítási anyagban szerepel Sedlmayr Jánosnak egy rajza, amely a fenti változatot mutatja, azaz a fürdő fellelti tér a zárt épület, a zsinagóga északi oldalán

6. kép A mikve (re)konstruált épülete az északi udvarban. A felépítmény építészeti kialakításáról nem került elő információ, a kutatás magyarázata szerint azért, mert az épület fából épült. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a fürdő egy zárt térben helyezkedett el, 2024. (Fotó: Józsa Dávid, Veöreös András)

pedig falpillérekkel tagolt keskeny udvarrész helyezkedik el (1. kép). A rajz datálása szerint 1996-ban készült, tehát jóval a helyreállítás után, ami felveti azt a gondolatot, hogy ez a fajta kialakítás, mint lehetőség, nem szerepelt a helyreállítást megalapozó megoldások között, erre a tervező is csak utólag, esetleg a megvalósult épület tovább gondolása során jutott el.

A HELYREÁLLÍTÁS

Az épület felújítása a hazai műemlékvédelmi tevékenység fénykorára esik, a szakma szemében azon belül is kimagasló értékűnek számít. Sopron belvárosában már a világháborút követő években – részben a háborús pusztításnak, részben a helyreállítások során előkerült értékeknek köszönhető-

en – megkezdődött a szisztematikus, házról házra végzett rehabilitáció. A korábbi lakóépületek tucatja válhatott középületté, és eshetett át szakszerű, kutatáson alapuló helyreállításon. Az elsők között a Szent György templom restaurálását kell megemlíteni, míg a folyamat záróakkordjaként a Kolostor utca 13. szám alatti épület 1984-re befejezett helyreállítása tekinthető.¹⁸ A szakma döntésének köszönhetően Sopron a városi léptékű műemléki rehabilitáció terepévé válhatott.

A zsinagóga kutatása a hatvanas évek végére, felújítása a hetvenes évek első felére esik, a tervezési koncepció meghatározásakor a szakmai gondolkodásban ebben az időszakban uralkodó, a Velencei Kartában is megfogalmazott elvek voltak az irányadók.¹⁹ A Kartát 1964. május 25. és 31. között fogadta el a Műemlékvédelemmel Foglalkozó Építészek és Szakemberek II. Nemzetközi Kongresszusa. Hazánkban a Műemlékvédelem folyóirat 1964. évi 4. számában jelent meg magyar fordításban.²⁰

A helyreállítás gyakorlatában a Karta két fogalmat használ: konzerválásról és restaurálásról beszél. Előbbi alatt gyakorlatilag a karbantartó felújítást érti, míg utóbbi a műszaki-esztétikai helyreállítást jelenti.

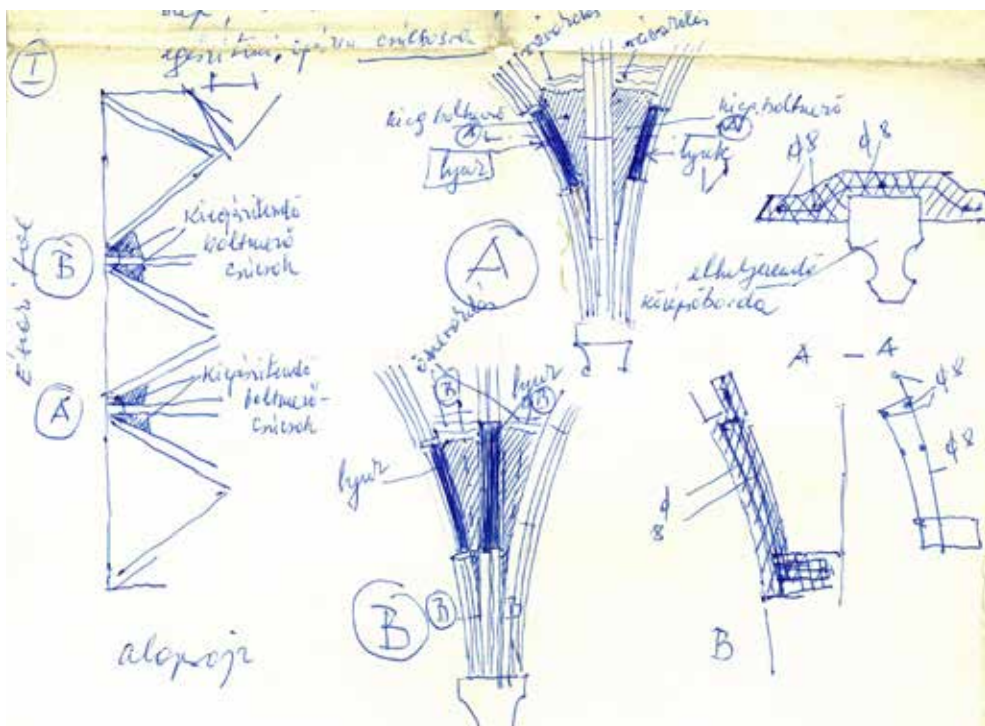
A Karta két leggyakrabban idézett mondata a 9. „a restaurálás megáll ott, ahol a hipotézis kezdődik; a feltételezésen alapuló újjáépítéseknel pe-

dig minden esztétikai vagy műszaki okból elkerülhetetlennek tartott kiegészítő változtatás igazodik az építészeti kompozícióhoz, és korunk jegyét viseli magán” és a 12. pontban „a hiányzó részek pótlására szánt elemeket harmonikusan kell beilleszteni az együttesbe, ugyanakkor különböznük kell az eredeti részekről, hogy a helyreállítás ne hamisítsa meg a művészeti és történeti dokumentumot.” olvasható. Már a Karta preambulumban is megjelenik a hitelesség fogalma, ezt egészíti ki a hamisítás elkerülésére való felhívással a 12. pont. A műemlékre nem csupán, mint épületre (műszaki tárgy, funkció) tekint, hanem mint a történelem dokumentumára, a megőrzés, helyreállítás ettől kezdve nem csupán építészeti-műszaki-, hanem etikai kérdés is, melyet a társadalom következő generációja felé érzett felelősség, a történelem tárgyi bizonyítékainak autentikus formában történő továbbadása támaszt alá. Tulajdonképpen a „ne hazudj” évezredes parancsokat műemlékvédelemre adaptált megfogalmazásáról van szó.

A Karta tehát nem határoz meg sem anyagot, sem szerkezetet, sem építészeti formát; ezek kiválasztását a tervező kreativitására és etikai érzékére bizza. Nem definiálja az „eredeti” fogalmát sem (a szó az eredeti magyar fordításban kétszer, az újabb szövegben egyszer fordul elő), de a szöveggörnyezet alapján a helyreállítást megelőző állapotban meglevő, építészeti-törté-

7. kép Az elpusztult boltozat formáját idézik a falból konzolosan kiálló meszelt vasbeton héjak. A formát a héjak között elhelyezett eredeti és rekonstruált bordadarabok hitelesítik, 2024. (Fotó: Józsa Dávid, Veöreös András)

8. kép Sedlmayr János levélmellékleteként a kivitelezőnek megküldött vázlata (1976. január 6.) a vasbeton héjak kialakításával kapcsolatban. (Forrás: Győr-Moson-Sopron Vármegyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály tervtára)

neti-művészeti-műemléki szempontból értékesnek ítélt épületelemeket érti alatta.

Az Ó-Zsinagóga helyreállítása során jelentős mértékű bontásokat és építészeti beavatkozásokat végeztek el. A szakirodalomban is sokszor emlegetett módon sor került az Új utca 22. szám alatti épület kapualj fölé beforduló szárnyának a bontására, de elbontották a telek északi oldalán a rituális fürdő helyén és a nyugati oldalon a női imaterem helyén álló, szintén emeletes épülete részeket is. Kibontásra került a zsinagóga terét két szintre osztó barokk kori fiókos dongaboltozat, a tereket felosztó válaszfalak és az épület zárófödeme is. A megmaradt három épülettömeg: az egykori ispotály emeletes tömbje az utcai oldalon a telek északi határán, az Új utca 24. szám alatti telken kialakult épület és az imaterem tömbje új tetőszerkezetet, és ezzel új – korábban sohasem volt – tömegformát kapott. Belül vasbeton héjak beépítésével és a megtalált elemek mellett az eredeti profilozásnak megfelelő bordák beépítésével

elkészítették a boltozat „gondolati rekonstrukcióját” (7. kép) és a kutatások alapján a középkori állapotnak megfelelően helyreállították a zsinagóga homlokzatainak nyílásrendjét. Valamint új tömegként jelenik meg a női imaterem nyeregtes lefedése és az előcsarnok – talán a középkorhoz hasonló – félnyeregtes tömbje. A zsinagógától északra kialakított udvarban a mikve fölé új épületet emeltek (6. kép). A tömegforma megváltoztatásán túl új válaszfalak, új nyílászárók, új padlóburkolatok készültek az épületegyüttesben.

A megjelent tanulmányokból rekonstruálható a munkamódszer: miszerint a kutató és a tervező szoros együttműködésben, a kutatási eredmények állandó értékelésével, közösen gondolkodik; a kutató folyamatos visszajelzést ad az építésznél a tervek készítése során. Ilyen módon válik lehetővé, hogy a kutatási eredmények minél alaposabban beépüljenek a helyreállítási tervekbe. A közös gondolkodás a folyamatos párbeszéd révén a szakmai tévedések lehetőségét is

csökkenti. A kivitelezés közbeni kutatói és tervezői jelenlét pedig az építési munkaterv szerinti megvalósításának a garanciája (8. kép).

Az egyértelmű számunkra, hogy a felújítás során elsősorban a középkori szerkezeteket tartották értékesnek, ezek megőrzésére, vagy ahol hiányoztak, pótlására törekedtek. A középkori falakon, nyíláskeretezéseken kívül megőrizték a középkori téglapadló megtalált részeit és ezeket belefoglalták az új padlószerkezetbe. Az eredeti padlószakasz hangsúlyosan jelenik meg a publikációkban szereplő alaprajzon is, és keretezése arra utal, hogy a meglevő téglák ma is in situ vannak a helyükön, az új padlószerkezetet – manapság elképzelhetetlen módon – a meglevő burkolat köré építették (9. kép). Az eredeti téglák pozíciójában, anyagában és osztásában is hitelesítik a rekonstruált padlót. Ezen túlmenően középkori épületszerkezetet nem találunk az épületben, a későbbi, barokk és 19. századi ajtók, ablakok a mai fogalmaink szerint nem kerültek be az értékléltárba, ezek a bontások áldozatai lettek.

Ugyanakkor az új épületszerkezetek kialakításával kapcsolatos döntéseket minden esetben a kutatás eredményei határozták meg: az elhelyezett nyílások helyzete, mérete, alakja a történeti adatok figyelembevételével, a rendelkezésre álló információk mennyiségének függvényében került kialakításra. A Karta szellemében a hiteles adatok és analógiák hiányában kortárs építészeti megoldásokat alkalmaztak. Ezek közül kiemelendő a nyílások tölgyfa keretezése, a fedélszerkezet, a padlóburkolatok. Az épület szellemiségéhez remekül illeszkedik a főbejáratot és a déli udvarra néző ablakokat védő rácsszerkezet (10. kép).

A szakirodalom alapján a helyreállítás két legfontosabb értéke a zsinagóga tömegének kiszabadtatása és láthatóvá tétele az utca felől, illetve a belső tér hangulatának a rekonstrukciója a boltozati rendszer bemutatásával. Az utcai szárny kibontásával a városkép egy további elemmel is gazdagodott: az Új utcából a hiányzó épület helyén nyugat felé tekintve láthatóvá vált az evangélikus templom tornya (11-12. kép). Ez a látvány korábban valószínűleg soha nem létezett, hiszen a torony építésekor az Új utca már zárt sorú, emeletes beépítéssel rendelkezett. A források ezt az új városképi helyzetet nem említik, sőt, mintha a közölt fényképek is gondosan kerülnek a torony „belógását” a képbe. A tornyok, mint kiemelkedő vertikális elemek rendkívül fontos elemei a településképeknek, egyrészt festőivé teszik azt, másrészt orientációs pontként is szolgálnak a városban járó emberek számára. Sopronban, ahol

9. kép A padló szintje és kialakítása a fellelt eredeti téglaburkolathoz igazodik, 2024. (Fotó: Józsa Dávid, Veöreös András)

10. kép A zsinagóga főbejárata. A nyílás pontos helyzete és mérete ismeretlen, ezért itt a fal töredékes kibontása és kortárs portál jelenik meg, 2024. (Fotó: Józsa Dávid, Veöreös András)

az utcák íves vonalvezetése és a kelet-nyugati, keresztirányú közlekedőszávok hiánya nehezíti a tájékozódást, nagyon fontos a szomszédos utcában álló templom tornyának megjelenése.

Hasonló helyzet a várkerületi nagy rondella előtti házsor háborúban ért bombatalálat miatti elbontása, mely szintén előhozta az egykor volt történeti városkép egy részletét. Érdekes megfigyelni, hogy míg az Ó-Zsinagóga esetében egy tudatos döntés eredményeként léptünk vissza egy eredeti térbeli helyzet irányába, addig a rondella kiszabadulása egy tragikus esemény eredménye. Míg az előző szakmai konszenzusnak örvend, addig a második esetben még ma is élénk szakmai vita alakul ki pl. egy-egy tervpályázat okán a várkerületi házsor térfalának visszaépítésének kérdésében. Véleményünk szerint mindkét helyszín hozzáad Sopron történeti városmag fejlődésének megértéséhez, és feltár korábbi térbeli helyzeteket.

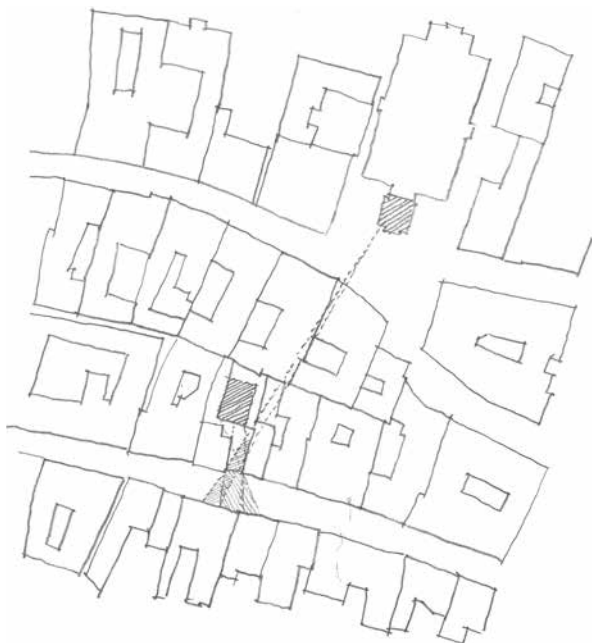
A HELYREÁLLÍTÁS ÉRTÉKELESE

A Velencei Karta a korábban már említett konzerválás és restaurálás kifejezéseket használta. Talán érdemes ezeket a mai szóhasználat szerint újra definiálni és kiegészíteni a rekonstrukció fogalmával.

Konzerválás alatt ma is azt értjük, amikor a meglevő épületet vagy épületrészt műszakilag olyan állapotba hozzuk, hogy továbbra is ellenálljon az időjárás viszontagságainak. Restaurálás esetén már sor kerül a meglevő épületrészek értékelésére és esztétikai helyreállítás is történik.

Rekonstrukció során korábban elpusztult épületrészeket építünk fel (vissza?) (újja?). A rekonstrukció forrásai az in situ maradványok, az építészeti logikával kikövetkeztethető formák, a történeti kutatás és helyszíni feltárások eredményei alapján meghatározható részletek, valamint az építészeti analógiák által kínált megoldások. Egy teljes épület helyreállításakor vannak részek, melyeket rekonstruálunk, vannak, amelyeket restaurálunk és vannak, amelyeket csupán konzerválunk.

A felújításról való elmélkedés közben felvetődött gondolatok azt igazolják, hogy egy műemléképület felújítása ugyanúgy építészeti tervezési feladat, mint egy új épület megtervezése, a végeredmény egy új, korábban nem volt építészeti alkotás. A kutatás alapján rendelkezésre álló információk mellett számos építészeti döntést kell meghozni, melyek hitelessége az adott épület-

11. kép Helyszínrajzi vázlat az Ó-Zsinagóga és az evangélikus templom tornyának láthatóságával.
(Rajz: Józsa Dávid, Veöreös András)

elemre vonatkozó tudásunk (anyag, forma, építési technológia) bővülésével növekszik. A hiányzó információkat tervezői döntésekkel kell pótolni, melyek lehetnek az anyag megtartása, a forma megtartása, a kivitelezési technológia megtartása, a hangulat megőrzése vagy éppenséggel ezekről teljesen eltérő szerkezet beépítése.

Az épület felújítására vonatkozó, a helyreállításban részt vevő kutató vagy építész által közzétett korabeli tanulmányok a helyreállítás legfőbb jellegzetességeként a középkori épület kiszabadítását, az „eredeti” tér- és tömegkapcsolatok helyreállítását, az épület utcáról való megmutatását tekintik.²¹ Hogy ezekre támaszkodva-e, vagy önálló gondolatként, azt nehéz eldönteni, de a magyar műemlékvédelem ezen korszakának történetét bemutató írárok is az utcai barokk épületszárny elbontását, és ezáltal az épület láthatóvá tételét tekintik a legfontosabbaknak.²² Ugyanakkor a barokk épületrész elbontása mellett minden forrás megemlíti a Velencei Karta azon pontját, miszerint bontás csak nagyobb érték felszínre hozása érdekében engedhető meg. Mai szemmel olvasva kicsit az az érzésünk, hogy a bontás, mint legfontosabb

beavatkozás megemlézésekor annak a Kartával való elméleti alátámasztása a döntés bizonytalanságát sugallja, egyfajta önigazolás. Ugyanakkor az számunkra is nyilvánvaló, hogy az épület utcáról való megmutatása helyes, mai szemmel nézve bátor építészeti döntés volt (13. kép).

Annak ellenére, hogy a beavatkozásokkal kapcsolatban a helyreállítás, felújítás, restaurálás, sőt rekonstrukció-visszaállítás kifejezéseket használjuk, valójában egy korábban soha nem volt állapot jött létre. Ilyen környezetben, ezzel a tömeggel, a jelenlegi nyílászárókkal és burkolatokkal ez az épület korábban soha nem rendelkezett. Amit ma látunk, az az 1970-es években, az akkor használatos anyagok és szerkezetek felhasználásával létrehozott kortárs építészeti alkotás, mely magába foglalja egy korábbi – akár az idők folyamán többször átalakított – épület építészeti-leg-történetileg értékesnek gondolt elemeit.

Az új épületelemek készülhettek a korábbiak megfelelő anyagból és formával (falazatok, a bejárati ajtó és az ablakok kő keretei), készülhettek hasonló formával de más anyagból (a nyílások tölgyfa keretezése), készülhettek az eredeti hangulatában visszaidéző formával de eltérő anyagból (a boltsüvegek, vagy a rózsablak-imitáció), készülhettek – információ hiányában – az eredetitől eltérő szerkezettel (fedélszék), vagy akár eltérő anyagból, eltérő formával és eltérő szerkezetekkel (mikve felépítménye). A kortárs szerkezetek mindegyike illeszkedik valamilyen módon a meglévő történeti épülethez anélkül, hogy történeti szerkezetek másolására került volna sor. A tömegforma a meredek hajlású gótikus tetőket idézi, a nyílások körüli tölgyfa gerendák a kőkeretek súlyosságát adják vissza, a műkö kiépítések anyagukban hasonlítanak az eredeti kő elemekre, a rózsablak a középkori rózsablakok hangulatát sugallja (14. kép). Az épületet talán az is népszerűvé teszi a laikus közönség szemében, hogy nem találkozunk a korban egyébként általánosan használt nyersbeton felületekkel. Még a szemlélőtől távol elhelyezkedő vasbeton boltsüvegek is meszeltek.

Érdeemes elgondolkodni azon, hogy hogyan viszonyulnánk ma a feladathoz? Mit tennénk ma a belső térben meglévő barokk boltozattal? Hogyan mutatnánk be ma a boltozat lenyomatából ismert gótikus teret? Mit tennénk ma az utcai barokk épületszárnnyal?

A korabeli, építész és kutató szoros együttműködésén alapuló munkamódszer helyett a mai, részletekbe menően szabályozott gyakorlat szerint

elkészülne a műemléki értékleltár, ami természetesen felsorolná az összes 18–19. századi épületelemet is. A hatályos jogszabály kimondja, hogy „a műemléki értéket – a Méptv. 123. § (2) bekezdésében meghatározott eltéréssel – „fizikai valójában kell megőrizni, és az értékleltárba, illetve a hatósági nyilvántartásba felvett értéke tekintetében biztosítani kell az eredeti alkotóanyag, szerkezet, forma megőrzését biztosító, állagjavító konzerváló eljárásokat, a restaurálást, valamint a hagyományos építészeti-műszaki megoldásokat”.²³ A törvény hivatkozott pontja szerint „a műemlék részlegesen akkor bontható le, ha a) a bontás egyes részeinek, illetve szerkezeti elemeinek megmentése céljából szükséges, b) helyreállításával kapcsolatban korábbi és jelentős építési korszak maradványának bemutatását, vagy a hiteles állapotát eltorzító idegen részek eltávolítását, illetve a műszaki állagbiztosítás vagy életveszély-elhárítás érdekében szükséges elkerülhetetlen beavatkozásokat célozza, vagy c) utólag létesített, műemléki értékkel nem bíró építmény eltávolítását vagy te-

12. kép Az evangélikus templom tornya benéz a zsinagóga udvarára, 2024. (Fotó: Józsa Dávid, Veőreös András)

13. kép Az utcai épületszárny emeleti helyiségének elbontása a falazott kapukeretnek köszönhetően nem bontja meg az utca zárt sorú beépítését, 2024. (Fotó: Józsa Dávid, Veöreös András)

*repszint megváltoztatását célozza.*²⁴ A törvény idézett szakaszának b) pontja adna lehetőséget az ötven éve megvalósított beavatkozás elvégzésére, de a többi előírás nem ezt a megoldást támogatja. Kérdés, hogy van-e ma olyan műemlék-felügyeleti hatóság (miért is van több?), amelyik egy barokk épületrész elbontását támogatná. Ugyanigy nehéz megmondani, hogy milyen döntést hozna a hatóság, ha a tervezői oldalon egy értékes, az értékleltárban is szereplő épületrész bontására vonatkozó elhatározás születne.

Az értékleltár közös (tervező – kutató – hatóság) értékelése manapság gyakran hiányzik a helyreállítások előkészítése során. Ennek következtében azt kell tehát mondanunk, hogy az 1970-es években megvalósított, mai napig a hazai műemlék-helyreállítások kiemelkedő példái között számon tartott építészeti megoldás ma valószínűleg nem tudna megszületni. Minden résztvevő jóhiszemű közreműködése mellett, ehelyett inkább egy bátortalanabb, bontásokat minimalizáló, érzékeny kortárs elemeket nélkülöző, illeszkedés felszínes értelmezésével modoros megoldás lenne várható.

Az Ó-Zsinagóga esete igazolja, hogy megalapozott tervezési program és az abból a jól megfogalmazott cél – itt a nyomokban fellelt egyedülálló középkori zsinagóga hitelesen igazolható terének visszaállítása – a folyamat elején

elengedhetetlen. Egy átgondolt, letisztult program még a legbátrabb tettet, a bontást is igazolhatja, itt az idő próbáját kiállva lassan fél évszázad távlatából is.

14. kép A rózsablak körtefából készült „mér műve” és a 19. századi ablak helyén rekonstruált ablak, 2024. (Fotó: Józsa Dávid, Veöreös András)

HIVATKOZÁSOK

Méptv.

2023. évi C. törvény a magyar építészetről

Övr.

A kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról szóló 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelet

Ágostházi 2003

Ágostházi László: *Műemlékvédelem*. Budapest, 2003.

Császár 1983

A műemlékvédelem Magyarországon. Szerk.: Császár László. Budapest, 1983.

Dávid 1978

Dávid Ferenc: A soproni Ó-Zsinagóga. *A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái* 8. Budapest, 1978.

Dávid 1981

Dávid Ferenc: Sopron, Ó-Zsinagóga. *Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára* 100. Budapest, 1981.

Karták könyve 2002

Karták könyve. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye. Szerk.: Román András. Budapest, 2002.

Román 2004

Román András: *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről*. Budapest, 2004.

Sallay – Sedlmayr 1964

Sallay Marianne – Sedlmayr János: A soproni középkori zsinagóga. *Magyar Műemlékvédelem* 1959–60. Budapest, 1964. 194–205.

Sedlmayr – Beck 2005

Jelek, tervek, képek: Sedlmayr János & S. Beck Zsuzsa Ybl-díjas építészek. Szerk.: Máté Zsuzsanna. Budapest, 2005.

Sedlmayr 1977

Sedlmayr János: Középkori zsinagóga helyreállítása, Sopron, Új utca 22–24. *Magyar Építőművészet* 26. (1977) 4:48–53.

Takács 2024

Takács Katalin: *A Velencei Karta újra fordítása*. Előadás a Műemléki Világnapon, 2024. április 18. Budapest

Tárkányi 2016

Tárkányi Sándor: *Elfeledett soproniak* 2. Családok, tárgyak, hagyományok. Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. Sopron, 2016.

Urbán 2020

Urbán Erzsébet: Rekonstruált műemlékvédelem – Két nagybörzsönyi templom 1966–67. évi helyreállítása. *Műemlékvédelem* 64. (2020) 4:220–260.

Vukoszávlyev 2018a

Vukoszávlyev Zorán: Rekonstruált műemlékvédelem – A balácapusztai régészeti bemutatóterület 1984. évi helyreállítása. *Műemlékvédelem* 62. (2018) 5:364–379.

Vukoszávlyev 2018b

Vukoszávlyev Zorán: Rekonstruált műemlékvédelem – A váraszói románkori templom 1964. évi helyreállítása. *Műemlékvédelem* 62. (2018) 6:437–446.

Vukoszávlyev 2020

Vukoszávlyev Zorán: Rekonstruált műemlékvédelem – Gondolatok a népi építészeti értékek széles szakmai alapú feltárásának 1955-ben megjelent tudományos monográfiája kapcsán. *Műemlékvédelem* 64. (2020) 6:413–416.

JEGYZETEK

- 1 A sorozatban korábban több tanulmány jelent meg, melyek Balácapuszta, Nagybörzsöny, Váraszó helyreállításait, illetve a népi építészeti örökség tudományos megközelítését értékeli több évtized távlatából. Lásd a hivatkozások között!
- 2 Lásd: *A Műemlékvédelem első ötven évfolyamának repertórium* (1957–2006). Összeállította: Bardoly István. Budapest, 2007.
- 3 Sedlmayr 1977 48–53.
- 4 Dávid 1978
- 5 Dávid 1981
- 6 Dávid 1981
- 7 Velencei Karta 11. pont. A Karta szövegének idézésekor a 2024-25-ös újra fordítás során készült szövegváltozatot vettük alapul.
- 8 Sedlmayr–Beck 2005 26–27.
- 9 Császár 1983 73–77., 157–159. és 220.
- 10 Román 2004 200–204.
- 11 Tárkányi 2016 12–27.
- 12 Sallay – Sedlmayr 1964
- 13 Sallay – Sedlmayr 1964 191.
- 14 Román 2004 200.
- 15 Sallay – Sedlmayr 1964 203.
- 16 Sallay – Sedlmayr 1964 198.
- 17 Sallay – Sedlmayr 1964 200.
- 18 Ez az épület napjainkig szolgált a műemlék-felügyelet helyi központjaként, az elmúlt tíz év folyamatos szervezeti átrendeződései miatt szinte teljesen kiürült (2010-ben még KÖH régióközpont, 2022-ben már csupán a soproni építéshatóság három munkatársa használta), 2022 év végén kiköltözött belőle a műemlék-felügyeleti iroda, azóta csendes magányában pusztul.
- 19 *Műemlékvédelem* 8. (1964) 4:215–216.; Karták könyve 2002 16–18.
- 20 Lásd 19. jegyzet! 2024-25-ben, a születésének hatvanadik évfordulója alkalmával több nyelven, így magyarul is elkészült a fordítás felülvizsgálata. Takács Katalin 2024
- 21 Sedlmayr 1977, Dávid 1978, Dávid 1981
- 22 Császár 1983, Román 2002
- 23 Övr. 56. § (1) bekezdés
- 24 Méptv. 123. § (2) bekezdés

Fogarasi Barbara – Balázs Bálint – Düll Andrea

A MŰEMLÉKEK SZEREPE A VÁROSI EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSBAN ÉS EMLÉKEZÉSBEN: A TELEPÜLÉSHEZ VALÓ LÁTENS VISZONYULÁS VIZSGÁLATÁNAK ELMÉLETI HÁTTERE ÉS A TÖRTÉNETI ÉPÜLETEKRE VONATKOZTATHATÓ EREDMÉNYEI

„Anyagiságokban kölcsönöz önmagának alakot és tartást a társadalom, mert az illanó idővel szemben a tér „renyhesége” tartja fenn a saját folytonosság megnyugtató érzetét. Közös létmódok nyernek tartamot kőből emelt építményeinkben.”

Hidas Zoltán (2015)

BEVEZETÉS

A műemlékvédelem célja a megnevezésből is következően a műemlékek védelme, megőrzése a jelen- és utókor számára. A hazai szakma gyakorlói is értelemszerűen a műemléki értékek konzerválásával, restaurálásával, helyreállításával foglalkoznak és a szakmai diskurzusok is főként az értékörzés és fenntartás elméleti-gyakorlati megközelítéseire, illetve technikai megoldásaira fókuszálnak. Az amerikai Getty Conservation Institute kutatóintézet munkatársai szerint ugyanakkor a műemlékvédelem három területre osztható, melyek: a fizikai megőrzés kérdései, a kezelés és fenntartás problematikája, valamint a társadalmi kontextus jelentősége.¹ Úgy vélik, hogy a szakma szinte kizárólagosan az elsőre fókuszál, valamennyire érintve a másodikat, miközben a harmadik kulcsfontosságú, ám messze alulkutatott ahhoz, hogy a társadalomban egyáltalán értelmezhető helye legyen a műemlékvédelemnek. Vagyis, érdemes figyelmet fordítani arra a kulturális-társadalmi közege, amiben az adott műemléki munka zajlik,² és amely a műemlékek fenntartását és tovább élését biztosítja, hiszen a műemléki értékeknek – jelen tanulmány szempontjából a történeti épületeknek – igen jelentős szerepe van az egyéni és közösségi identitás és emlékezet formálásában tudatos és nem tudatosuló módon egyaránt.³

A történeti épületek és az ember viszonyával a határterületekre merészkedő kutatók foglalkoznak, olyan tudományágakban, mint a humán-geográfia, antropológia, szociológia, és természetesen az építészet is, miközben elméleti és gyakorlati szinten az ember és épített vagy természeti környezetének kölcsönkapcsolatát legátfogóbban a környezetpszichológia viszonylag fiatal tudományterülete vizsgálja.⁴ Állításait javarészt körütekintően kialakított módszertanra alapuló valós (tehát nem kísérleti) helyzetekben végzett kutatások eredményeire alapozza. Jelen tanulmány első része a hellyel, helyidentitással és helyemlékezettel kapcsolatos társadalomtudományi, környezetpszichológiai elméleteket, valamint kifejezetten a történeti épületek szerepére vonatkozó környezetpszichológiai kutatások néhány eredményét foglalja össze. A második felében bemutatásra kerül az általunk magyarországi településeken végzett környezetpszichológiai és urbanisztikai módszereket alkalmazó kutatás megközelítése, a településhez való látens viszonyulás vizsgálatának módszertana és a történeti épületekre vonatkozatható eredményei. A hat településen végzett elemzések eredményei közül kiemeljük a látens helyviszonyulásra vonatkozó adatokat, továbbá, összevetjük a történeti épületek lakosok által pszichológiai értelemben értelmezett „meglétét” a védett épületek objektív adataival, és feltárjuk a történeti épületek észlelt meglétének összefüggését a településhez való kapcsolattal. Az alábbiakban tehát arra hívjuk az olvasót, hogy a szűken vett műemlékvédelem ügyén munkálkodás közben tekintsen fel és fordítsa figyelmét arra, hogy a történeti épített környezet milyen kölcsönkapcsolatban van az emberekkel és a közösségekkel, akik számára ezt az odaadó munkát végzi.

ELMÉLETI HÁTTÉR: KÖRNYEZET- PSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS ÉS A MŰEMLÉKEK SZEREPE AZ EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI IDEN- TITÁSBAN ÉS EMLÉKEZÉSBEN

KÖRNYEZETPSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS ÉS A HELLYEL KAPCSOLATOS NÉHÁNY FOGALOM

A környezetpszichológia olyan transzdiszciplináris tudományág, mely az ember és környezete tranzakcióját, vagyis kölcsönhatását, valamint az ebből eredő pszichológiai folyamatokat vizsgálja.⁵ A környezetpszichológiai kutatásokban alapvető szempont, hogy nem laboratóriumban létrehozott kísérleteket végeznek, hanem valós helyzeteket vizsgálnak a kutatók. A kutatások célja, hogy eredményeikkel hozzájáruljanak a környezet javításához, fenntartásához és a környezettel szoros kölcsönkapcsolatban levő emberi jólét növeléséhez.⁶ A környezet nem csupán a fizikai, épített vagy természeti (újabban virtuális-online-mediatiszt) közeget foglalja magában, hanem az embert körülvevő társadalmi, humán kapcsolati rendszert is. A tudományterület értelmezésében tehát egy összetett, szociofizikai környezet az,⁷ amivel az ember folyamatos, tranzakcionális kölcsönhatásban van, ami viselkedését befolyásolja és amit döntéseivel formál – vagyis az ember és környezete csak együtt értelmezendő. A tranzakciók nem minden esetben manifesztálódnak fizikai értelemben, hanem a környezetről formált „mentális modellekben”, képekben és emlékekben öltenek formát, és azokban az érzelmekben, attitűdökben, motivációkban, ahogyan az ember ezekhez a helyekhez viszonyul.⁸ Az ember helyekhez való viszonyulását lélektani szempontból megközelítő fogalomtárból néhány jelentős terminust és ezek egymással való összefüggését érdemes megismernünk, melyek nagyban hozzájárulnak az egyéni és közösségi szinten is zajló épített környezeti élmények, jelentésadás és viselkedés megértéséhez.

Elsőként a helykötődés (place attachment)⁹ fogalmát említjük, mely alapvetően az ember érzelmi viszonyulása a fizikai környezethez, tárgyakhoz, helyekhez, főképp azokhoz, amelyekkel hosszabb időt tölt és eközben jelentős élményeket, tapasztalatokat él át. A kötődés kifejezést a pszichológia elsődlegesen az anya-gyermek elemi érzelmi kapcsolat leírására használja, vagyis a legerősebb érzelmi kapcsolatra. Bár a környezetpszichológiai kutatásokban leginkább a szociofizikai hely és az egyén vagy csoport közötti affek-

tív aspektust helyezik előtérbe, a szakirodalom a helykötődés folyamatát és annak három komponensét is hangsúlyozza, melyek az érzelmi, kognitív és viselkedési jellemzők.¹⁰ Miközben a helykötődés kapcsán többnyire pozitív érzésekről beszélünk, előfordulhatnak negatív vagy ambivalens érzések is, ha a fontos helyek fájdalmas emlékeket idéznek (lásd lejjebb a vitatott örökség fogalmát), vagy ha a kedvelt hely eltűnt, vagy megváltozott. A kapcsolódás kognitív jellegű is, hiszen a helyekről való tudás, emlékek és hiedelmek teszik jelentéstartóvá azokat. Itt kiemelő a helyemlékezet, amiről még szót ejtünk ebben a tanulmányban, és ami magába foglalja mind a hely fizikai elemeit, mind a helyhez társított embereket és eseményeket. Végül, a helykötődés kifejeződik a viselkedésen keresztül is, például az ember bizonyos helyekhez szívesen visszatér, fontos vallási helyekhez elzarándokol, vagy lepusztult épületeket eredeti állapotukra igyekszik visszaépíteni. A helykötődés különböző léptékű helyek kapcsán alakulhat ki; tárgya egyaránt lehet az otthoni szoba, a lakóépület, a környék, a városrész, a település, az országrész, az állam, a kontinens vagy a bolygó is. Mindezekhez külön-külön vagy akár együttesen is kötődhet valaki. Fontos kiemelni a helykötődés társas vonatkozásait is. Azokhoz a történeti helyekhez, ahol fontosabb családi vagy társas eseményeket élnek meg az emberek, erős személyes kötődéssel kapcsolódnak.¹¹ A helykötődés fogalmának összetettségét tehát tovább árnyalja, hogy a helykötődés kialakulását a társadalmi, az egyéni és kollektív értékek és jelentések, a szükségletek és a személyiségjellemzők is befolyásolják.¹² Az ember számára fontos és jelentéstartó helyek – akár önmagukban, akár az ott élőkhez való érzelmi viszonyulás okán – segítik az emlékezés folyamatát is. Egy kanadai kvalitatív tartalomelemzéssel készült tanulmány szerint a helykötődés legmarkánsabb pszichológiai haszna az emlékezés.¹³ A kutatók azt találták, hogy a fontos helyek emléket állíthatnak múltbeli eseményeknek és embereknek, az időbeli folytonosság érzését nyújtják, és szimbolikus időgépként szolgálnak a múltba való visszatéréshez, ezzel a helykötődés megőrzi a fontos emlékeket és keretet biztosít új emlékek kialakulásához.¹⁴ A helykötődés városi vonatkozásában szintén előtérbe kerül a társas aspektus, hiszen a helykötődés szorosan kapcsolódik a lakosok által a szomszédságukban kialakított kapcsolatokhoz és társadalmi kötelekhez.¹⁵ Környezetpszichológiai kutatások szerint az életkor a helykötődés független po-

zitiv prediktora, vagyis az idősebb emberek jellemzően jobban kötődnek a helyekhez.¹⁶ Itt érdemes hozzátenni, hogy ez adódik a településen eltöltött idő hosszúságából is, hiszen az idősebbek jellemzően régebb óta élhetnek egy adott helyen. Ugyanakkor az sem mindegy, hogy milyen léptékben gondolkodunk a helyekről, hiszen a kötődés eltérő lehet a lakókörnyezethez és a városhoz. Arra vonatkozóan pedig, hogy a történeti épületek jelenléte egy adott városrészben hogyan hat a helykötődésre, egy Lengyelországban végzett kutatás szerint ugyanabban a városban a történelmi városrészek lakói szignifikánsan jobban kötődtek a városrészükhöz, mint a modern, háború utáni bérházakkal teli területek lakói, de ez a hatás nem volt általánosítható az egész városhoz való kötődésre.¹⁷

A **helyidentitás** (place identity)¹⁸ a hely egyfajta, nem tudatos beépülése a személy énfelfogásába (pszichológiai 'self'-be). A fogalom szorosan összekapcsolódik a helykötődéssel, vagyis azzal az érzelmi viszonyulással, amit az ember a számára kitüntetett helyekkel kapcsolatban érez, mint például a gyermekkor jelentős helyszínei vagy egy fontos esemény szintje, melyek hozzá tartoznak, jellemzik őt, vagyis részei identitásának. Azzal, hogy az emberi test és cselekvések folyamatosan lokalizálódnak a térben, az érzelmek mellett, gondolatok, viszonyulások, emlékek jönnek létre.¹⁹ A helyidentitás elméletének kidolgozásában a témával foglalkozó kutatók (pl. *Twigger-Ross és Uzzell*²⁰) gyakran *Breakwell* identitás folyamatmodelljét veszik alapul. A modell az identitás négy alapelvét határozza meg: megkülönböztethetőség, folytonosság, önbecsülés, és önérvényesítés.²¹ A műemléki környezetéről való gondolkodásban az identitás folytonosság aspektusának hangsúlyos szerepe van, hiszen ezek a helyek épp az egyén múlthoz való kapcsolódását és a jövőben való továbbélésének lehetőségét erősítik. Az identitás sajátossága, hogy az egyéni szinten túl közösségi dimenziója is van, sőt, az ember egy időben több közösséghez tartozónak is érezheti magát, annak társas és fizikai környezeti vonatkozásaival együtt. A kollektivitás mértéke is változó lehet, a kisebb csoportokkal és helyekkel (pl. család, otthon) való azonosulástól kezdve a közösségi szerveződések (pl. szabadidős klub, lakónegyed) keresztül a városhoz, országhoz, nemzethez, népcsoporthoz való tartozásig.²² A történeti helyszínek szerepet játszhatnak tehát nem csak az egyéni identitási folyamatok folytonosság-vonulatában, de a nemzeti identitás megerősítésében is. A folytonosság-

nak ez a formája a referenciális folytonosság, mivel egy adott helyre vagy helyekre utal. A kollektív helyidentitásba olyan helyek és a velük kapcsolatos jelentések tartoznak, amelyek egy közösség számára fontosak, még akkor is, ha a közösségen belüli személyek számára egyéni élményeik, és nem a közösségi kapcsolódások révén válik fontossá.

A fentiekkel szorosan összefüggő és szintén összetett fogalom a **helyemlékezet**, mely – ahogy egy kutatás rávilágít – a helyidentitáshoz hasonlóan kétértelmű: egyfelől, jelentheti az adott helyhez kapcsolódó emlékeket az egyénben vagy egy csoportban.²³ Főként idős korban, amikor az életúttra való emlékezés és annak rendszerezése egyre fontosabbá válik, a helyhez fűződő emlékek és kötődések elősegíthetik az identitás értelmezését és a folytonosság érzését.²⁴ A helyemlékezet összefügg a hely múltjáról való ismeretekkel is, amit több, egyéni és társadalmi jellemző befolyásol, például, az iskolai végzettség, életkor, és hogy mióta él a településen (ott éltek-e a szülei, nagyszülei is) mind hozzájárulnak a hely múltjának ismeretéhez, miközben az újonnan betelepülőket gyakran jobban érdekli a hely története, mint a régóta ott élőket.²⁵ A helykötődés szintén fokozhatja a település múltjának megismerése utáni vágyat. Az említett kutatásból például kiderül, hogy az embereket kevésbé érdeklik és kevesebbet tudnak azoknak a helyeknek a történetéről, amelyekhez kevésbé kötődnek, ugyanakkor a történeti városrészekben élők jobban érdeklődnek és többet tudnak a város történetéről, mint a modern negyedekben élők.²⁶ A helyemlékezet másik értelmezésében egy társadalmi jelenség, a helyek is emlékeznek műemlékeiken, épületeiken, feliratokon keresztül.²⁷ Ezek, mint „városi emlékeztetők” jelennek meg a térben, erősítve a kollektív emlékezetet.²⁸ A történeti épített környezet különlegessége az állandóság, amit az akár évszázadokon át a történelem vihara it kiálló és kríziseit túlélő változatlan utcaszerkezet vagy épülethomlokzat képvisel. A múltat őrző fizikai elemek nem csak egyéni, de közösségi szinten is emlékeztethetnek bizonyos történelmi eseményekre vagy korszakokra.

Mivel a helyekkel kapcsolatos emlékezési folyamatok egyaránt zajlanak egyéni és kollektív szinten, fontos még egy fogalomról említést tenni, ami a **kollektív emlékezet**. Az emlékezet is több szinten zajló, rendkívül komplex folyamat, melynek közösségi vonatkozása a szocializáció elengedhetetlenül fontos alkotórésze.²⁹ A társadalomtudományi elméletek szerint a kollektív emlékezet kialakulása elsődlegesen társas környe-

zethez köthető, minthogy főként a másokkal folytatott interakció, észlelet és élmény során alakul ki.³⁰ A kollektív emlékezés folyamatának segítségével az emberek egy emlékezeti közösség tagjaivá válnak, ahol egy közös múltat tudnak azonosítani, akár rendelkeznek valódi közös tapasztalattal, akár nem.³¹ A kollektív emlékezet fő funkciója, hogy kiszolgálja a csoport identitásának fenntartását és megszilárdítását, a csoportkohéziót és a csoportfolytonosságot.³² A kollektív emlékezet jellemzően épp a korszakokra (például a Kádár-rendszer vagy a rendszerváltás kora) vagy a generációs alapélményekre érvényes és folyamatként leginkább az egyéni- és a csoportemlékezet szüntelen kölcsönhatásait és állandó változásait hangsúlyozza.³³ Az emlékeknek sajátos szerveződése van, amelyek mentális reprezentáció formájában tárolják az egyén tudását adott eseményekről.³⁴ Bizonyos, hogy a történelem reprezentációja mintegy kollektív szinten is leképeződik a társadalom tagjainak az elméjében, és a különböző mintázatok kialakulásában szociálpszichológiai, társas szempontok is helyet kapnak. A kollektív emlékezet hatással van az egyéni emlékezetre is, mely a csoportemlékezet függvényében változik. Közösségi szinten „*arra emlékszünk, amit a kollektív emlékezet keretében el tudunk helyezni, érteni vélünk, és úgy érezzük, hogy közünk van hozzá. Az fog elfelejtődni, aminek az adott jelenben nincs vonatkozási rendszere, amihez nem tudunk kapcsolódni.*”³⁵ A környezetpszichológia tranzakcionális rendszerében értelmezve, a környezetünkkel kapcsolatos információk az emlékezetünk kollektív szintjén keresztül befolyásolják döntéseinket és fordítva is: a már kialakult emlékeink átszűrődnek a későbbi időpontokban átélt (közös) élményeinken, tehát az eredeti emlékek módosulhatnak.³⁶ Ahogy egy adott eseményre, úgy egy adott helyre való emlékezés sem a múlt eseményeinek vagy a helynek az objektív leképeződése.³⁷ Ez fontos szempont lehet egy műemlékfelújítási folyamat során, ahol gyakran alakul ki nézeteltérés az objektív valóságot és történeti értékeket feltárni kívánó műemlékvédelemben dolgozó szakmabeliek és az épített környezethez szubjektív egyéni és kollektív emlékeiken, élményeiken keresztül viszonyuló laikus közösség között.³⁸ A kollektív emlékezet a múlt jelentéstelivé avanszálásának reprezentációiban manifesztálódik.³⁹ A múlt társas reprezentációján keresztül – ami különböző ismereteket, rituálékat, műemlékeket, emlékhelyeket jelenít meg – a múlthoz való viszony kerül kifejezésre, vagyis a reprezentációk értékelő viszonyulást is

meghatároznak.⁴⁰ Fenti elméletek és kutatások is megerősítik a gyakorlatban végzett, az emberek épített (történeti) környezetükhöz való viszonyulásaik, attitűdjeik feltárását célzó környezetpszichológiai kutatások jelentőségét. Ez történhet konkrét épülethez, felújításhoz kapcsolódóan és tágabb, települési, városi kontextusban is.

A MŰEMLEKEK SZEREPE A VÁROSI EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSBAN ÉS EMLÉKEZÉSBEN

A települések sorában a városi környezet különösen komplex fizikai kontextus, melynek használat, a benne való működés, térköz-szabályozás, közös térhasználat különleges tudást és készségeket igényel, ami az ott élőknek sajátos városi identitást adhat. Jellemzően a városok belső területein található a legnagyobb számban történeti, műemléképületek, melyek erősítik a városi identitás időbeni kontinuitását, a korábbi és későbbi korok embereihez való kapcsolódást, vagyis a kollektív identitást, minthogy „a folyamatoság érzése a helyekbe költözőt át.”⁴¹ Ahogy azt fent említettük, a fizikai történeti épített környezet, mint „városi emlékeztető” fontos szerepet játszanak mind az egyéni, mind a közösségi helyemlékezet fenntartásában. A korábbi lakók által „ott hagyott” városi emlékeztetők lehetnek szándékos, hatalmi produktumok, úgymint szobrok, emlékművek, utcanevek, de többségében ezek természetesebben megjelenő épületek, építmények, sírhelyek.⁴² Az épített környezetnek tehát jelentős szerepe van nem csak az egyéni, de a közösségi identitásban és emlékezetben is.

EMLEKEZETHELYEK

Furcsa ellentmondás, hogy az ipari fejlődés, a városok létrejötte, majd a globalizáció szünteti meg a hagyományos emlékezet közösségeket (pl. a parasztság, a fonó stb.), miközben a műemlékekben és emlékművekben gazdag városok adják az emlékezés tereit. Mindehhez újabban a – városalakók által intenzívebben használt – virtuális médiafelületek, közösségi hálózatok szolgálnak virtuális emlékezés terekként, például egy városrész lokálpatrióta csoportja, ahol egyéni és közös emlékeket osztanak meg az ismert és szeretett helyekről. A *Pierre Nora* által bevezetett fogalom a „lieu de mémoire” is leginkább a városhoz, városi léthez köthető, egyszerre jelenti az emlékezhelyet és az emlékezet helyeit. Olyan helyek ezek, amelyeket az „emlékezet és a történelem játéka, interakciója hoz létre” és folyamatosan változnak az őket identitáserősítő funkcióval fel-

ruházó közösség változásaival együtt.⁴³ Ilyenek például a levéltárak, gyűjtemények, ünnepek, évfordulók, szerződések, jegyzőkönyvek, társaságok. A kollektív emlékezet ezzel a kettős emlékezeti tarral, az emlékezés helyeinek Nora-i dupla létmódjával rendelkezik: egyrészt az egyéni memóriával, úgymint az oral history, önéletírások, naplók, levelezések, másrészt az információtárolás intézményeivel és szimbolikus rendszereivel.⁴⁴ Utóbbi közé sorolhatók az emlékművek, más entitásokkal együtt, mint pl. múzeumok, könyvtárak, levéltárak, de a kép- és adattárolási eszközök, a nyelvek és jelrendszerek, vagy akár a hagyományok és rítusok, normák és szabályrendszerek is. A térbe íródott kollektív emlékezet jelentős a társadalmi csoportok fennmaradása szempontjából, minthogy „a társadalom működésében az állandóságot a térbe írt társadalmi szabályok, normák, intézmények biztosítják. Identitás és hely összefüggése az emlékezés révén egészül ki a mozgás, a változás, az idő dimenziójával.”⁴⁵ Ezen gondolatok is megerősítik, hogy a történeti épített elemek, mint emlékezzethelyek létezése és fenntartása közvetlen hozzájárul a helyemlékezet alakulásához és fennmaradásához.

NARRATÍVUMOK, JELENTÉS, DISSZONÁNS ÖRÖKSÉG

Az emlékezés mellett a kollektív értékek átadásában is kiemelkedő szerepe lehet a műemlék-épületeknek, melyek történelmi időkön átívelő állandóságukkal olyan, „nemzedékek során fennmaradó narratívumokkal szolgálnak, amelyek nélkülözhetetlennek mondhatók a kultúra továbbörökítése szempontjából.”⁴⁶ A különböző helyszínekhez kapcsolódó narratívumok a visszaemlékezések során az emlékezet munkájának eredményeként aktuális egységekbe és változatokba rendeződnek.⁴⁷ Történeti épületek, helyszínek esetében különösen releváns az a pszichológiai folyamat, amiben a semleges tér jelentéstelivé válik, helyé alakul, amely helyhez az ember érzelmileg is viszonyul. Ez egy kogníción alapuló kapcsolat a helyhez, ahogy az ember jelentőséget, szándékot, értéket, vagy épp szimbolikus szerepet társít egy fizikai környezethez.⁴⁸ A közös jelentés a közös vagy hasonló tapasztalatok alapján alakul ki. Fontos említést tenni arról, hogy a történeti hely vagy műemlék formájának, állapotának változatlanlansága mellett is változhat a jelentése az emberek számára.⁴⁹ Például Oslóban azért bontották el a modernista építészet egyik kiemelkedő (tehát jelentéssel teli) alkotását, a Picasso falképekkel ékesített Y-block épületet, mert

2011-ben egy egészen más, tragikus kollektív jelentéssel telt meg a helyszín, a modern norvég történelem legsúlyosabb terrortámadásának fájdalmas emlékeztetőjévé vált. Látható, hogy a tranzakcionális viszony az emlékezet és környezet egymást kölcsönös módon befolyásoló szerepében is megjelenik.

Ugyanakkor bizonyos műemléképiletek vagy helyszínek esetében még kevésbé egyértelmű a jelentés és vitatott, hogy milyen narratívumok, történetek kapcsolódnak hozzá, kiknek az öröksége és kiknek nem öröksége, milyen kollektív értéket képviselnek? Mi van akkor, ha egy épületre vagy helyszínre több csoport egyszerre tekint örökségként, eltérő jelentéssel és jelentőséggel? A különböző közösségek számára más-más jelentéssel bíró történeti helyek vagy bizonyos hatalmi időszakokban, társadalmi elnyomás alatt létrehozott, többféleképpen értelmezhető épületek, erős ellenérzést válthatnak ki. Ezekre ellentmondásos, vitatott vagy disszonáns örökségként (contested heritage, dissonant heritage) utal a szakirodalom és egyre népszerűbb téma a történettudományban, antropológiában, örökségvédelemben, urbanisztikában stb. Az épített örökség interpretációja azért is fontos, mert annak „*nincs konstans tartalma vagy értelmezése, hanem kulturális, társadalmi, vagy politikai áramlatoknak megfelelően újra helyet keresnek maguknak az adott társadalom gondolkodási szövetében.*”⁵⁰ Ennek megfelelően és a tranzakcionális viszonyt továbbra is szem előtt tartva, a társadalom kollektív emlékezetét befolyásolja az épített környezet, ami körülveszi és amiről történeteket sző és fordítva is, a környezetet az alkotja, amit egy kultúra vagy hatalmi struktúra emlékezetben tart, nem enged lebotnani, meg- vagy épp újraépít. A hatalom által manipulált, új imázst és erős üzeneteket közvetítő épített környezet egyik eklatáns példája a Szkopje 2014 projekt keretében a Macedón főváros központjában megvalósult nagyszabású beruházás. A politikai ideológia által vezérelt újfajta nemzeti identitás átmárkázó (rebranding) urbanisztikai leképződése, „*melynek célja új jelentések létrehozása a régi, nemkívánatos képek kitörlésével, hogy az új márka gazdasági jólétet, kulturális vonzerőt, fellendült turizmust eredményezzen.*”⁵¹ A projekt kritikája – a jogszerűség és pénzügyi korrektség kérdései mellett –, hogy elfedi a korábbi építészeti örökséget, veszélyezteti a kollektív emlékezetet és etnikai feszültséget kelt, mivel egyféle etnikum felől képviseli a történelmet. Az együtt élő macedón és albán identitású emberek számára a döntéshozó politikai csoport és az építkezések ál-

tal megtestesített „Nagy Sándor leszármazottai vagyunk” narratíva nem képvisel közös pontot, így mind az egyéni mind a közösségi identitásban zavart kelt. Azonfelül, ha az évek múltával örökséggé váló épített elemeket olyan kulturális eszközként tekintjük, amelyeket az örökség megalkotásának azon látványos folyamatában használnak fel, amelyben az emlékezés és az emlékeztetalkotás történik,⁵² egyáltalán nem mindegy, hogy ez felülről érkező, hatalmi konstrukció vagy egy folyamatos társadalmi diskurzus eredménye. A (hely)identitást erősítő folyamatos létrehozás és újraalkotás jó esetben az örökségvédelemben és a helyszínek bemutatásával foglalkozó szakemberek, valamint a látogatók egyéni és kollektív jelentésalkotásának közös produktuma, a jelen kor igényeihez igazítva. Amennyiben egy hely kategorizációjában meghatározó szerephez jut egy magasabb rendű jelenség (pl. a nemzeti identitás), akkor a hely megítélésekor nem az adott hely specifikus tulajdonságai, hanem a magasabb rendű kategória jellegzetességei dominálnak, tehát ebben az esetben a hely megítélése, az arra történő emlékezés erősen befolyásolt.⁵³

EMLEKHELYEK, EMLÉKMŰVEK

A köznyelv – különösen az angolszász monument szó miatt – előszeretettel keveri a műemlék és emlékmű szavakat, azonban jelentésük és jelentőségük nagyon eltérő lehet. Épp a jelentésadási folyamatok különbözősége okán érdemes megkülönböztetni őket. Az „*emlékművek jelentésüket belső létükből nyerik. Bár elhelyezésük korántsem közömbös, egy más elhelyezés is igazolható anélkül, hogy megmásítaná jelentésüket. Ez nem áll azonban az idő által létrehozott együttesekre, melyek jelentésüket elemeik közötti összetett viszonyrendszereikből nyerik: egy világ vagy egy kor tükröi ezek, mint a Chartres-i katedrális vagy a Versailles-i palota.*”⁵⁴ Tehát, egy-egy történeti épület, helyszín, vagy városrész sokkal kevésbé tudatosuló módon van jelen a mindennapokban az egyén és a közösség számára is, ugyanakkor érzelmileg mindenképp jelentésteremtő helyek ezek, melyeknek szimbolikus jelentősége van a csoportidentitás fenntartásában és a múlttal való folytonosság, állandóság érzésének biztosításában. Mindeközben az emlékművek, emlékhelyek, a múzeumok tárgyi és szellemi öröksége jóval direkterbb módon vesznek részt a (főleg kollektív) emlékezési folyamatokban; történetek, hagyományok átadásával segítik a megemlékezést, mint identitásformáló és -fenntartó rituált, valamint a történelem társadalmi be-

fogadását.⁵⁵ Emlékműveknél, emlékhelyeknél a hely jelentése tanult, nem tapasztalati (vagy a hétköznapi helyekhez képest másképp tapasztalati), ami környezetpszichológiai szempontból igen nagy különbség. A műemlék és emlékmű, emlékhely fogalmak jogi kategóriában és igazgatásban is eltérnek Magyarországon, bár mindkettőt az örökségvédelmi törvény szabályozza és több olyan nemzeti vagy történelmi emlékhely van, mely egyben műemlék is.⁵⁶

A TELEPÜLÉSHEZ VALÓ LÁTENS VISZONYULÁS VIZSGÁLATA

A TELEPÜLÉSVIZSGÁLAT KÖRNYEZET-PSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE

A környezetpszichológiai településvizsgálatokban az eddig említésre került fogalmak segítségével tárhatjuk fel a lakosok településükhöz vagy környékükhöz való látens viszonyulásait, mint például a településsel való érzelmi kapcsolatot (helykötődést) vagy a település és az éni-entitás közötti kapcsolatot (helyidentitást). Ezen látens viszonyulások befolyásolhatják azt, hogy az ott élők hogyan érzik magukat az adott településen, illetve, hogyan viselkednek, nem csak társas kapcsolataikban, a közösségben vállalt szerepeikben, de az épített és természeti környezet, a műemlékek megóvásában, gondozásában is. Összességében egy olyan komplex tranzakcionális szemléletet alkalmazunk, mely figyelembe veszi nemcsak a település objektív jellemzőit és a műemlékek történeti, művészeti, építészeti értékeit, hanem a lakosok viszonyulásait és azt, hogy hogyan észlelik a településüket. A szakmai (objektív) és észlelt (szubjektív) jellemzők ugyanis sok esetben markánsan eltérhetnek⁵⁷ és így felszínre kerülhetnek a településvezetéssel és fejlesztéssel foglalkozó szakemberek által vélt és az ott élők által megélt életminőség közti különbségek is. A környezet és használoinak kölcsönkapcsolatát feltáró kutatások eredményei tehát hatékonyan segíthetik a településfejlesztési döntéseket és ezáltal növekedhet a település élhetősége, az ott lakók jólléte.

A TELEPÜLÉSVIZSGÁLAT MÓDSZERTANA

Saját településvizsgálataink⁵⁸ két részből állnak: egyrészt, egy építészeti/urbanisztikai vizsgálatból, melynek célja a település társadalmi-gazdasági, valamint épített, fizikai jellemzőinek elemzése a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján, illetve a település térszintaktikai vizsgálata. Másrészt, a városi lakosság nemre és korra reprezentatív

mintáján felvett környezetpszichológiai kérdőív adatainak elemzéséből, melynek célja pszichometriai mérőeszközök segítségével a lakosok várossal való elégedettségének és a településhez való viszonyulásuk mérése. A módszertan erőssége, hogy a kétféle kutatási megközelítéssel az objektív, rendelkezésre álló statisztikai adatok összevethető a kérdőíves mérés helyhez köthető, a lakosok vélekedését feltáró eredményeivel.⁵⁹ A jelen összefoglalóban a következő városokban végzett kutatásaink eredményeire térünk ki: Nyírbátor, Nyíregyháza, Sándorfalva, Sátoraljaújhely, Sarkad, Salgótarján.

A jelen tanulmányban elemzett adatokat a kutatásban⁶⁰ használt kérdőívcsomag szociodemográfiai kérdésekre (pl. nem, kor, iskolai végzettség, foglalkozás, háztartás jövedelme), a látens viszonyulásra, valamint a lakóhely és a város egyes jellemzőinek meglétére vagy milyenségére vonatkozó kérdésekre adott válaszokból nyertük. A látens helyviszonyulást a helykötődésre és a helyidentitásra vonatkozó öt-öt állítással mértük, ahol egy hatfokú skálán jelölhette a válaszadó, hogy mennyire ért egyet az adott állítással. (Pl. „Kötődöm az adott településhez.”, illetve „Úgy érzem, az adott település az énem egy darabja.”) A lakóhely és a város jellemzőinek megítéléséhez szakirodalmi előzményekre⁶¹ támaszkodva megfogalmazott kérdések arra vonatkoztak, hogy milyenek találja a környezet és a különféle szolgáltatások, intézmények, lakhatás minőségét, a sportolási és kulturális kikapcsolódás lehetőségeit, mennyire tartja biztonságosnak, csendesnek, gyalogolhatóknak, találkozásokra alkalmasnak a várost, illetve mennyire megfelelő hely idős és gyerekek számára stb. Ezen jellemzők közül egy közvetlenül az épített történeti környezetre vonatkozott. Ahogy minden vizsgált városi jellemző, úgy az épített történeti környezet esetében is azt

kérdeztük,⁶² hogy a válaszadó szerint mennyire jellemző az adott településre a történeti épületek (pl. kastély, régi házak) megléte. A válaszadók egy hétfokú skálán jelölték meg válaszaikat, melynek két végpontja az „egyáltalán nincsenek” (–3) és a „sok történeti épület van” (+3).

AZ ADATELEMZÉS MÓDSZERE

Az adatelemzéshez a JASP program 0.19 verzióját (JASP Team, University of Amsterdam, 2024) használtuk. Adattisztítás után leíró statisztikai elemzés készült. Ahhoz, hogy feltárjuk, miként emelhetjük be az elemzésbe a látens helyviszonyulás tételeire adott válaszokat, a helykötődés és helyidentitás tételeken feltáró faktoranalízist végeztünk Principal Axis Factoring becslési módszerrel és Direct Oblimin forgatással. Elvégeztük a látens helyviszonyulást mérő skála megbízhatóságának elemzését is. A látens helyviszonyulás mértékének a skálán elérhető középértékétől való eltérését a normalitás sérülése miatt Wilcoxon-próbával teszteltük (de elvégeztük az erősebb paraméteres próbát is). A helykötődésre és a helyidentitásra vonatkozó kérdésekre adott válaszok és a lakóhely és a város egyes jellemzőinek értékelése közül a történeti épületek meglétére adott válaszok közötti viszony feltáráshoz korrelációs számításokat végeztünk. A fenti elemzéseket minden város esetében külön elvégeztük.

MINTA

A fenti módszerrel hat, különböző vármegyékben található, kelet-magyarországi, jól teljesítő és ún. zsugorodó várost⁶³ vizsgáltunk. A környezetpszichológiai kérdőívcsomagot minden esetben egy közvéleménykutató cég vette fel, nemre és korra reprezentatív mintán, a beazonosított városrészekből arányos részvétellel 2023–2024 években, az 1. táblázat szerint.

Település	minta elemszám	férfi (fő) (arány)	nő (fő) (arány)	átlag életkor (év)	szórás (SD)	legfiatalabb kitöltő életkora (év)	legidősebb kitöltő életkora (év)
Nyírbátor	300	141 (47%)	159 (53%)	49,14	17,125	18	84
Nyíregyháza	500	236 (47,2%)	264 (52,8%)	50,23	17,105	19	87
Sándorfalva	200	98 (49%)	102 (51%)	50,96	17,288	18	91
Sátoraljaújhely	300	143 (47,7%)	157 (52,3%)	49,76	18,775	18	93
Sarkad	200	96 (48%)	104 (52%)	50,45	18,929	18	86
Salgótarján	300	138 (46%)	162 (54%)	53,50	18,021	19	94

1. táblázat A vizsgált települések mintáinak adatai, 2024. (saját szerkesztés)

A TELEPÜLÉSVIZSGÁLAT LÁTENS HELYVISZONYULÁSRA ÉS TÖRTÉNETI ÉPÍTETT KÖRNYEZETRE VONATKOZÓ EREDMÉNYEI

LÁTENS HELYVISZONYULÁS: A HELYKÖTÖDÉS ÉS HELYIDENTITÁS ERŐSSÉGE A TELEPÜLÉSEKEN

Az adataink minden város (sorrendben: Nyírbátor, Nyíregyháza, Sándorfalva, Sátoraljaújhely, Sarkad, Salgótarján) esetében alkalmasak voltak faktoranalízisre ($KMO = 0,945, 0,949, 0,935, 0,937, 0,945$ és $0,927$, a Bartlett teszt minden esetben $p < 0,001$). A feltáró faktoranalízis eredménye minden város esetében azt mutatta, hogy a helykötődést és helyidentitást mérő 10 tétel mindegyike egy, egynél nagyobb sajátértékű faktorba rendeződött, amelyek a variancia 77, 82, 1, 73, 4, 63, 82, 4 és 62,6%-át magyarázzák. A faktorsúlyok magasak voltak (a városok fenti sorrendjében 0,921 és 0,720, 0,938 és 0,842, 0,920 és 0,717, 0,854 és 0,647, 0,974 és 0,733, valamint 0,870 és 0,686 között mozogtak), azaz a 10 tétel egy konstruktumot mér. A tételek által alkotott skála megbízhatósága megfelelő (a Cronbach alfa értéke a városok fenti sorrendjében: 0,969, 0,978, 0,962, 0,941, 0,977 és 0,942). Ennek megfelelően a 10 tételre adott válaszokból minden város esetében összpontszám számolható, amely 10 és 60 pont között mozoghat, a középső érték 35 pont. A magasabb elért pontszám a városhoz való erősebb látens viszonyulást jelez.

A helykötődésre és helyidentitásra vonatkozó kérdéseknél a válaszadók által elért pontszámok átlagait a 2. táblázat foglalja össze. Az elért érték minden város esetében *szignifikánsan magasabb* volt a 35 pontos középértéknél. Ezt az eltérést egy- mintás szignifikancia tesztekkel (nem-paraméteres Wilcoxon-tesztel és a nagyobb statisztikai erővel bíró paraméteres t-próbával) vizsgáltuk, melyek

statisztikai eredményei szintén a 2. táblázatban olvashatók. Összességében elmondható, hogy minden vizsgált város esetében a lakosok helykötődés és helyidentitás mentén mért látens helyviszonyulása szignifikánsan magasabb a tételsorral mérhető középértéknél, vagyis az átlagosnál erősebb a településeikhez való látens kapcsolódás, ami azt jelenti, hogy a lakók (énidentitása) és a település között viszonylag erős a kapcsolat. A legmagasabb értéket e tekintetben a nyíregyháziak körében mértük (49,134), ezt követi Nyírbátor (46,38), Sándorfalva (44,065), Sátoraljaújhely (43,05) és Sarkad (42,140). Az átlaghoz legközelebbi, legalacsonyabb értéket pedig a salgótarjáni lakosok körében (37,303) találjuk, de mint említettük ez is szignifikáns különbség, az átlagosnál erősebb Salgótarjánhoz való látens kapcsolódást mutat a válaszadók esetében.

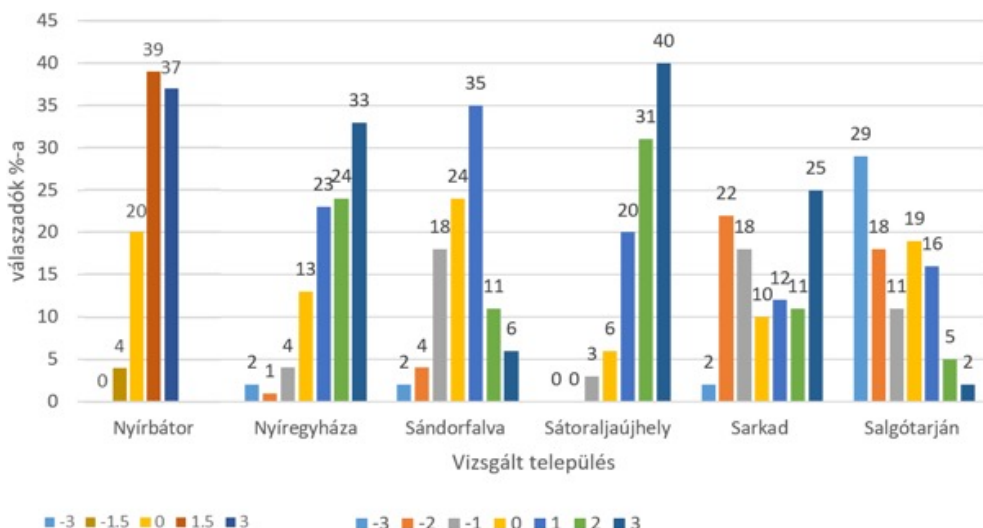
A TÖRTÉNETI ÉPÍTETT KÖRNYEZET ÉSZLELT JELENLÉTE A VÉDETT ÉPÜLETÁLLOMÁNNYAL ÖSSZEGETVE

A történeti épületek meglétére vonatkozó kérdésre a -3 és +3 közötti 7 fokú skálán megadott válaszok gyakorisága településenként az 1. diagramon látható. Az első, pilot kérdőív felvételénél Nyírbátor településén a történeti épületekre vonatkozó kérdés más formában szerepelt a kérdőívben. Itt egy öt fokú skálán válaszoltak arra a kérdésre, hogy a történeti örökség megléte mennyire fontos számára abban, hogy a településen él. A diagramon a többihez igazítva a -3 jelöli, hogy a válaszadó szerint egyáltalán nem fontos (ilyen válaszadó nem volt), a 3 pedig, hogy nagyon fontos, a 0 jelöli a közepesen fontosnak ítélt értéket.

A következőkben a fenti eredményeket, azaz a történeti épületek meglétének szubjektíven észlelt mértékét összevetjük objektív adatokkal, vagyis az adott településen levő védett épületek (műemlékek és helyi védett épületek) mennyisé-

Település	látens helyviszonyulást mérő pontszám átlaga	szórás (SD)	Nem-paraméteres próba (Wilcoxon)	Paraméteres próba (t-próba)
Nyírbátor	46,377	9,483	$W=41467, p<0,001, r_b=0,900$	$t(299)=20,778, p<0,001, d=1,200$
Nyíregyháza	49,134	9,726	$W=118141, p<0,001, r_b=0,948$	$t(499)=32,494, p<0,001, d=1,453$
Sándorfalva	44,065	8,227	$W=18753, p<0,001, r_b=0,885$	$t(199)=15,583, p<0,001, d=1,102$
Sátoraljaújhely	43,053	9,022	$W=38874, p<0,001, r_b=0,781$	$t(299)=15,460, p<0,001, d=0,893$
Sarkad	42,140	11,939	$W=15774,5, p<0,001, r_b=0,634$	$t(199)=8,458, p<0,001, d=0,598$
Salgótarján	37,303	7,868	$W=29780,5, p<0,001, r_b=0,514$	$t(299)=5,071, p<0,001, d=0,293$

2. táblázat A látens helyviszonyulást (helykötődés és helyidentitás) mérő pontszámok átlagai és a 35 pontos elméleti középértékhez viszonyított szignifikancia tesztek eredményei. (saját szerkesztés)

1. diagram A történeti épületek észlelt mértéke a vizsgált településeken (–3 = egyáltalán nincs, +3 = nagyon sok van) a válaszadók %-ában megadva. Megjegyzés: az értékek a Nyírbátorban használt 5-ös Likert-skálának a többi városban használt 7-es Likert skálára való, az összevethetőség érdekében végrehajtott transzformálása folytán született. (saját szerkesztés)

gi mutatójával. Minthogy a települések – domborzati helyzetükből adódóan – területi kiterjedtségben igen eltérőek, a helyi lakosság számához viszonyítva adtunk meg egy mutatót az összehasonlíthatóság érdekében. A 3. táblázatban a műemléki védelem és a helyi védelem alatt álló épületek száma mellett, melyet védett épületek számaként összegeztünk, megadtuk a települések területének és lakosainak számát, valamint az 1000 főre jutó védett épületek számát. Ez

utóbbi mutatót kiszámoltuk viszonyítási alapként egész Magyarországra vonatkozóan is.

Az objektív adatokból azt látjuk, hogy a népességre vetített védett épületek száma egyedül Sátoraljaújhelyen haladja meg az országos értéket. A kérdőív eredményei szerint a vizsgált városok lakosainak több mint fele úgy észleli, hogy településén inkább van, vagy akár nagyon sok történeti épület van. Ez alól Salgótarján és Sarkad a két kivétel, bár a sarkadi válaszadók köré-

Objektív adatok

Település	Terület (km ²)	Népesség (fő)	Műemlék-épületek száma	Helyi védett épületek száma	Védett épületek száma összesen	védett épület/lakosság (db/1000 fő)
Nyírbátor	67	11 388	6	22*	28	2,46
Nyíregyháza	274,5	115 711	38	110*	148	1,28
Sándorfalva	56	8 267	0	3	3	0,36
Sátoraljaújhely	73,5	13 122	39	84*	123	9,37
Sarkad	125,5	9 171	1	8	9	0,98
Salgótarján	93	31 223	8	26	34	1,09
Magyarország	93 030	9 599 744	11 405	50 853	62 258	6,48

3. táblázat A vizsgált települések területe, népessége, védett történeti épületekre vonatkozó objektív adatai.

(Forrás: települési adatok: KSH 2023-as népességadatok; műemlékek száma: muemlekem.hu;

helyi védett épületek száma: Lechner Tudásközpont, helyiértekek.e-epites.hu;

a *-al jelölteknl: önkormányzati rendelet – helyi egyedi védelem alá tartozó épületek). (saját szerkesztés)

Település	Történeti épület megléte szubjektív mutató:		védett épület/lakosság objektív mutató az országos értékhez képest
	leggyakoribb érték	medián	
Nyírbátor	1,5*	1,5*	országos érték alatt
Nyíregyháza	3	2	országos érték alatt
Sándorfalva	1	1	országos érték alatt
Sátoraljaújhely	3	2	országos érték felett
Sarkad	3	0	országos érték alatt
Salgótarján	-3	-1	országos érték alatt

4. táblázat A vizsgált településeken a történeti épületek meglétének szubjektív és objektív, az országos értékhez viszonyított mutatóinak összevetése.

Megjegyzések: * Az érték a Nyírbátorban használt 5-ös Likert-skálának a többi városban használt 7-es Likert skálára való, az összevethetőség érdekében végrehajtott transzformálása folytán született. (saját szerkesztés)

ben nagy a szórás, a leggyakoribb válasz épp a „nagyon sok van”.

A vizsgált települések közül Nyíregyháza a legsűrűbben lakott település, a magas lakosság-szám némileg rontja a népességre vetített objektív mutatót, ami azt jelzi, hogy az országos arányszám alatti épített örökséggel rendelkezik a város. Ehhez képest a leggyakoribb választás (a válaszadók 33%-a) a 3-as, a válaszadók többsége (57%) 2-es vagy 3-as mértéket jelölt, vagyis úgy észlelik, hogy sok vagy nagyon sok a történeti épület Nyíregyházán. 23% gondolja úgy, hogy inkább vannak régi épületek és csak 18% vélekedik a közepes mértékről vagy, hogy inkább nincsenek. Sándorfalva mutatója marad el a legnagyobb mértékben az országos értéktől, minthogy a településen műemlék egyáltalán nem található és helyi védett épület is csak három. A leggyakoribb választás (a válaszadók 35%-a) mégis 1-esre becsülte a történeti épületek meglétét, és a lakosok zöme (55%) észleli úgy, hogy inkább vannak történeti épületek, 17% pedig, hogy sok vagy nagyon sok van. Csúpn 6% áll az objektív mutatóhoz közel és véli úgy, hogy egyáltalán vagy szinte egyáltalán nincs jelen a városban épített örökség. Sarkad nagy kiterjedésű alföldi város lévén alacsony népsűrűséggel, csekély számú védett épülettel, és vizsgálatunkban a második legkisebb objektív mutatóval rendelkezik. Ezen a településen eközben a válaszadók fele úgy észleli, hogy közepes mértékben vagy inkább nincsenek jelen régi épületek, a másik fele viszont úgy észleli, hogy vannak, sőt 25% szerint nagyon sok történeti épület jellemzi a várost, ez a 3-as mérték volt a leggyakoribb választás. A három másik vizsgált város közül Sátoraljaújhelyen a legnagyobb az egy főre eső védett épületek száma, meghaladva az országos arányszámot. Ehhez

mérten az ott élők 40%-a választotta a maximális 3-as mértéket, mely a leggyakoribb választás volt. A 2-es értéket is hozzátevé, 71%-a észleli úgy, hogy sok vagy nagyon sok a történeti épület. –1-es érték alá egyetlen válaszadó sem jelölt, és csúpn 9% véli úgy, hogy közepes mértékben vagy inkább nincs történeti épület a városban. A főként helyi védett épületekkel rendelkező Salgótarjánban a lakosságszámra vetített védett épület objektív mutató Sarkadéhoz áll legközelebb. A legtöbben itt mégis a -3-at jelölték, vagyis úgy vélik, hogy egyáltalán nincsenek történeti épületek Salgótarjánban. A –2-t és –1-t választókkal együtt a válaszadók többsége, 58%-a észleli úgy, hogy egyáltalán vagy inkább nincsenek történeti épületek. 42% pedig úgy gondolja, hogy közepes mértékben vagy inkább vannak történeti épületek, ezen belül 7% észleli úgy, hogy sok vagy nagyon sok van. Nyírbátor relatíve sok műemlékkel és főleg helyi védett épülettel rendelkező település, vizsgálatunkban a második legmagasabb objektív mutatóval, de az országos arányszám alatt. A szubjektív mutató itt némileg mást mért, első felmérésünk helyszínén a kérdőívben azt kérdeztük, hogy mennyire fontos számára a történeti épületek megléte abban a döntésében, hogy a településen él. A válaszadók nagy többsége, 76% vélte úgy, hogy inkább vagy nagyon fontos, ebből az inkább fontos opciót 39% jelölte.

Fenti jelenség okát, nevezetesen, hogy miért észlelik magasabbra vagy épp alacsonyabbra a városiak a történeti épületek meglétét a védett épületek mennyiségével alátámasztott mértéknél egyes városokban, érdemes volna további vizsgálatokkal feltárni. Mi lehet az oka annak, hogy bár a műemlékek és helyi védett épületek számában nem látszik, az ott élők mégis úgy észlelik, hogy városukat jellemzik a történeti épületek?

Tudvalevő, hogy nem minden régi épület kerül védelem alá, csak amelyről szakmailag – főként építészeti, művészeti, történeti értékei okán – úgy döntenek. Az eredményekből megragadhatóvá válik az a jelenség, hogy a társadalom szubjektív örökségként tekint olyan épületekre, településképi elemekre is, ami nem biztos, hogy védetté lett nyilvánítva. A másik izgalmas jelenség Sarkadon és Salgótarjánban látható, ahol a történeti épületek meglétére vonatkozó kérdés nagyban megosztotta a lakosokat és egészen különböző válaszokat adtak. Holott Salgótarjánban a –1-es mediánt 11% jelölte, a válaszadók majdnem fele (47%) ez alatt –3 és –2-t, 42% ugyanakkor a középtérték felett, 0 és 3 között jelölt. Salgótarjánban a védelem alatt álló épületek egy része a városfejlődés történetét meghatározó korszakok ipari és modern épületei, melyet a többség (58%) úgy észlel, hogy egyáltalán vagy inkább nincsenek történeti épületek, ami egyrészt az örökség vitatott, megosztó jellegét tükrözheti, másrészt arra következtethetünk, hogy nem észlelik az épített környezet történetiségét, a modern és ipari emlékeket nem tartják történetinek.

A LÁTENS HELYVISZONYULÁS ÉS A TÖRTÉNETI ÉPÜLETEK ÉSZLELT MÉRTÉKÉRŐL VALÓ VÉLEKEDÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI

A történeti épületek és a helykötődés és helyidentitás mentén mért látens helyviszonyulás közötti összefüggés feltáráshoz minden város esetében korrelációs elemzést végeztünk, amelynek eredményét az 5. táblázat tartalmazza. A normalitás feltételének sérülése, illetve a történeti épületek észlelt mértékét mutató változó mérési szintje miatt (ordinális) Spearman-féle rangkorrelációt⁶⁴ használtunk.

A korrelációs elemzés eredményei szerint négy településen szignifikáns közepes vagy erősebb pozitív összefüggés van a történeti épületek észlelt mértéke és a helykötődés és helyidentitás mentén mért látens helyviszonyulás erőssége között. Sátoraljaújhelyen a pozitív összefüggés szig-

nifikáns, de gyenge, míg Salgótarjánban nem mutatható ki összefüggés (a mutató értéke negatív, de nem szignifikáns). Vagyis, öt településen elmondható, hogy a történeti épületek városra jellemző magasabb észlelt mértéke együtt jár a lakosok helykötődés és helyidentitás mentén mért erősebb látens helyviszonyulásával. Az összefüggés Nyíregyházán a legerősebb, azaz azoknak a lakosoknak, akik úgy vélik, hogy városukra jellemző, hogy vannak történeti épületek (márpedig ez a válaszadók kétharmada), erősebb a helykötődésük és a helyidentitásuk, és fordítva is, a városhoz erősebb helykötődéssel és helyidentitással kapcsolódó válaszadók inkább jellemzőbbnek gondolják a városban a történeti épületek meglétét. A történeti épületek észlelt mértéke és a helykötődés-helyidentitás közötti szignifikáns pozitív összefüggés erősségében Nyíregyházát Nyírbátor követi, majd Sándorfalva és Sarkad. Sátoraljaújhelyen jóval kisebb mértékű, ám szignifikáns az összefüggés, azaz a lakosok helykötődés és helyidentitás mentén mért látens helyviszonyulásának erőssége kisebb mértékben függ össze azzal, hogy mennyire észlelik a történeti épületek meglétét, holott a sátoraljaújhelyi lakosok körében kimagasló a történeti épületek meglétének észlelt mértéke. Salgótarján a vizsgált városok közül az egyetlen, ahol nincs összefüggés a történeti épületek meglétének észlelt mértéke és a látens helyviszonyulás között. Tény, hogy a hat település közül Salgótarjánban mértük a legalacsonyabb látens helyviszonyulást és itt mondták legtöbbször, hogy egyáltalán vagy inkább nincsenek történeti épületek a városban, azonban az összefüggés hiányát okozó tényezők feltáráshoz további környezetszociológiai vizsgálatokra volna szükség.

Fontos leszögezni, hogy a fenti szignifikáns összefüggések nem bizonyítanak oksági viszonyt egyik érintett város esetében sem, tehát nem állítható, hogy egyértelműen a történeti épületek magasabb észlelt mértéke okozza a hellyel mutató erősebb látens kapcsolatot az érintett városok esetében. Egyfelől fordított kapcsolat is elképzelhető: a történeti épületek meglétének észlelésében

Korrelációs mutató	Vizsgált település					
	Nyírbátor ⁶⁵	Nyíregyháza	Sándorfalva	Sátoraljaújhely	Sarkad	Salgótarján
Spearman-rhó	0,551***	0,617***	0,405***	0,151**	0,404***	–0,075

5. táblázat A válaszadók megítélése arról, hogy mennyire jellemző a történeti épületek megléte az adott településen és a helykötődésre, helyidentitásra vonatkozó válaszok összesített eredménye közötti összefüggés.

A csillagok száma a szignifikancia mértékét jelölik, ahol a p-érték: * p < 0,05, ** p < 0,01, *** p < 0,001.

(saját szerkesztés)

mutatkozó torzításban szerepe lehet az erősebb látens kapcsolatnak; másfelől egyéb tényezők is állhatnak az együttjárás hátterében. Ugyanakkor a két jelenség érintett városokban való együttjárását az eredményeink igazolják.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány fő célja, hogy új, eddig kevésbé alkalmazott szempontokat adjon a műemlékvédelem gyakorlatához. Ehhez az ember-környezet tranzakció tudomány megközelítését hívtuk segítségül.⁶⁶ Az első részben a műemlékek szerepét jártuk körül az egyéni és közösségi identitásban és emlékezésben, környezetpszichológiai fogalmak bemutatásával és a szakirodalomban fellelhető kutatási eredmények beemelésével. A tranzakcionális szemléletet valós helyzetbe áthelyező kutatás, a településhez való látens viszonyulást vizsgálta hat magyarországi városban. Ennek módszertana és elemzett eredményei kerültek bemutatásra, kiemelve, hogy mind a hat településen – függetlenül attól, hogy mennyire jól teljesítő városról van szó – erős, a középértéknél szignifikánsan magasabb helykötődésről és helyidentitásról számoltak be az ott élők. Ezzel arra a jelenségre hívjuk fel a döntéshozók és településfejlesztéseken dolgozó szakemberek – beleértve a műemlékvédők – figyelmét, hogy az emberek és lakóhelyük, városuk között erős érzelmi kötődés van, az identitásuk, személyiségük részének tekintik a fizikai helyeket is, ezért nem mindegy, hogy hogyan valósulnak meg az épített környezeten végzett beavatkozások. Amit a szakember saját hatáskörébe eső, kizárólag szakmai ismereteit és tapasztalatait igénylő feladatnak él meg, a valóságban jóval mélyebben érinti a társadalmat, mint gondolnánk. Ezt támasztja alá a történeti épületek meglétének észlelt mértékét feltáró elemzés is, melyből az derült ki, hogy a lakosok sok esetben intenzívebbnek élik meg a régi épületek jelenlétét, mint azt a védett épületek száma indokolná. Vagyis, nem csak az objektív történetiség számíthat az embereknek, hanem a személyes kötődés, a saját vagy felmenőik élettörténete, az egyéni és kollektív emlékezet, továbbá a településen eltöltött idő és ezalatt megélt élmények kapcsán is kialakul az örökség értékelése. Ez a bizonyított látens viszonyulás jó hír a műemlékvédőnek, hiszen erre lehet építeni az örökségvédelem ügyének társadalmatisztását, nem csupán anekdotikusan, hanem – a településvizsgálat módszertanának köszönhetően – az emberek megkérdéséből nyert adatalapon, visszakövet-

hetően, városrészekhez köthetően. A vizsgálatból az is felszínre került, hogy Salgótarjánban, ahol a történeti épületek meglétének a legalacsonyabb és legdiverzebb a megítélése, a tanulmány első részében a disszonáns örökségről írtak öltének testet, amennyiben a város történetiségét szorosan átítatja egy vitatott politikai korszak sajátos narratívumaival és megosztó társadalmi jelentéseivel. A helykötődés, helyidentitás és a történeti épületek észlelt mennyisége közötti összefüggéseket kutatva azt találtuk, hogy az általunk vizsgált hat településből ötben szorosan együtt jár a kettő, vagyis minél inkább úgy véli a válaszadó, hogy sok a történeti épület, annál erősebben kötődik és annál inkább tartja magáénak a települést – és fordítva. Sátoraljaújhelyen, ahol egyébként a legmagasabb arányban gondolják úgy a lakosok, hogy nagyon sok a történeti épület, azt találtuk, hogy kisebb mértékű ez az összefüggés. A kilógó település Salgótarján, ahol nem találtunk összefüggést (a korrelációs együttható értéke negatív, de az összefüggés nem szignifikáns), amiből arra következtettünk, hogy a történetiség nemkívánatos színezete összefügghet annak történetiként észlelésével éppúgy, mint ennek viszonyát a településhez való kapcsolattal. Összességében, a környezetpszichológiai módszerekkel végzett településvizsgálatok leginkább megragadható haszna, hogy a fizikai helyek, az épített környezet és az emberek közötti kapcsolat feltárásával pontosabb, tényleges igényeket kiértékelő településfejlesztési tervek és beavatkozások jöhetnek létre, beleértve a műemlékvédelem társadalomra vonatkoztatott kérdéseinek megválaszolását is. Akár közpénzből, akár magántőke befektetésével valósul meg egy műemlékhelyre-állítás, városrész-rehabilitáció vagy köztérfelújítás, a gazdasági érdekek mellett a műemlékvédő szakma és a környezethasználók közös érdeke is az, hogy minél hosszabb távon fenntartható maradjon a szakértelemmel végzett munka, melynek kulcsa az ott élő emberek és közösségek viszonyulásának megértése és a szakmai döntések beintegrálása.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmányban használt települési kérdőív fejlesztését az ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Doktorai Konzorciális Projektek 2023 című pályázata támogatta.

A komplex, transzdiszciplináris településértékelési módszercsomag kidolgozása és elemzése

több város esetében az RRF-2.3.1-21-2022-00013 azonosítószámú „Társadalmi Innovációs Nemzeti Laboratórium” elnevezésű projekt, Magyarország Helyreállítási és Ellenállóképeségi Tervének keretében, az Európai Unió Helyreállítási és Ellenállóképeségi Eszközének támogatásával zajlik.

Az adatok elemzésében és értelmezésében *Berze Iván Zsolt* módszertani iránymutatásai segítettek.

HIVATKOZÁSOK

Alföldi et al. 2021

Alföldi György – Balázs Bálint – Balizs Dániel – Kurucz Olivia: *Zsugorodó városok*. Budapest, 2021.

Balázs et al. 2023

Balázs, Bálint – Iván Berze Zsolt – György Alföldi – Andrea Düll: Perceived Attractiveness of the City's Features Among Residents: A Case Study in Nyírbátor, Hungary. In: *DOCONF2023–Facing Post-Socialist Urban Heritage/Proceedings*. Szerk.: Melinda Benkő. BME Department of Urban Planning and Design, 2023. 54–65. – <http://doconf.architect.bme.hu/>.

Balázs et al. 2024

Balázs Bálint – Komádi Mónika – Alföldi György – Düll Andrea: Városi tér és biztonság: városlakók általános biztonságérzete és a biztonságérzet fontosság szerinti megítélése Nyíregyháza példáján. *Scientia et Securitas* 2. (2024) 5:239–52. – <https://doi.org/10.1556/112.2024.00207>.

Barreira et al. 2016

Barreira, Ana Paula – Dora Agapito – Thomas Panagopoulos – Maria Helena Guimarães: Exploring Residential Satisfaction in Shrinking Cities: A Decision-Tree Approach. *Urban Research & Practice* 2016:1–22. – <https://doi.org/10.1080/17535069.2016.1179784>.

Bernáth 2010

Bernáth Ágnes: A történelmi múlt megőrzésének természetes létformái avagy a kollektív emlékezet és a társas reprezentációk. In: *A nemzeti emlékezet vizsgálatainak pszichológiai szempontja*. Szerk.: Münich Ákos és Hunyadi György. Budapest, 2010. 117–134.

Canter 1977

Canter, David. *The Psychology of Place*. London, 1977.

Canter – Craik 1981

Canter, David V. – Craik, Kenneth H: Environmental Psychology. *Journal of Environmental Psychology* 1. (1981) 1:1–11.

De La Torre 2013

De La Torre, Marta: Values and Heritage Conservation. *Heritage & Society* 2. (2013. november) 6:155–166. – <https://doi.org/10.1179/2159032X13Z.0000000011>.

Donald 2022

Donald, Ian: *Environmental and Architectural Psychology; The Basics*. New York, 2022.

Düll 1996

Düll, Andrea. „A helyidentitásról”. *Magyar Pszichológiai Szemle* 52. (1996) 4–6:363–391.

Düll 2009

Düll Andrea. *A környezetpszichológia alapkérdései – Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest, 2009.

Düll 2020

Düll Andrea: A környezetpszichológiai lokalitásjelenség alakulásának kutatása: egy műemlék plébánia-épület felújítása a Nivegy-völgyben. In: *Szóbeli befolyásolás a koherencia teremtéséhez*. Szerk.: A. Gergely András. Budapest, 2020. 152–172.

Düll 2022

Düll Andrea: A környezetpszichológiától az ember-környezet tranzakció tudományig – áttekintés az elmúlt (majdnem) 30 évről. *Magyar Pszichológiai Szemle* 76. (2022) 3–4: 727–745. – <https://doi.org/10.1556/0016.2021.00050>.

Düll 2015

Düll Andrea: Amikor messze van az »odakinn« az »idebenn«-tól: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In: *Hely, identitás, emlékezet* Szerk.: Keszei András és Bögre Zsuzsa. Budapest, 2015. 19–33.

Düll 2002

Düll Andrea: Ember és környezet affektív kapcsolata: a helykötődés. *Alkalmazott Pszichológia* 2. (2002) 4:49–65.

Düll 2017

Düll Andrea: *Épített környezet és pszichológia – a lokalitásélmény környezetpszichológiai vizsgálatai*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2017.

Fogarasi 2020

Fogarasi Barbara: Üzenet Szkopjéből – Az épített környezet mint politikai üzenőfal. *Építészfórum* 2020. <https://epiteszforum.hu/uzenet-szkopjebol--az-epített-környezet-mint-politikai-uzenőfal->.

Fogarasi et al. 2023

Fogarasi, Barbara – Iván Zsolt Berze – Andrea Düll: Az épített történelmi környezetek konnotatív jelentése: Műemléki szakértők és nem szakértők jelentésmenzioinak feltárása. *Magyar Pszichológiai Szemle* 78. (2023) 4:485–512. – <https://doi.org/10.1556/0016.2023.00067>.

Fogarasi et al. 2017

Fogarasi, Barbara – Barbara Bodorkós – Andrea Düll – Gusztáv Nemes: Integrating Values in the Revitalisation of Cultural Heritage: the Nivegy Valley Parish House Pilot Project. In: *Heritage and the City*. Ed.: Robert Kusek and Jacek Purchla. Krakow, 2017. 169–192.

Fogarasi – Düll 2021

Fogarasi, Barbara – Andrea Düll: Inside the Mind and Heart of Homo Aedificator. In: *Építés – Építészettudomány* 49. (2021) 1–2:267–287. <https://akjournals.com/view/journals/096/49/1-2/article-p267.xml>.

Gifford 2016

Gifford, Robert. *Research methods for environmental psychology*. Wiley-Blackwell, 2016.

- Gifford et al. 2002
- Gifford, Robert – Donald W Hine – Werner Muller-Clemm – Kelly T Shaw: Why Architects and Laypersons Judge Buildings Differently: Cognitive Properties and Physical Bases. *Journal of Architectural and Planning Research* 19. (2002) 2:131–148.
- Hayden 1997
- Hayden, Dolores: *The power of place. Urban landscapes as public history*. Cambridge, 1997.
- Hidas 2015
- Hidas Zoltán: Helyek, emlékek, identitások – belakott világaink: A tér társadalmi felépítése. In: *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, 2015. 34–51.
- Holló 2010
- Holló Gábor: Az egyéni emlékezet biológiai alapjai. In: *A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai*. Szerk.: Münnich Ákos és Hunyadi György. Budapest, 2010. 259–290.
- Hummon 1992
- Hummon, David M: Community attachment: Local sentiment and sense of place. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research* (US) 12. (1992) 253–278.
- Hübner 2023
- Hübner Andrea: Disszonáns örökségek. *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok*. (2023) Különszám:66-87. – <https://doi.org/10.33565/MKSV.2023.KSZ.01.03>.
- Keszei 2015
- Keszei András: Hely, identitás, emlékezet. In: *Hely, identitás, emlékezet*. Szerk.: Keszei András és Bögre Zsusa. Budapest, 2015. 11–16.
- Korpela 2012
- Korpela, K.: Place Attachment. In: *The Oxford handbook of environmental and conservation psychology*. Ed.: S. Clayton. New York, 2012. 148–163.
- Lawson – Ittelson 1977
- Lawson, Bryan R. – William H. Ittelson: An Introduction to Environmental Psychology. *Leonardo* 10. (1977) 3:246. – <https://doi.org/10.2307/1573445>.
- Lebrusán – Gómez 2022
- Lebrusán, Irene – M. Victoria Gómez: The Importance of Place Attachment in the Understanding of Ageing in Place: „The Stones Know Me”. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 24. (2022) 19:170–252. – <https://doi.org/10.3390/ijerph192417052>.
- Lewicka 2008
- Lewicka, Maria: Place Attachment, Place Identity, and Place Memory: Restoring the Forgotten City Past. *Journal of Environmental Psychology* 28. (2008) 3:209–231. – <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.02.001>.
- Lewicka 2010
- Lewicka, Maria: What Makes Neighborhood Different from Home and City? Effects of Place Scale on Place Attachment. *Journal of Environmental Psychology* 30. (2010) 1:35–51. – <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.05.004>.
- Medvès – Kovács 2010
- Medvès Dóra – Kovács Judit: Emlékezet és környezet kapcsolata – a kollektív emlékezet környezetpszichológiai vonatkozásai. In: *A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai*. Szerk.: Münnich Ákos és Hunyadi György. Budapest, 2010. 155–170.
- Ng et al. 2005
- Ng, Sik Hung – Ping Kwong Kam – Raymond W.M. Pong: People Living in Ageing Buildings: Their Quality of Life and Sense of Belonging. *Journal of Environmental Psychology* 25. (2005) 3:347–360. – <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2005.08.005>.
- Nora 1989
- Nora, Pierre. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* 26. (1989) 7–24.
- Nora 2010
- Nora, Pierre. *Emlékezet és történelem között*. Szerk.: K. Horváth Zsolt. Budapest, 2010.
- Pataki 2010
- Pataki Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány* 171. (2010) 7:778–798.
- Proshansky et al. 1983
- Proshansky, Harold M. – Abbe K. Fabian – Robert Kaminoff: Place-Identity: Physical World Socialization of the Self. *Journal of Environmental Psychology* 3. (1983) 1:57–83.
- Rubinstein – Parmelee 1992
- Rubinstein, Robert I. – Patricia A. Parmelee: Attachment to Place and the Representation of the Life Course by the Elderly. In: *Place Attachment*. Ed.: Irwin Altman & Setha M. Low. Boston, 1992. 139–163. – https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_7.
- Scannel – Gifford 2010
- Scannell, Leila – Robert Gifford: Defining Place Attachment: A Tripartite Organizing Framework. *Journal of Environmental Psychology* 30. (2010) 1:1–10. – <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.09.006>.
- Shamai – Ilatov 2005
- Shamai, Shmuel – Zinaida Ilatov: Measuring Sense of Place: Methodological Aspects. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie* 96. (2005) 5:467–476. – <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2005.00479.x>.
- Smith 2014
- Smith, Laurajane: Visitor Emotion, Affect and Registers of Engagement at Museums and Heritage Sites. *Conservation Science in Cultural Heritage: Historical Technical Journal* 14. (2014) 125–131. – <https://doi.org/10.6092/issn.1973-9494/5447>.
- Sonkoly 2013
- Sonkoly Gábor: A nemzet emlékezete: Emlékhely, megemlékezés, örökség. *Rubicon* 24. (2013) 11:94–97.
- Stedman 2002
- Stedman, Richard C.: Toward a Social Psychology of Place: Predicting Behavior from Place-Based Cognitions, Attitude, and Identity. *Environment and Behavior* 5. (2002) 34:561–581. – <https://doi.org/10.1177/0013916502034005001>.
- Steg – Groot 2018

Environmental Psychology: An Introduction. Ed.: Steg, Linda – Judith I. M. de Groot. Second edition. BPS Textbooks in Psychology. Hoboken, N.J. 2018.

Stokols – Shumaker 1981

Stokols, Daniel – S. A. Shumaker: People in Places: A Transactional View of Settings. In: *Cognition, Social Behavior, and the Environment*. Ed.: J. H. Harvey. Hillsdale, M. 1981. 441–489.

Twigger et al. 1996

Twigger-Ross – Clare L. – David L. Uzzell: Place and Identity Processes. *Journal of Environmental Psychology* 16. (1996) 3:205–220. – <https://doi.org/10.1006/jevp.1996.0017>.

Wang 2023

Wang, Yang: Exploring Multiple Dimensions of Attachment to Historic Urban Places, a Case Study of Edinburgh, Scotland. *International Journal of Heritage Studies* 29. (2023) 5:428–440. – <https://doi.org/10.1080/13527258.2023.2193817>.

JEGYZETEK

1 De La Torre 2013

2 Fogarasi et al. 2017

3 Düll 2017

4 Düll 2009

5 Donald, 2022; Düll 2009; Gifford 2016; Lawson-Ittelson 1977 246.; Steg-Groot 2018

6 Gifford et al. 2002; Donald 2002

7 Canter-Craik 1981

8 Canter 1977

9 Düll 2002; Hummon 1992; Stokols-Shumaker 1981

10 Scannell-Gifford 2010

11 Wang 2023

12 Korpela 2012

13 Scannell-Gifford 2010

14 Scannell-Gifford 2010

15 Lebrusán-Gómez 2022

16 Ng et al. 2005; Shamai-Ilatov 2005; Lewicka 2010

17 Lewicka 2008

18 Düll 2015; Düll 1996; Proshansky et al. 1983

19 Düll 2015

20 Twigger et al. 1996

21 Breakwell 1986, idézi Donald 2022

22 Holló 2010

23 Lewicka 2008

24 Rubinstein-Parmelee 1992

25 Lewicka 2008

26 Lewicka 2008

27 Hayden 1997

28 Lewicka 2008

29 Holló 2010

30 Medvés-Kovács 2010

31 Bernáth 2010

32 Bernáth 2010 nyomán Misztal 2003

33 Pataki 2010

34 Bernáth 2010

35 Hübner 2023

36 Medvés-Kovács 2010

37 Bernáth 2010

38 Fogarasi-Düll 2021

39 Bernáth 2010

40 Bernáth 2010

41 Nora 2010 7.

42 Lewicka 2008

43 Nora 2010

44 Pataki 2010

45 Keszei 2015 15.

46 Medvés-Kovács 2010 166.

47 Keszei 2015

48 Stedman 2002

49 Düll 2020

50 Hübner 2023 71.

51 Fogarasi 2020

52 Smith 2014

53 Medvés-Kovács 2010

54 Nora 1989

55 Sonkoly 2013

56 Míg az országos védelem alatt álló műemlékek felelőse jelenleg az Építési és Közlekedési Minisztérium Műemlékvédelemért és kulturális örökség védelméért felelős Helyettes Államtitkársága, a nemzeti és történelmi emlékhelyek nyilvántartását, ellenőrzését, vagyongezelését, fenntartását, bemutatását egy külön intézet (Nemzeti Örökség Intézete) látja el.

57 Fogarasi et al. 2023

58 A településeken folytatott vizsgálatokat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Kutatásaitikai Bizottsága hagyta jóvá (engedélyek számai: 2022/302; 2023/321; 2023/321-2).

59 Balázs et al. 2024

60 Balázs et al. 2023

61 Barreira et al. 2016

62 Az első, pilot kérdőív felvételénél Nyírbátor településén a történelmi épületekre vonatkozó kérdés más megfogalmazásban szerepelt a kérdőívben. Itt egy kérdésben arra kérdeztünk rá, hogy a történelmi örökség megléte mennyire fontos számára abban, hogy a településen él.

63 Alföldi et al. 2021

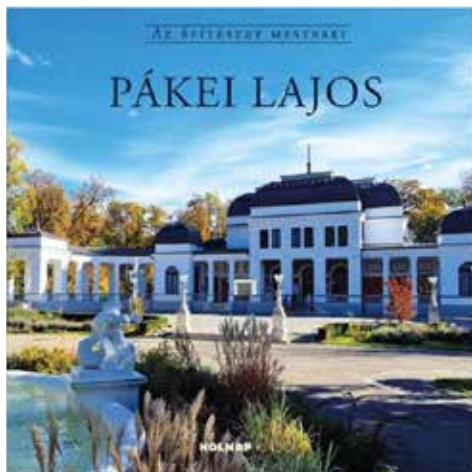
64 A korrelációs együttható értéke -1 és $+1$ között helyezkedik el, minél közelebb van a két szélső értékhez, annál erősebb az összefüggés. A nullához közeli érték az összefüggés hiányát (korrelálatlanságot) jelenti. A pozitív előjelű korrelációs együttható azonos irányú, míg a negatív előjelű korrelációs együttható a két változó közötti ellentétes irányú összefüggést jelez.

65 Az első, pilot kérdőív felvételénél Nyírbátor településén a történelmi épületekre vonatkozó kérdés más megfogalmazásban szerepelt a kérdőívben. Itt arra kérdeztünk rá, hogy a történelmi örökség megléte mennyire fontos számára abban, hogy a településen él. Az erre adott választ vetettük össze a látnis helyviszonyulással.

66 Düll 2022

Pákei Lajos

Szerk.: Gy. Dávid Gyula. Holnap Kiadó, Budapest, 2023.

PÁKEI PESTEN

A tavaszi kolozsvári bemutakozás után **2024. november 21-én**, Budapesten is lehetőség nyílt a Holnap kiadónak *Pákei Lajos* (1853–1921) építésről szóló kötetének elővezetésére, arra az összeállításra, amely a budapesti kiadó *Az építészet mesterei* sorozatában jelent meg 2023 decemberében, az építész születésének 170. évfordulóján. A bemutakozásra a RÉKE (Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete) szakmai estjének keretében került sor a FUGA Budapesti Építészeti Központban. A könyvet s annak főszereplőjét bemutatójában *Sisa József* művészettörténész, a sorozat szerkesztője méltatta a jelenlévő szerzők közreműködésével. A többszerzős kötetet annak szerkesztője, *Gy. Dávid Gyula* ismertette részletesen.

Tisztelt Hallgatóság!

Örvendek, hogy a kolozsvári Pákei Lajos építész újból eljutott Budapestre.

Újból, mondom, hiszen élete folyamán három próbálkozását tartjuk számon. A müncheni, bécsi egyetemi éveit megelőző, s a József Műegyetemen töltött egy évet leszámítva, elsőként 1886-ban az egyetem ókori tanszékének professzori ál-

lására történő jelentkezését szoktuk emlegetni, amely állást végül *Czigler Győző*-vel töltöttek be.

Tíz évre rá hirdetik meg az Iparművészeti Múzeum és Iskola építészeti tervpályázatát, amelyre Pákei szintén jelentkezik, ám életének szinte egyedüli pályaterve papíron marad, mint tudjuk, az Iparművészeti Múzeumot *Lechner Ödön* tervei szerint építik fel.

Ezidőtájt tervezi meg *Fadrusz János* szobrász naphegyi villáját is, azt a műteremvillát, amelyben a kolozsvári Mátyás-szoborcsoporthoz méretre is hatalmas alakjai – Szapolyai János, Báthori István, Magyar Balázs, Kinizsi Pál, és persze Mátyás lovasszobra – készültek. Az épületet azonban a háborúban bombatalálat éri, s így lebontják.

Ezeket a pesti jelentkezéseket tehát akár sikertelensége bizonyítékeként is felfoghatnánk, ha nem rejlene mindenik mögött az az érték, amely Pákei életművét tovább vitte, kiteljesítette. Ennek az életműnek a bemutatását kíséreltük meg e könyv keretei között, bízva abban, hogy Pákei ezen negyedik pesti jelentkezése után, ezzel a kötettel is megsegítve, a kolozsvári építész maradóan megőrződik a magyar építészettörténeti emlékezetben.

Én nagyon köszönöm *Sisa József*-nek, hiszen, mint a Holnap Kiadó „Az építészet mesterei” sorozatának szerkesztője elsősorban az ő érdeme, hogy Pákei ezzel a – ha jól számoltam – 39. kötettel bekerülhetett a sorozat rangos személyiségei közé. Köszönöm a támogatását.

Amikor tavasszal Pákei szülővárosában, Kolozsváron, *Kovács András* professzor úr méltatásától kísérve bemutattuk ezt a könyvet, abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy a kötetben közreműködő mintegy 11 szerző közül sokan el is tudtak jönni. Így azon kívül, hogy megkérdezhettük őket, egyúttal együtt is tudtunk örövendeni a könyvnek.

Most kevesebben vagyunk így engedjék meg, hogy én magam vázoljam fel röviden, amit e könyv nyújt, egyúttal megkérve a jelenlévő szerzőket, hogy szükség esetén, akár közbe vetve, akár utólag, hozzászólásukkal egészítsék ki az általam mondottakat.

A kötet egy átfogó életrajzi fejezettel indul, amelyben *Gaal György* irodalom és művelődéstörténész, Kolozsvár legjobb ismerője idézi fel a kolozsvári építész családi hátterét, unitárius

kötődését, tanulmányait, majd szakmai életútjának Kolozsvár főmérnöke tisztséggel fémjelzett kezdetét. Ezt követően áttekinti a tervezői, oktatói életmű jelentős állomásait, egyháza és városa érdekében-kötelékében kifejtett főleg szakmai, de közéleti tevékenységét is, ún. „irodalmi munkásságát”, társasági, zenei kapcsolatait.

Munkásságának első négy, városi főmérnökként töltött éve után Pákei Lajos az építési szakipari oktatás és az iparművészeti gyűjtés mellett kötelezi el magát, s ez végigkíséri egész életét. Személyében az iskola- és intézményépületeket szervező építész-képzettsége és gyakorlata, a szakoktatást szervező intézményvezető nevelő tevékenysége szinte egybefonódik az iparművészeti gyűjtő, muzeológus-kurátor elhivatottságával. *Székely Miklós* művészettörténész, a dualizmus-kori építő- és iparművészet szakavatott kutatója három külön tanulmányban is foglalkozik e témával, szétbontva az egyes résztevékenységeket, kiemelve ezzel azok fontosságát. Csak cím szerint sorolnám:

- *Az ipariskola és az iparmúzeum építészet-történetei 1882–1904 között*
- *Építész az iparoktatás szolgálatában*
- *Iparművészeti gyűjtés és múzeumszervezés*

Pákei Lajos a templomépítészetben is jelentőset alkotott. Ebben az időszakban a protestáns szertartásrend egyre nagyobb hangsúllyal jelenik meg a templomépítészetben, s az általa tervezett templomok révén mondhatjuk, hogy Pákei az unitárius liturgia által igényelt centrális tértervezés erdélyi úttörője volt. Erdély-szerte tervezett templomait *Fehér János* művészettörténész tekinti át, s írásában a dicsőszentmártoni római katolikus templom bemutatásán túl, a bölöni, székelyudvarhelyi, firtosmartonosi, magyarsárosi, dévai unitárius templomok elemzésével a központi térszervezés tökéletesítésének alkotói folyamatát követhetjük lépésről, lépésre. A kötet végén – szintén *Fehér János*nak köszönhetően – Pákei protestáns templomépítészetre vonatkozó elméleti írásából kapunk szemelvénycsokrot, de ő az, aki összegzésében azt is világossá teszi, hogy a 20. század eleji impériumváltást követően – idézem – „*az erdélyi magyarság kisebbségi létbe szorulása választóvonalnak számít az építészet, ezen belül az egyházi építészet alakulásában is. Az erdélyi unitárius építkezésekben a Pákei Lajos nevével fémjelzett korszak egy csapásra véget ért: az anyagi bázisuktól megfosztott eklézsiák már kevésbé törekedtek új templomok emelésére, a hangsúly áttevődött a régiók, a meglévők megőrzésére és karbantartására. A klasszikus képzettségű, a protes-*

táns építészet nyugat-európai és magyarországi eredményeit az erdélyi valóságban is alkalmazni kívánó kolozsvári építész 1921-ben történt halálával elenyészett az általa képviselt szellemben való folytatás lehetősége is.” –

Bordás Beáta művészettörténész a kastélyokról és udvarházakról ír. Az általa kutatótt-publikált és Pákei által művelt historizáló stílus különösen kedvelt volt a nemesi rezidenciák, főúri lakok, udvarházak utolsó nagy tervezési, építési hullámában. Formaalkotó művészetét Pákei Lajos ezért nem egyszer állította a reprezentáció szolgálatába tervezéssel, ill. építetetői tervezéssel segítő építész-közreműködéssel. Alkotásai a historizmust képviselik az erdélyi kastélyépítészetben: Várhegyen a Bornemissza-kastély, Bodolán a Béli-kastély, Kővárhosszúfaluban a Teleki-kastély, Enyedszentkirályon a Bánffy-kastély, Mezőzáhon pedig az Ugron-kastély tanúskodik erről.

A harmadik nagy építészeti programról, az egyházi iskolákról *Iskolaügy az egyházban* címmel *Molnár Lehel* főlevéltáros, a kolozsvári unitárius gyűjtőlevéltárban őrzött Pákei-hagyaték gondozója ír. Pákei Lajos közreműködésével alakult ki az erdélyi unitárius egyház 19. század végi iskolaprogramja is, s ez két jelentős épületben – a kolozsvári unitárius kollégiumban, és a székelykeresztúri főgimnáziumban – is testet öltött. Ezeknek az oktatási intézményeknek a berendezési tervai, amelyek a programalkotó építészeti tervezés komplexitását tanúsítják, szintén Pákeinek köszönhetők. A fejezetcímbe idézett *Musis et virtutibus* (Műzsák és erények) felirat köbe vésvé, több mint 120 éve jelöli a kolozsvári kollégium díszes kapuzatát.

Kevésbé látványos funkcióban is emlékeztet alkotni, talán ez jut eszünkbe Pákei két villa-épülete kapcsán: az egyiket családjának építette Kolozsváron, belefoglalva városának történelmét mutató középkori kőfaragványokat, a másikat barátjának *Fadrusz János*nak tervezte a budai Naphegyre. Az előbbi napjainkban is megvan, a Fadrusz-villa elpusztult a második világháborúban. Ez utóbbit, leírásával *Hadik András* művészettörténész rekonstruálta számunkra. A Pákei-villáról, s néhány további kolozsvári lakóházról, borszéki, magurai nyaralókról a szintén művészettörténész *Pásztóhy Júlia* írásai szólnak. Ezek mellett a megépült vagy éppen tervben maradt épületek mellett, az életműben várost-rendező lakóegyüttes-tervezetekre is találunk példát.

A székelyudvarhelyi, Kolozsváron végzett építész, *Laczkó Kata* a budapesti Építésztörté-

neti és Műemlékvédelmi Tanszéken írt szakdolgozatot a kolozsvári New York szállóról. Nagy öröm volt számomra, hogy sikerült bevonnom őt is ebbe a munkába, bevallottan azzal a reménnyel, hogy megszabadulva a kötet határidős és terjedelmi korlátjaitól, ennek az emblematisz épületnek a mostohán kezelt építéstörténetét tovább fogja kutatni, s azzal a későbbiek során minket is meg fog ismertetni. Kötetünkben írása a közösen kidolgozott kolozsvári középületek fejezetbe került. Pákei életművében, a város mai arculatát meghatározó oktatási célt szolgáló épületei mellett, szerepelnek ugyanis olyan középületek is, amelyek elsősorban a kikapcsolódást, a pihenést szolgálják; ilyen a számomra igen kedves sétatéri Kioszk együttes, és a Korcsolyapavilonok. De olyan épületeket is találunk ebben az életműben, amelyek csak szolgálták volna – ha megvalósulnak –, mint a Városi Vigadó, amely hosszú, csaknem 20 éves tervezés-tervezgetés után, végül nem is valósult meg. De a középületekhez tartozónak kell tekintenünk az inkább célszerűséget szolgáló funkcióknak helyet adó tervezéseit is, mint a kolozsvári közbúvárhid, vagy a két vármegyei kórház, a bánffyahunyadi és a mócsi. Jó lett volna ide beemlíteni néhány olyan épületet is, amelyeket bizonyos források Pákeihez kötnek, de köze csak annyi van megépítésükhöz, hogy mint a város építési szaktekintélye felkérték őt az építkezés műszaki ellenőrzésére, értékelésére.

Az emlékezés egyben főhajtást is jelent elődeink élete és megvalósításai előtt. Az építész Pákei a maga módján szolgálta ezt az ügyet, emléktáblák, emlékművek megvalósításában segédkezett, építészeti környezetük kialakításához készített terveket, s tette ezt nem csak szülővárosában. *Murádin Jenő* művészettörténész, az erdélyi képzőművészet legkiválóbb ismerője és ismertetője ezen emlékek gyakran végzetes sorsán keresztül mutatja be az alcímbe is jelzett polgárosodó Kolozsvár színváltózásait, kezdve a Mátyás-szülőházra, *Ferenc József* szorgalmazására felkerült, és Pákei tervezte emléktáblával, folytatva az építész tervezte talapzatra állított, Fadrusz János alkotta Mátyás szoborral – ma mindkettő mellett dicstelen felirat hirdeti korunk Kolozsvárának hivatalos szellemét. De képet kapunk az alkotópáros pozsonyi Mária Terézia szobráról is, amelynek az I. világháború utáni évek hozták el pusztulását. És a sort folytathatnánk a fellegvári Erzsébet-emlékművel, vagy az elhelyezésekor, 1892-ben már 100 éves Erdélyi Magyar Nemes Szinjátszó Társaság emléktáblájával.

Az emlékezést szolgálják a síremlékek is. Az előbbiektől különválasztva, róluk *Csécs Kinga Emőke* művészettörténész nyújt összefoglalót a kötetben. A kolozsvári Házsongárdi temető, Erdély nemzeti Pantheonja műemléksírainak sokszor névtelen alkotói, megtervezői mellett ott találjuk Pákei Lajost is, aki nemcsak egyháza nagyjainak tervezett síremléket, a polihisztor *Brassai Sámuelnek* és a politikus *Berde Mózesnek*, de a közkedvelt, ám fiatalon elhunyt *Kéler Ilona* színésznőnek is. Az emlékezés szolgálatába állított alkotásait egyébként Erdély más vidékein is megtaláljuk.

Kolozsvári bemutatójában *Kovács András* professzor úr ezen a ponton jegyzete meg – és mint mondta, büszkén – hogy a fent felsorolt szerzők közül négyen – *Bordás Beáta*, *Csécs Kinga*, *Pásztohy Júlia* és *Fehér János* már a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem magyar tannyelvű művészettörténészi szakán végeztek, eredményeik pedig az erdélyi művészettörténeti kutatás új nemzedékének eredményei.

A Pákeiről szóló összefoglalókban általában mindig a végére marad a *műemlékvédelem szolgálatában* állított életműfejezet. Ez most sem történt másként, de egyáltalán nem annak jelentéktelensége miatt. A napjainkban is folyamatos módosulást megélt műemlékvédelmi kritériumrendszert, alkalmazásának eredményességét a kezdeti években sokszor az egyéni hozzáállás határozta meg. Ez Kolozsváron is így volt, csak itt Pákei Lajosnak – gyűjtéseinek, felméréseinek, beépítéseinek – köszönhetően egy olyan sajtós emlékmű is ránk maradt, amely száz év elteltével, *Balogh Jolán* ismertetésének is hála, megkerülhetetlen alapidokumentumnak számít, mind a kolozsvári, mind pedig az erdélyi középkor és kora újkori építéstörténeti, művészettörténeti kutatásban.

Tervezett, de félbemaradt kiadványa *Kolozsvár Sz. K. város építészeti műemlékei a XIV-ik századtól a XIX. század közepéig* címmel azonban még megjelenésre vár, ez még a jövő feladata, a mi feladatunk, s meghatározó gyűjteményeik révén ebben támogatást remélünk a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárától és a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központtól. A sorozatra jellemző *Dokumentumok* fejezetben Pákei Lajos írásából szemelvényeztünk, fennmaradt önéletrajzi jegyzeteiből emeltünk ki életére, és életművére jellemző töredékeket, vallomásokat. Ide került, a korábban említett Fehér János-féle templomépítéssel kapcsolatos összeállítás is.

Szintén a sorozat megszokott szerkezeti felépítését követtük Pákei *műveinek jegyzékénél* is. Ezt különösen fontosnak tartom, hiszen amellett, hogy a terjedelmi korlátok miatt nem nyílt lehetőség a hagyaték minden elemének bemutatására, ide azokat az épületeket is be tudtuk emelni, amelyeket Pákei részletes életrajzában ugyan megemlít (mint megépültet, vagy mint ami nem épült meg), de amelyekről egyelőre sem terv-dokumentum, sem pedig egyéb információ nem áll a rendelkezésünkre. Tettük ezt azzal a nem titkolt reménnyel, hogy ezek tisztázására is sor fog kerülni előbb-utóbb.

Fontosnak tartom, a napjainkban már gyakran nagyvonalúan kezelt, de a sorozat köteteiben megérdemelten helyet kapó további kiegészítő részeket, a *jegyzeteket* és a *bibliográfiát*, amelyben a Pákei-irodalom jelentős hányadát – köztük jelen kötet szerzőinek korábbi publikációit is – megtalálja az olvasó, de a *név- és helymutatókat* is, amelyek pedig az elmúlt évszázadban gyakran megváltoztatott település és utcanevek útvesztőjében nyújtanak eligazítást.

Amint a fentiekből kiderült egy többszerzős kötetről van szó. Talán ezt érdemes megmagyarázni egy pár mondatdal. Az utóbbi időkben a Pákei hagyaték kutatása igen széles körre kiterjedt, jelentős eredményeket felmutatva az egyes részterületeken. Ezek az eredmények – mondanám hála Istennek – több kutató munkáját dicsérik, ezért már az indulásnál fontosnak tartottam, hogy jelen kötetben, az ezekre a kutatásokra visszatekintő összegzéseket, maguk az eredményeket elérő kutatók írják meg. Nevük szerzőként szerepeljen, ne csak idézett lábjegyzetben. Ugyanakkor azt is tudomásul kell venni, hogy többen közülük egyedül is meg tudták volna írni ennek a Pákei monográfiának több fejezetét is, ezért külön köszönet illeti őket azért a szerzői aláíratért, amellyel elfogadták, hogy csak egy-egy témát dolgoznak ki, s ezzel más kutatóknak is teret engednek. Ráadásul azoknak a terjedelmi korlátoknak a keretei között, amelyek egy-egy téma teljesebb kibontásának határt szabtak.

Itt megint köszönettel kapcsolnék vissza a Holnap Kiadóra és Sisa Józsefre, akik szintén elfogadták azt a javaslatomat, hogy ez egy sokszerzős tanulmány kötet legyen – ha jól tudom – a sorozat 20 éves történetében egyedülálló módon, valamint a kiadó munkatársaira, akik segítették,

hogy a kötet ilyen mutató formában kerüljön az olvasóhoz.

És még tovább illetném köszönettel, azokat, akik megelőző kutatásaikat már korábban letették az asztalra életben tartva a Pákei örökséget. Számos nevet érdemtelenül kihagyva, itt kell megemlítenem *Murádin Beyer Katalin* kolozsvári építész, aki 1993-as publikációiban sajtó alá rendezte Pákei Lajosnak a kolozsvári állami levéltárban őrzött kézíratos önéletrajzát, megalapozva – s ami engem illet el is indítva – a jelenkori Pákei kutatásokat. És természetesen a már említett *Balogh Jolánt*, aki meghatározó tanulmányában Pákei emlékműtő munkásságára hívta fel a figyelmet már 1944-ben.

De hálával tartozunk *Kelemen Lajos* történésznek, az Erdélyi Múzeum-Egyesület legendás főlevéltárosának is, a Kolozsváron maradt anyagok megmentéséért, méltó megőrzéséért, *Nyárády Gábornak*, Pákei unokaöccsének, akinek családi gyűjteményét, közte tekintélyes, több esetben egyedi Pákei Lajos anyagot a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának két külön fondja is őriz, valamint az építész unokáinak *Pákey Sárának* és a festőművész *Pákey Izabellának*, akiknek a közvetítésével a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Pákei-gyűjteménnyel, a Magyar Nemzeti Galéria pedig Pákei családi arcképcsarnokkal gazdagodott.

Amikor 2019-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában megjelentettük *Pákei Lajos hagyatékát* számba vevő Adattárunkat, úgy fogalmaztam, hogy ez egy kapu, amelyen beléphetünk Pákei Lajos világába. Na, már most a szerzőkkel közösen mi beléptünk, s amit láttunk e mostani kötet oldalain osztjuk meg önökkel. Annak szépségét, annak feladatait.

Az elmúlt években 2023-ban és 2021-ben is megemlékeztünk Pákei Lajosról, születésének, halálának kerek évfordulóinak kapcsán. Ilyenkor a házsongárdi sirra friss virág kerül, s a tisztelgők lehajtott fővel emlékeznek.

Kívánom, hogy ez a kötet legyen örökségünkbe maradt hagyatékra életre keltésének bizonyítéka, az életmű kutatásának, Pákei Lajos emléke ápolásának hasznos eszköze.

A klasszikus szavaival élve: egy gyönyörű barátság kezdete. Szeretettel ajánljuk.

Gy. Dávid Gyula

**Kaun, Betina: Der Bauingenieur
Eberhard Deutschmann/Dučman:
Zwischen Holzbaukunst und industriellem
Bauen. Stiftung für das sorbische Volk/Založba
za serbski lud, Bautzen/Budusin, 2023.**

A Drezdától keletre fekvő Bautzen nevét a magyar művészettörténet a Mátyás torony és emlékmű kapcsán szokta megemlíteni. Utóbbi másolatát többek között a budai várban és Szegeden is megcsodálhatjuk. Néhány ismertető megemlíti ugyan a város régi „vend” nevét is, Budusint, ám arról, hogy ez a város, illetve a környék Németország legjelentősebb szláv kisebbségének, a szorboknak „fővárosa”, viszonylag kevesen tudnak (a wend a szorbok régies neve). Pedig már a vasútállomáson, Németországban meglehetősen szokatlan módon, kétnyelvű feliratok fogadják az embert, majd a városban egymás mellett olvashatók a német és szláv helynevek. A műemlékek mellett kirakott ismertető táblák ugyanakkor tisztán németek, ami jelzi, hogy a kétnyelvűség Bautzen-Budusinban inkább szimbolikus, mintsem valós. Az utcákat járva nemigen hallani a magyar fülnek, hol csehesnek, hol lengyelesnek hangzó nyelvet. A ma körülbelül hatvanezerre tehető szorb kisebbség Lausitz régió kisebb falvaiban él, s bár vannak óvodáik és iskoláik, leginkább egy otthoni használatra megőrződött nyelvről van

szó, amely fokozottan veszélyeztetett. Az állomás felől érkező idegen mégsem marad szorban szó nélkül, hiszen alig pár száz méter múlva feltűnik a szorb kulturális központ (Serbski dom) emeletes épülete, melyről később még részletesen is lesz szó, illetve tőle kőhajtásnyira egy impozáns könyvesbolt, ahol „Guten Tag” (amit a mai német szóhasználatban már jobbra kiszorított a „hello”) helyett „Dobry dzeń!” köszöntéssel fogadják a vásárlókat. A könyvek jelentős része német nyelvű vagy legalább kétnyelvű, feltűnően sok a gyerekeknek szóló kiadvány, valamint a speciális kulturális értékeket, úgymint a zenét, táncokat, viseletet bemutató munka.

A könyvújdonságok között egy „félleg” kétnyelvű (hiszen a szorbul csak a fejezetek összefoglalói olvashatók) építészeti albumot is kézbe vehetünk, amely egyben a szorb múzeumban (Serbski Muzej) 2024-ben bemutatott időszaki tárlat katalógusa is volt. A szerző a Bautzenben született (1955), Drezdában élő *Betina (Maria) Kaun* művészettörténész, akiről pedig a könyv szól, az a szerző építőmérnök és műemlékvédő édesapja, *Eberhard Deutschmann/Dučman* (1926–2005). Deutschmann/Dučman nemzetközi elismertségét a hetvenes-nyolcvanas években a vasbeton szerkezetek előregyártásában elért eredményeinek köszönhette, amelynek magyar vonatkozása, hogy munkáiért 1991-ben a BME díszdoktorává is választotta. Műemlékvédőként nemzetközi szinten kevésbé volt ismert, holott nevéhez kötődik a szorb népi építészeti hagyományok még meglévő emlékeinek átfogó feltérképezése a második világháború után.

A 18–19. században folyamatosan visszaszoruló szorb nyelv és kultúra a német nyelvtérületbe ékelődve csak a nagy fejlődési centrumoktól távol eső falvakban, szigetszerűen maradhatott fenn. A szigetet akár konkrét földrajzi helyzetként is értelmezhetjük, hiszen a kötetből kiderül, hogy a Spree folyó mocsaras vidékén még a 19. század második felében is volt olyan település, amelyet csak vízi úton lehetett megközelíteni. Erről a nagy utaktól elzárt vidékről tudósított Deutschmann/Dučman 1959-megjelent könyve, a „Lausitzer Holzbaukunst unter besonderer Würdigung des Sorbischen Anteils (Lausitz vidékének faépítészete, különös tekintettel a szorbokra). A viszonylag nagy területen, de szétszórtan található szorb települések két nagy nyelvi régióra oszlanak: a felsőszorbra Bautzen környékén (hornjoserbscina), ahol a csehez közelebbi nyelvjárást beszélnek és az alsóra, Cottbus környékén, amely a lengyelhez áll közelebb (dolnoserbscina).

Építészeti négy régiót is megkülönböztethetünk. Az első a Spree folyóvidékének mocsarakkal, tavakkal teli erdős világa, a második a tőle északra elterülő puszták (Heide), a harmadik a Bautzen/Budusin körüli löszvidék, míg a negyedik az ötszáz méterig emelkedő Lauitzer Bergland. Mindegyik régió szorban falvaira áll, hogy a 20. század közepén rendkívül régiés, zárt karaktert képviseltek, ahol jellemzően még a 18. században kialakult építésmódok konzerválódtak. A településszerkezet sokszor szórt, tanyás jellegű, hiszen a rossz termőviszonyok miatt viszonylag nagy területen kellett gazdálkodni. A legrégebbi szorban paraszttudvarok jellemzően maguk is szórt, rendezetlen alakzatot mutatnak, majd fokozatosan zárt udvarra szerveződnek, végül három oldalról zárt, utcaképhez illeszkedő formát vesznek fel. A könyv megemlíti, hogy Deutschmann/Dučman előtt *Leopold Haupt*, *Amošt Smoler*, *Adolf Černý* és *Brnuno Schier* is foglalkoztak a szorban ház kérdésével, valamint a drezdai 1896-os százsz kiállításon is bemutatott egy „vend” falut. Az elmúlt évtizedekben pedig *Hans Mitschin* és *Alfred Roggan* szóltak hozzá a témához.

A falusi építészeti kutatásában, és különösen a fachwerk kapcsán, a szorban ház elsősorban a keletkezéstörténet szempontjából izgalmas, hiszen számos olyan vonást mutat fel, ami a gerendaházaktól a favázás szerkezetekre való áttérés során korábban más vidékeken is általános lehetett, de vizsgálható emlékek nem maradtak fenn. A szorban házak egy része ugyanis kevert szerkezetű, úgynevezett „kötetlen ház” (ungebindenes Haus), ahol az alsó szint még gerendából ácsolt, míg a tetőzet már a szerkezettől függetlenül, földig levezetett oszlopokra támaszkodik, jellemzően fachwerk szerkezettel. A két szerkezeti elem (a gerendaház és a fachwerk) között nincsen tényleges kapcsolat, olyannyira nincs, hogy egy 20–30 centiméteres légrés is van közöttük, amely a hőszigetelés mellett valamiféle „rejtekhelyként” is szolgált, legalábbis a Deutschmann/Dučman által megszólaltatott tulajdonosok szerint a régi időkben itt rejtették el az értékesebb tárgyakat. Kétségtelenül a „kötetlen ház” a szorban építészeti genius locija, még akkor is, ha – s ezt Deutschmann/Dučman mindig is hangsúlyozta – hasonló épületek találhatók a tágabb régió cseh és lengyel, sőt a német falvaiban is.

A gerendaház és a fachwerk közötti átmenet köszön vissza a tető alatt végigfutó erkélyeken is, amelyek mellvédjein már megjelennek a fachwerk házakról ismerős mivesz andrásolások. Ugyanezek az andrásolások láthatók azokon a

jellegzetes kapuépületeken is, amelyek magyar szemmel a szorban építészet „székely kapuinak” is nevezhetők. A kapuépületek az utca (út) felé egy magas fedélszékű, kapuval átjárható, földszintes homlokzatot mutatnak, míg az udvar felé már „emeletesek”. Ezt úgy érték el, hogy az ólak fellett a magas fedélszéket kinyitották (így a fedélszék jellegzetes aszimmetrikus formát kapott), a mellvédet pedig andrásolásokkal alakították ki.

Deutschmann/Dučman a rendkívül sok változatban élő szorban építészetet egyetlen alapformára vezette vissza, az egysejtű gerendaházra (Blockstube), amelyet aztán megdupláznak (közte egy közlekedővel), majd a már leírt módon egy fachwerkes szerkezettel egészítenek ki. A gerendaház alá jellemzően nem kerül alap, hanem nagyobb kövekre állítják azt, majd egy évig száradni hagyják. A ház alja és a föld közötti légrés Deutschmann/Dučman szerint egyrészt hőszigetelő, másrészt védi a fát a nedvségtől, különösen lápos, mocsaras vidékeken, ahol magas a talajvíz.

Deutschmann/Dučman látásmódja jellegzetesen építőmérnöki, figyelmét a szerkezeti és anyagtani problémák kötik le, a kulturális hatásokat másodlagosnak tartja. A gerendaház elterjedése mögött például elsősorban növényföldrajzi okokat lát (erős, egyenes növéssű fafajták), a gerendaház tartós fennmaradását pedig a jobb hőszigeteléssel magyarázza. A „kötetlen ház” kapcsán azonban etnikai kölcsönhatásokat is felvet. Úgy látja, hogy a „kötetlen ház” a 18–19. században a korábban boronaházakban élő szorbanok és a fachwerket már ismerő német népesség sajátos kulturális szimbiózisának terméke. Noha ez az elmélet később komoly kritikákat kapott, mondván túlságosan is etnicizál, hatása máig számottevő. Hiszen ezáltal a szorban, illetve a szorban-német identitás a nyelven, zenén, táncon, szokásokon túl egy újabb, a településképpen is látható tárgyasult elemmel bővíthetett.

A tárgyasult örökség jelentősége a jövőben csak növekedni fog, hiszen ily módon a szorban kultúra jóval szélesebb kört mobilizálhat, mint a puszták nyelvhasználat. Erre egyébként maga a kötet is példa, hiszen annak szerzője maga is német-szorban (illetve egyéb okok miatt francia) identitásúnak tartja családját. A szorban nemzeti identitás történetéről egyébiránt keveset tudhatunk meg a könyvből, csupán annyit, amennyi Deutschmann/Dučman életművéhez kapcsolódik. Ez pedig a már a bevezetőben is említett bautzeni/budusini Szorban Ház (Wendisches Haus – Serbski Dom), Deutschmann/Dučman első jelentős munkája. A

prágai tanulmányai után hazatérő fiatal szakember itt még nem tervezőként, hanem építésvezetőként dolgozott. A második világháborúban elpusztult szorb ház eredetileg 1904-ben épült, August Grothe tervei nyomán, a korabeli városházákra jellemző reprezentatív kialakítással, kiugró sarkerkélyekkel, neoreneszánsz ízlésű homlokzattal. A harcokban súlyos károkat szenvedett Szorb Ház a náci idők erőszakos asszimilációja után a „nemzeti újjászületés” elsőrangú szimbólumaként került helyreállításra, Friedrich Röttschke tervei nyomán. Az 1956-ban átadott épület a negyvenes-ötvenes évek úgynevezett „nemzeti építészetének” (a magyar terminológiában inkább szocialista realizmust mondhatnánk) egyik jellemző példája, ahol az oromzat rácsos kiképzése a Spree mentének andrásolt erkélydiszeire, az épület oldalán végigfutó árkádsor pedig a „kötetlen ház” tartóoszlopaira emlékeztet. Deutschmann/Dučman több más szorb kötődésű megbízást is kapott, feltehetően azért, mert felesége révén közvetlen kapcsolatba került a Bautzenben működő művészkörrökkel. Csak sejthetjük, hogy a szorb kulturális életben különösen aktív Sonja Šajbic/Scheibe hatására kezdte el falufelmérési munkáit is, melynek eredménye az 1957-ben megvédett doktori dolgozat lett Lautzen vidékének faépítészetéről. A drezdai diákotthon (1952) vagy még inkább a *Měrcin Nowak-Njechorński* számára tervezett műteremház (utóbbi favázás szerkezetű) esetében azt látjuk, hogy a gyűjtések eredményeként egy lokális kötődésű formanyelv volt születőben.

Hogy Deutschmann/Dučman mégsem ezen az úton folytatta munkáját, abban bizonyára a korszellem is nagy szerepet játszott, amely egy fiatal építőmérnöktől elsősorban mennyiségi feladatokat várt el. A szorb falvak kutatója munka-

helyein a vasbeton szerkezetek előregyártásának aktuális technológiai kérdéseit kutatta. Úgy vélem, hogy a népi építészet iránti fogékonyság és a mennyiségi szempontú modernitásnak ez a kettség csak mai szemmel tűnik ellentmondásosnak. A 20. század közepének építészei általában is szerették a régi és új ellentétét, ráadásul a népi építészetben nem annak festőiségét, hanem szerkezeti racionalitását csodálták. Olyan racionalitást, amelyet nem formájában, hanem elveiben kell folytatni.

Deutschmann/Dučman hosszú évtizedekre eltávolodott eredeti témájától, mígnem nyugdíjasként újfent a szorb építészet felé fordult. Legjelentősebb munkája egy Ebersbachban található emeletes parasztház modellértékű felújítása volt. Nem egyszerűen egy épületet kívánt megújítani, hanem különféle anyagpróbákkal, mérésekkel kísérletezve megtalálni a régi fa konstrukciókat legjobban kiszolgáló módszereket. Különösen érdekesek azok a kutatásai, amelyek révén az épületet belülről szigetelve, a homlokzat arculatát megtartva lehetett a mai lakásigényeknek megfelelő belső klímát kialakítani.

Magyar szemmel a szorb faházak egyszerre tűnnek egzotikusnak és ismerősnek. Egzotikusnak, hiszen a helyi népi építészet itt is kiérlelt olyan formákat, mindenekelőtt a fachwerk és a boronaház kombinációját, amelyek a régió genius loci identitását biztosítják. Másrészt a problémák ismerősek, miszerint ezek a tájba illő, azokból kinövő, a maguk idejében közösségi tudást reprezentáló építmények megőrzése és fennmaradása nem csak, hogy a tulajdonos részéről igényel komoly erőfeszítést, de láthatóan a kortárs építéstechnológia számára is.

Tamáska Máté

G. GYÖRFFY KATALIN (1943–2024)

Granasztóiné Györfy Katalin, 2013.
(Fotó: Hack Róbert; MÉM MDK, Tudományos Irattár,
Lymbus, ltsz. K 1899)

Felejthetetlen a mosolya, amelyet első találkozáskor rám vetett, a derűsen mosolygó szemében minden benne volt: az egyetemi tanulmányai vége felé járó, az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztálya eljövendő újoncának szóló biztatás, és a bizakodás, hogy jól fogunk együtt dolgozni, hogy hasonlóak a céljaink a közös művészettörténeti szakmában, hogy a műemlékvédelem nekem is ugyanúgy az otthonom lesz, ahogy Ő akkor már évek óta annak érezte.

Az ELTE-n művészettörténet és francia szakra járt. Néhány, részben friss publikációk műemléki anyagának cédulázásával töltött év után 1974-ben került a Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályára. Öt év múlva ugyanabban a

szobában kaptam helyet, ahol Ő is ült, és ahol az említett mosoly állandósult. Öten ültünk ott, még *Deák Ildikó*, *Lukács Zsuzsa* és *Gergelyffy András*, és hamarosan oda érkezett *Mentényi Klára* is. Idővel *Somorjay Sélysette*, *Dávid Ferenc* és *Lente István* is megfordult benne. Varázslatos hely volt. Amikor nem voltunk kiszálláson, időnként négy-öt mechanikus írógép zörgött benne, nem egyszer rendkívül hosszú telefonbeszélgetések színesítették a kavalkádot (az utóbbiból mi ketten igencsak mérsékeltet vettük ki a részünket), és persze bejöttek külsős és belsős kollégák is egyeztetésre, konzultációra, vagy csak egy kis csevejre. Inspiráló környezet volt, rendszeresen beszámoltunk egymásnak az eredményeinkről és a problémáinkról, közben pedig tudományos publikációk, még doktori disszertációk is születtek ott.

Katái – hivatali népszerűségét mutatja, hogy mindenki így hívta, öreg és fiatal, nő és férfi – egy *Galavics Géza* révén elnyert, még korábbi ösztöndíjjal indult, sikeres kutatás zárótanulmányának disszertációvá formálásával született. A Magyarországról szóló, francia és német nyelvű útleírások témájának és a róluk szóló tanulmányának a doktori cím elnyeréséhez alkalmas voltára az egykori tanítványainak pályáját később is egyengető *Zádor Anna* mutatott rá. A védésre 1981-ben került sor, a könyvvé fejlesztett dolgozat kéziratát szerzője 1988-ban zárta le, és az végül 1991-ben a Tudományos Akadémia „Művészettörténeti Füzetek” könyvsorozatában jelent meg, *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (idegen utazók megfigyelései)* címmel. Közvetlenül nem a műemlékes munkán alapult, de a helyismeret, a képanyag összeállítása nagyon is kapcsolódott ahhoz. Ahogy a mű későbbi „használat” is, a benne szereplő épületek, együttesek, parkok műemléki értékelései és helyreállítási munkálatai során forrásként lehetett és lehet építeni rá.

A műemlékes közeg művészettörténetészeinek többségét építészeti, építészethez kapcsolódó képzőművészeti érdeklődés jellemezte, Kata azonban határozott képzőművészeti indíttatással érkezett. Hamar kiderült, hogy az *Entz Géza* megszervezte és *Hokkyné Sallay Marianne* által gyakorlatban felügyelt szakrestaurálás folyó munkáinál a tur-

bulens hivatali átszervezések és Marianne osztályvezetői kinevezése következtében új művészettörténész segítőt, szervezőre, szakértőre van szükség. Erre a feladatra nem lehetett Katánál alkalmasabb munkatársat találni. A munka persze nem volt egyszerű, a külső és belső partnerekkel történő folyamatos megbeszélések, viták, ügyköri ellentétek egyszerre nehezítették és vitték előre a folyamatokat. Kata azonban – ha saját magát időnként lelkileg gyengébbnek és érzékenyebbnek is gondolta, mint amilyen erős és főleg felkészült valójában volt – sikeresen beilleszkedett a nem mindig barátságos közegbe, és az évek során komoly elismerést vívott ki magának mind a felügyelésén, mind a restaurátorok már akkoriban kapitalizálódni kezdett világában. Ha magát talán nem is tartotta annak, de igencsak „vagány” műemlékes volt. Fizikailag is bírta a strapát, soha semmilyen állvány nem jelentett problémát számára – megmászta velünk a győri Püspökvár tornyának különösen magas és szélnek kitett külső állványzatát is –, a szakmai kirándulásokon pedig a társaságot összetrombitálandó időnként bevettett füttyszava párját ritkította.

Az OMF-be kerülve azonnal kiderült számomra, hogy Kata munkái valahogy mindig különleges, egyedi alkotások vizsgálatain alapultak – legalább is, teljesen érthetően, a sokszor „lopott időben” megírt publikációi témájaként ilyeneket választott ki. Az 1970-es évek végén, a 80-as évek elején a műemléki publikációs lehetőségeknek még csak az OMF 1957. évi alapítását követően kialakult, akkoriban részben éppen vetéltő választéka állt a szerzők rendelkezésére, de Kata tanulmányait – fontosságukat, érdekességüket és minőségi kidolgozottságukat egyaránt értékelve – a legjobb akadémiai fórumok fogadták be. A nyugat-dunántúli Nemeskér evangélikus templomának szószékoltáráról szóló a Művészettörténeti Értesítőben (egy változata pedig evangélikus kiadványban is), a pistoiái-veronai festő *Sebastiano Vini* monumentális táblaképének meggyőző elemzése és attribúciója az Építés-Építészettudomány mellett először olaszul az *Acta Historiae Artium*ban jelent meg. Nemeskér nemzetközi kapcsolatrendszerének feltérképezéséhez Kata több heti munkával vette számba a műemléki könyvtár gazdag külföldi topográfiai sorozatainak koteitét (ezzel a legkülönbözőbb témák vizsgálata során többen is voltunk így), sikeresen mutatva ki a felvidéki evangélikusságon át érkező németországi hatást. *Sebastiano Vini* Szűz Máriát, Szent Erzsébetet, a gyermek Jézust és Keresztelő Szent Jánost, valamint Szent

Ágostont és Szent Jeromost ábrázoló oltárképét *Vándor András* statikus fedezte fel a bodrogolaszi római katolikus templom toronylépcsőjébe beépítve. A Kata vizsgálatai nyomán és felügyeletével restaurált, a tisztítása során felvillanó, különleges színvilágú manierista festmény esztergomi kiállításának szakmai ünnep eseményén természetesen nekünk, kollégáknak is ott volt a helyünk. A festmény szinte plakátszerű példája volt az OMF különleges világának, ahol a legkülönbözőbb szakmák együttműködése vezetett és vezethetett csak eredményre, ahol a statikus is rácsodálkozható a feje fölött beépített, európai színvonalú műre, és ahol az erőhatásoknak a falkutatók feltárta építési periódusok által magyarázott vektorrendszere tette lehetővé a statikusoknak addig veszni látszó értékek megmentését, ahol az önmagában is komplex kutatási és tervezési folyamat során helyreállított épületek belsejében a festő- és szobrászrestaurátorok munkájával, Kata és más erre szakosodott művészettörténészek tudományos vizsgálataival, forrásfeltárással megtámogatva újultak meg a legkülönbözőbb berendezési tárgyak és együttesek.

A *Hartmann József* kassai szobrász életművének a mai Magyarország területén található emlékeit 1984-ben megjelent, nagyszabású, gazdag forrásanyagra épülő tanulmányban dolgozta fel. A különleges oltártípusok, ezen belül a drapériás oltárok vizsgálata, a színpadszerű felépítés, az északkelet-magyarországi szobrászműhelyek sziléziai kapcsolatai később is foglalkoztatták. Ezekre a kutatásaira méltán volt büszke, ennek beszélgetések során is többször hangot adott.

1983-ban Kata egy tanévre elkísérte a lyoni egyetemre vendégprofesszornak meghívott férjét, *Granasztói György* történészt Franciaországba, és amikor 1984-ben visszatért, a Tudományos Osztályon belül a gyűjteményi részleg vezetője lett. Beköltözött a fotótári vezetői szobába, ahová engem is befogadott – ez a tíz év egymás munkájának minden részletébe betekintést engedett, és alapos megbeszélésre adott módot. Nem emlékszem olyan esetre, hogy szakmai kérdésekben bármikor is lényegesen eltért volna a véleményünk. Egy apró adalék az összedolgozáshoz: 1999-ben, amikor már ő volt a Tudományos Főosztály vezetője, felvetődött, hogy a Millennium évében rendezendő, nagyobb szabású kiállítás foglalkozhatna a 20. század műemléki problémáival. Ebédre menet a lépcsőn hoztam elő a dolgot, címként „A műemlékvédelem bővülő körei”-t javasolva. Ő rám nézett, és azt mondta: *táguló*. Így lassan negyedszázada a műemlékvédelem egyre újabb és újabb

korszakok emlékanyaga felé nyitó folyamatát „a műemlékvédelem tárguló körei” szemléletes képpel írjuk le.

Kata hosszú távon a legnagyobb – máig tartó, várhatóan és remélhetőleg még tovább is érvényesülő – hatást a gyűjtemények vezetőjeként érte el. Ma divatos kifejezéssel iskolateremtő személyiségként értékelhetjük. A napi műemlékes munkában természetesen folyamatosan használtuk a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872-es létrehozásától kezdve gyarapodó tervtár, fotótár, irattár hozzáférhető dokumentumait, Katának magának is voltak egy-egy feladat kapcsán addig ismeretlen, jól hasznosítható „leletei”. Mindig épített az archív anyagokra a műemléki topográfia, és sok, máshonnan nem begyűjthető információra tehettek szert a különböző korpusz-katalógusok szerzői is. A titkos sarkokban, régóta ki nem nyitott szekrényekben és a tetejükön is, széteső ládák, sok évtizede leltározatlanul és így rendszerezetlenül maradt hagyatékok, nagyméretű, ódon üvegnegatívok mozdíthatatlanul nehéz dobozai őrizték porosodó titkaikat. Kata háziasszonyi akkurátussággal látott neki a rendrakásnak, amiben számíthatott a gyűjtemények megfiatalodó munkatársi gárdájára. A hosszabb távú őrzés fizikai előfeltételeinek megteremtéséhez szükséges anyagiak előteremtése nem volt zökkenőmentes, de Kata és társai állták a sarat. A napfényre került, a megindult restaurálási munkálatokkal megmentett, értékes írások, rajzok, fényképek egy része már önmagában is a reveláció erejével hatott. Az igazi újdonságot azonban a belelkesített munkatársak számára kitűzött, illetve általuk választott tudományos feladatok jelentették – ehhez egyébként sikeres OTKA-pályázatot is elnyert Kata. Az önálló témák kidolgozása látványos kiállítások, katalógusok, publikációk segítségével először is alkalmas volt a műemléki munka szélesebb körű népszerűsítésére, másrészt addig nem ismert adatokkal gazdagították az intézmény történeti önmegismerését, harmadrészt – ez is fontos szempont volt számára – kellő munícióval járult hozzá a közelebbi és távolabbi külfölddel történő kapcsolatfelvételhez, Kassától Angers-n át Tournai-ig. Az intézménytörténet kutatása a legkorszerűbb nemzetközi folyamatokba illeszkedett, és párhuzamosan zajlott a hazai múzeumi intézményrendszer hasonló önvizsgálataival – valamivel talán meg is előzte azokat. Teljes életművek „mélyfúrászerű” megismerése addig sokszor csak nevekként megjelenő, „obszkúrus” műemlékeseknek adtak valódi személyiséget, tudósi vagy művészi élet-

pályát, egész műfajoknak pedig gazdag történelmet. *Hollenzer László és Petrik Albert* fotográfusok, *Gerecze Péter* művészettörténész, *Könyöky József és Myskovszky Viktor* rajztanárok, *Divald Kornél* topográfus-fényképész-művészettörténész, *Sztehlo Ottó* építész látványos, többnyire az idők során egyre szebb kiviteli kiadványokkal és katalógusokkal kísért tárlatai a szakemberek és a laikus érdeklődők megnyerésére egyaránt alkalmasnak bizonyultak. Kata maga *Myskovszky Viktor* tevékenységével foglalkozott, feldolgozó, szervező és szerkesztői munkája kiállítását és a szlovák műemléki partnerekkel közösen kiadott, kényelvű tanulmánykötetet eredményezett.

Ennek a gyűjteményi rendrakó és feldolgozó munkának egyfajta esszenciáját jelentette „A magyar műemlékvédelem első évszázada 1846–1949” című, a gyűjtemények anyagainak gazdag keresztmetszetét nyújtó és megjelenésében is emlékezetes kiállítás. Jelentős szakmai összefogással készült a műemlékvédelmi gondolat magyarországi jelentkezésének másfél évszázados jubileumát ünneplő tárlat „A magyar műemlékvédelem korszakai” című kísérő tanulmánykötete, benne a részben Kata által összeállított, 40 oldalas műtárgyjegyzékkel – a máig meg nem haladott kötetet egyetemi tankönyvként használják ma is.

1995-ben a Tudományos Főosztály éléről nyugdíjba vonult Hokkyné Sallay Marianne helyét Kata vette át. Óriási akaraterevével vállalta az átalakuló ország műemlékvédelmének folyamatosan változó helyzetében a tudományos munka menedzselését, a nemegyszer támadott munkatársi gárda védelmét, a fontos ügyekért való kiállást. Gyakran érezte úgy, hogy szélmalomharcot folytat a gazdasági vagy a hatósági részleggel. Ugyanakkor az 1990 tájától, még Sallay Marianne és az intézmény felső vezetésébe visszakerült *Horler Miklós* támogatásával megújított hivatali kiadványpolitika az ő vezetői időszakában végképp kiteljesedett – a Divald Kornél munkásságának szentelt kötet még a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottsága *opus mirabile*-díját is elnyerte.

Tudományos közleményeit ebben az időben is leginkább a műemlékek berendezését alkotó, barokk képzőművészeti alkotásoknak szentelte. Foglalkozott az aszói evangélikus templom oltárával, a veszprémi Szentháromság-emlékkel, a pannonhalmi bencés apátság barokk oltáraival és berendezési tárgyaival, a vácrátóti katolikus templom oltáraival, a nemescsói evangélikus templom szószékoltárával.

A régóta várt, sok éven át gondosan fogalmazott, 1997-ben megszületett műemléki törvény 2001-es örökségvédelmi törvénnyé buherálásához kapcsolódó hivatali átszervezések – ma már jól látható, hogy innen egyenes út vezetett a műemlékvédelem központi állami intézményrendszerének 2012. évi felszámolásához – érintette a tudományos részleget is, kedvezőtlen helyzetbe hozva Katát. Ezt joggal érezte méltatlannak, de méltósággal fogadta, és a korhatárt hamarosan elérve, nyugdíjba vonult.

Talán a polgári neveltetése okán is, mindig fontosnak tartotta az emberi kapcsolatok ápolását és elemzését, a viselkedési normák betartásának értékelését, az emberi méltóság megőrzését.

Nem volt hozzá kegyes a sors, hosszú betegsége többek között sok szakmai tervének megvalósításától fosztotta meg őt magát, de minket is. Kicsiny jóvátétel, de méltósága szempontjából nagyon is lényeges, hogy a szeretett leányfalusi nyaralóban, családi körben, szenvedés nélkül érte a halál. Tavaly még egyfajta szellemi hagyatékaként hosszú életinterjút adott a műemlékesek fiatal generációjához tartozó utódainak – tiszteletteljes kíváncsisággal várjuk őszi megjelenését.

*(Rövidített változata elhangzott
2024. augusztus 22-én a Farkasréti temetőben.)*

Lővei Pál

CSOMORTÁNY LEVENTE (1973–2024)

Csomortány Levente, 2011. (Fotó: Rozmann Viktor)

Felidézem és megőrzöm az emlékét.

Tizenkét évig dolgoztunk együtt. Nagyon intenzív, mozgalmas, sűrű tizenkét év volt ez. A munka miatt sokat voltunk vidéken, ilyenkor gyakran több napra is vidéken szálltunk meg.

Annyi időt töltöttem vele azokban az években, mint senki mással. Rengeteget beszélgettünk, folyton beszélgettünk. Beszélgettünk a kocsiban az óráig tartó utazás alatt, beszélgettünk a munka

szüneteiben, beszélgettünk a nap végén a szálláson. Izgalmas beszélgetések voltak ezek.

Mindannyian ismertétek rendkívüli, széles látókörű műveltségét. Olyan volt az agya, hogy bármit olvasott, hallott, vagy látott, azt megőrizte és egy szempillantás alatt elő tudta rántani, akár évtizedekkel később is. Neveket, évszámokat, adatokat, bármit. Számtalanszor szemtanúja voltam ennek.

Ráadásul a napi feladatok sosem foglalták le teljesen, a figyelme és a nyughatatlan lelke újra meg újra keresett valamit, amire rácsapódhatott. Ilyenkor mindig egy hosszabb periódus következett, amikor minden felesleges energiáját ennek az új, választott témájának szentelte. Több ilyen periódusának is szemtanúja voltam. Ilyenkor megszállottá, mániákussá vált és szenvedélyesen kutatt fel mindent arról a bizonyos dologról. Így vált a keleti szönyegek szakértőjévé, így ásta bele magát az arab költészetbe, vagy a sörfőzés és a borkészítés rejtelmeibe, aztán bicikliket épített, egyiket a másik után, azután hirtelen gitározni kezdett. Volt, hogy a világ reptereit tanulmányozta műholdfelvételeken. Zavarba ejtő volt, hogy fejből meg tudta mondani, hogy Európa repterein milyen hosszú a futópálya, és hogy ennek megfelelően mi a legnagyobb gép, ami le tud szállni ott.

A kertművészet iránti rajongása mindvégig megmaradt. Emlékszem, amikor gyűjteni kezdte az íriszeket. Akkor az állandó felszerelésünk mellé a csomagtartóba bekerült egy gyalogsági ásó is. Ha az útjaink során valahol meglátott egy olyan színű íriszt, amilyen még nem volt neki, az kellett, mindegy volt, hogy hol van. Olykor egészen abszurd helyekről és helyzetekben ástunk ki íriszeket.

És mindannyian ismerték a humorát is. Ahogy rezignáltan, fanyar, máskor fekete humorral kommentálta az eseményeket. Emlékszem, egyszer azzal ugrattuk egymást, hogy megírjuk egymás sírfeliratát és azonnal, ott a kocsiban, egymás szavába vágva, vad bakugrásokkal fogalmaztunk maró gúnyú epigrammákat egymásról. Ez ott és akkor vicces volt. Fel sem merült a realitása.

Tele van a fejem mondatokkal, amiket ő mondott, emlékekkel, amik hozzá kötődnek. Egy ilyen emlék, amikor hajnalonként mentem érte, hogy

felvegyem őt kocsival, és a Clark Ádám térnél mindig felhívtam, hogy jelezzem, érkezem. Ilyenkor mindig ugyanazt a két mondatot mondtuk egymásnak. Amikor felvette a telefont, csak annyit mondtam neki: én már látom az alagút végét. Ma is az ő hangján hallok a válaszáat: azt te csak szeretnéd.

Rengeteg, ehhez hasonló dolog jut eszembe. Ez csak most tűnik fel igazán, amikor a napi sodrásban valamiről önkéntelenül bevilan egy közös emlék, hogy mit csinált, vagy mit mondott. És akkor ehhez a gondolathoz hirtelen hozzáta-pad a felismerés, hogy már nem mondja. Már soha többé nem fogja mondani. Ilyenkor döbbenek rá, hogy mi történt.

Egy alkalommal a túlvilágról beszélgettünk. Én a hívó, ő az ateista álláspontját képviselte. Én még ilyennek ismertem. Nekem hitem, neki filozófiája volt. Érveltünk, ütköztettük az elképzeléseinket, de persze nem bírtunk egymással. És most? A túlvilágot illetően nekem most reményem van. Neki tudása.

Majd idővel hozzá fogok szokni ehhez. Hozzászokom, de felfogni nem fogom soha. Nem értem, miért nem bogarássza a szönyegeit, vagy miért nem tervez fejben kertet és meséli el részletekbe menően és apróra, hogy mit és hova ültetne, vagy miért nem ül oda a gitárjához. Nem értem, miért nincs itt. Megrögzött idealista volt. Volt egy nagyon makacs elképzelése arról, hogy a dolgoknak milyennek kellene lenniük. De a dolgok nem igazodtak az ő elképzeléseihez.

Azt remélem, az elképzelhető legideálisabb világnál is jobb az, amiben most része van.

Levente, nyugodj békében.

(Elhangzott a Krisztinavárosi Havas Boldogasszony templomban 2024. február 20-án a gyászszertartáson.)

Balázs Bálint urbanista építész, tudományos segédmunkatárs

Jelenleg az ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola, Ember-Környezet Tranzakció Intézet doktorvárományosa környezetpszichológia területén. Tervezőként és projektmenedzserként eddig számos magán és állami cégnek dolgozott, illetve dolgozik jelenleg is. Kutatásában azt vizsgálja, hogy az egyes társadalmi csoportokat a lakóhelyük megválasztásában milyen tényezők befolyásolják, mely eredmények áttételesen a társadalomlélektani-pszichológiai jóllét leírásához járulnak hozzá.

Prof. Dr. Düll Andrea környezetpszichológus, az MTA doktora, intézetigazgató egyetemi tanár

Az ELTE Ember-Környezet Tranzakció Intézet vezetője, illetve a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME) Szociológia és Kommunikáció Tanszékének egyetemi tanára. Az ELTE Pszichológiai Doktori Iskolájában az Ember-Környezet Tranzakció Program vezetője. Több egyetem doktori iskolájában oktató és témavezető. Mind kutató, mind oktatómunkája terén legfontosabb szakmai eredménye, hogy Magyarországon megteremtette a környezetpszichológia multidiszciplináris tudományterületét, amelynek ő a legjelentősebb hazai képviselője.

Fogarasi Barbara építész, műemlékvédelmi szakmérnök

Jelenleg az ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola, Ember-Környezet Tranzakció Intézet doktorvárományosa környezetpszichológia területén. Kutatási fókusza az épített történeti környezetekkel kapcsolatos vélekedések, attitűdök, jelentések vizsgálata. Szakmai érdeklődése az örökségvédelem társadalmasítása, a szakmai szempontok mellett a mindennapokban átélt értékek azonosítása és integrálása. Építész képzését Torontóban, műemlékvédelmi tanulmányait a hazai BME szakmérnöki képzésben, valamint a Leuveni Egyetem Műemlékvédelmi Központjában végezte.

Józsa Dávid okleveles építészmérnök (2002)

A BME Építészmérnöki Kar Építőművészeti Doktori Iskolájának hallgatója, a soproni Archi.doc építész iroda vezetője. Építésként számos új épület és helyreállítás sikeres tervezője. Műemlék épületek helyreállítása során a meglévő épület építészeti „üzenetét” kutatja, abból kiindulva keresi az épületek értékörző felújításához a helyes építészeti megoldásokat.

Kósa Balázs okleveles építésztervező-művész (2009), DLA (2014)

A transzdiszciplináris szakkollégium alapítója a Pécsi Tudományegyetem Műszaki és Informatikai Karán (2011). Főépítész Diósd Város Önkormányzatánál (2020–), habilitáció (2022). Egyetemi tanár a Soproni Egyetem Faipari Mérnöki és Kreatívipari Kar Faépítészeti Intézetében.

E-mail: kosa.balazs@uni-sopron.hu

Tárkányi Sándor okleveles építész (2006), DLA (2015)

Műemléki szakügyintéző a Győr-Moson-Sopron Vármegyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály Építésügyi és Építésfelügyeleti Osztály soproni kirendeltségén (2010–). Egyetemi docens a Soproni Egyetem Faipari Mérnöki és Kreatívipari Kar Faépítészeti Intézetében.

E-mail: tarkanyi.sandor@uni-sopron.hu

Szigetvári Krisztián építészmérnök (1997), történelem szakos bölcsész és középiskolai tanár (2003), történettudományok doktora (PhD-fokozat 2011), műemlékvédelmi szakmérnök (2020). Műemléki referens a Baranya Vármegyei Kormányhivatal Állami Főépítési Irodánál.

E-mail: szikrizs@yahoo.co.uk

Veőreős András okleveles építészmérnök (1998), műemléki szakmérnök (2002)

2004 óta dolgozik műemlék-felügyelőként Győr-Moson-Sopron megyében, 2011 óta a Széchenyi István Egyetem oktatója. Civilként az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület aktív tagja. Kutatási területei közé tartozik a magyar építészettörténet és a műemlékvédelem jogszabályi háttere, valamint elméleti és gyakorlati oldala.

MŰEMLEKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLEKVÉDELEM KIADVÁNYA

LXVIII. évf.

2024

5–6. szám

Főszerkesztő: Velladics Márta
Szerkesztőség: 1055 Budapest, Bihari János utca 5.

REZÜMÉ

A Velencei Karta francia szövegének új fordítása 255

Rácz Miklós – Fejérdy Tamás – Klaniczay Péter – Nagy Gergely Domonkos – Takács Katalin:
Jegyzetek a Velencei Karta (1964) francia szövegének új fordításához 257

TANULMÁNYOK

Szigetvári Krisztián: **A országos műemlékjegyzékek rövid története Magyarországon**

A tanulmányban felvázolom a szervezett örökségvédelem kezdete óta létrejött országos műemléki nyilvántartások történetét, különös hangsúlyt fektetve a huszadik század második felében létrejött országos műemlékjegyzékekre.

Minden műemlékjegyzék egy korlenyomat, amelyek érdekessége abban áll, hogy esetenként nagyon hosszú idő alatt állnak össze, ugyanakkor mindig csak egy adott időmetszetben fennálló állapotot tükröznek. Jó példa erre, hogy a legelső magyarországi inventáriumok megjelenését követően csaknem nyolcvan évnek kellett eltelnie az 1960-as, első hivatalos országos műemlékjegyzék kiadásáig.

A műemlékjegyzékek érdekessége továbbá az, hogy adott évben értelemszerűen egy véges listával van dolgunk, de folyamatában vizsgálva a kiadványokat, a listán szereplő elemek számát tekintve állandó a változás az egyes műemlékek nyilvántartásból történő törlése és az új elemek műemlékké nyilvánítása miatt. Hiszen egyes műemlékek elavulnak, elpusztulnak, emiatt törölni kell őket, időközben egy újabb korszakra lépve a későbbi korokban keletkezett emlékeket is védelemre érdemesnek tartja a szakma és a társadalom.

Az országos műemlékjegyzékek történeke áttekintése után levonható az a konklúzió, hogy egyre időszerűbbé válik egy korszerű, naprakész műemlékjegyzék elkészítése országos viszonylatban, hiszen 1990 óta nem áll rendelkezésre nyomtatott formában ilyen típusú, egységes kiadvány. Ezzel teret lehetne engedni egy új alapokra helyezett, nagyszabású revízióknak, amely optimális esetben a feltárt értékek – például a ma már nem védett egykori műemlékek köre – műemléki értékévé történő nyilvánításához vezethet. 261

Tárkányi Sándor – Kósa Balázs: **Rekonstruált műemlékvédelem – Sopron, Kolostor u. 13. számú épület 1984. évi helyreállítása**

Az egykori elhanyagolt lakóház 1980 és 1984 közötti, az OMF Soproni Építésvezetőisége számára történt helyreállításának jelentősége véleményünk szerint kettős. Sopron belvárosi telkeinek a kiépülése, a történelmi Belváros utcaképének kialakulása egy több mint 400 éves építési folyamat eredménye. A legelső, kőből épült építmények a lakótornyok, melyek a mai Új utca és Kolostor utca által határolt tömb telkeinek belső magjában álltak. A Kolostor utca 13. alatti lakótorony alsó szintjén eredeti vakolatmaradványokat tártak fel, melyek ismeretében rekonstruálni lehetett a lakótorony belső, kváderutazó vakolatstruktúráját. A 3,1×3,6 méter belméretű, 90 centiméteres falvastagságú toronyalj késő román keresztboltozatának feltárták és helyreállították a konzoljait, valamint rekonstruálták a boltmezőket és a bordákat is. Az első emeleten a vakolat alól előkerültek az eredeti toronybejárat 145 centiméter magas, kőből faragott szarai és vállköves szemöldöke.

A belváros következő, jellegzetes háztípusa a 14–15. században kialakult harántszárnyas lakóház, melynek belső magját, a lakótornyot bővítették az utca vonaláig egy konyha-szobás traktussal. A kapu zárókövén szereplő 1628-as évszám jelzi az épület következő, jelentősebb átépítésének, bővítésének az idejét. Ekkor építették be a kapualj fölötti területet két szinten, a tetőformát kettős árokteretűvé, a homlokzatot zártosrúvá alakítva. A korábbi déli homlokzat reneszánsz sgraffítóval díszített homlokzati fala így vált egy szobabelső részévé. Az épület elsődleges jelentősége, hogy magában foglalja a soproni lakóházak építésének egymást követő korszakait, a lakótoronyoktól egészen a barokk kori zártosrú beépülésig.

A helyreállítás jelentőségének másik aspektusa a műemlékvédelem akkori helyzetének a szempontjából vizsgálható meg. A hamburgi F. V. S. Alapítvány 1975. évi Műemlékvédelmi Európa-díj átadásának tizedik évfordulóján vette birtokba az épületet az OMF Soproni Kirendeltségének Soproni Építésvezetősége. Negyven évnyi, nemzetközi színvonalú szakmai és tudományos műemlékes munka referenciája volt a Kolostor utca 13. számú épület helyreállítása, ahol a kutató, az építész és a kivitelező is maradandót, példa értékűt alkotott. Ebben a házban harminchét éven át lehetett hitelesen elmesélni Sopron belvárosi házainak az építéstörténetét és elmondani azt, hogy hogyan kell egy műemlék épületet szakszerűen megkutatni és helyreállítani. 274

Józsa Dávid – Veöreös András: Rekonstruált műemlékvédelem – A soproni Ó-Zsinagóga 1973–1976. évi helyreállítása

A soproni Ó-Zsinagóga hetvenes években elvégzett felújítására a hazai műemlékvédelmi szakma a mai napig az egyik legsikerültebb műemléki helyreállításként tekint. Már az is különlegességnek számít, hogy az utca túloldalán korábban feltárt és helyreállított épület mellett a városban előkerült egy második középkori zsinagóga is.

A helyreállítás a kutató, Dávid Ferenc (1940–2019) és az építész, Sedlmayr János (1932–2004) szoros együttműködésével, az akkor frissen megfogalmazott Velencei Karta elveinek alkalmazásával valósulhatott meg. A felújítás során sor került több barokk-kori és 19. századi épületrész elbontására, a középkori épülettömeg kiszabadítására és a boltozott tér kortárs építészeti eszközökkel való érzékeltetésére. Az épület utcáról való láthatóvá tétele érdekében az utcai épületszárny emeleti része is visszabontásra került.

Tanulmányunk mintegy fél évszázad távlatából az épület tanulmányozásával és a korabeli dokumentumok és publikációk elemzésével próbálja meg értékelni a helyreállítást. 292

KITEKINTÉS

Fogarasi Barbara – Balázs Bálint – Düll Andrea: A műemlékek szerepe a városi egyéni és közösségi identitásban és emlékezésben: A településhez való látens viszonyulás vizsgálatának elméleti háttére és a történeti épületekre vonatkoztatható eredményei

A műemlékvédelem hagyományosan a történeti épületek fizikai megőrzésére, restaurálására és helyreállítására összpontosít, miközben kevés figyelem jut arra a társadalmi közegre, amely hosszú távon meghatározza az örökség fennmaradását. Tanulmányunk e hiányt pótolja, a környezetpszichológia szemléletét bevonva a műemlékvédelmi gondolkodásba, rávilágítva arra, hogy a történeti épületek milyen mélyen, lélektani értelemben is összefonódnak az egyéni és közösségi identitással, a helyhez való kötődéssel és az emlékeztetési folyamatokkal. A cikk első részében áttekintjük a helykötődés, helyidentitás és helyemlékezet releváns pszichológiai elméleteit, bemutatva a történeti épített környezet szerepét a személyes és kollektív identitásban és emlékezetben. A második részben hat magyarországi településen végzett empirikus vizsgálat eredményeit ismertetjük, amely – többek között – a lakosok látens viszonyulását tárta fel saját városukhoz és annak történeti épületállományához. Az elemzések eredményei szerint a lakók sok esetben intenzívebben észlelik a régi épületek jelenlétét, mint azt az objektív védettségi adatok indokolnák. A települések többségében erős, az átlagértéket meghaladó helykötődés mutatkozott, amely szorosan összefügg azzal, mennyire hangúlyosan észlelik a lakosok a történeti épületek meglétét. Eredményeink új perspektívát kínálnak a műemlékvédelem számára: a szakmai döntésekbe fontos volna beépíteni az emberek és közösségek érzelmi viszonyulásait, ami a történeti épített környezet továbbélése és a fenntartható örökségvédelem záloga lehet. A környezetpszichológiai megközelítés így nemcsak elméleti újdonság, hanem gyakorlati eszköz is a településfejlesztés és műemlékvédelem társadalmasításához. 306

KÖNYVISMERETÉS

Pákei Lajos

Szerk.: Gy. Dávid Gyula. Holnap Kiadó, Budapest, 2023. 321

Kaun, Betina: Der Bauingenieur Eberhard Deutschmann/Dučman: Zwischen Holzbaukunst und industriellem Bauen. Stiftung für das sorbische Volk / Založba za serbski lud, Bautzen/Budusin, 2023. 325

EMLÉKEZÜNK

G. Györffy Katalin (1943–2024) 328

Csomortány Levente (1973–2024) 332

MŰEMLÉKVÉDELEM

PUBLICATION OF THE HUNGARIAN MONUMENT PRESERVATION

Year LXVIII   2024   No. 5–6

Chief Editor: Márta Velladics
Editorial Office: H-1055 Budapest, Bihari János utca 5.

ABSTRACT

New Translation of the French Text of the Charter of Venice 255

Miklós Rácz – Tamás Fejérdy – Péter Klaniczay – Gergely Domonkos Nagy – Katalin Takács:
Notes on the New Translation of the French Text of the Charter of Venice (1964) 257

STUDIES

Krisztián Szigetvári: **A Brief History of the National Registers of Historic Monuments in Hungary**

In this paper, I outline the history of heritage registration that has evolved since the beginning of organised heritage protection, from the first cadastres to the most recent printed heritage registers.

In the field of heritage conservation, we work with lists, inventories, cadastres, topographies, registers of monuments, which are interesting in that they are sometimes compiled over a very long period of time, but always reflect the state of affairs in a given period. A good example of this is that it took almost 80 years from the publication of the very first inventories in Hungary until the first official national register of monuments was published in 1960.

What is also interesting about the inventories is that in any given year there is a finite list, but looking at the publications in their progression, the number of items on the list is constantly changing as each monument is removed from the register and new items are declared a monument. Inventories provide an accurate record of the total number of existing monuments in a given time period, as well as the amount of work carried out between the publication of two inventories, namely the number of newly listed buildings.

Finally, it can be concluded that it is becoming increasingly timely to produce a complete national register of monuments that is up-to-date, possibly including deleted properties, since no such publication has been available in printed form since 1990. This would open the way for a major revision on a new basis, which could lead, in an optimum case, to the declaration of the hidden values discovered, such as the range of former monuments no longer protected, as historic monuments. 261

Sándor Tárkányi – Balázs Kósa: **Sándor Tárkányi – Balázs Kósa: Reconstructed Preservation of Historic Monuments – The 1984 Restoration of the Building in Sopron, Kolostor utca 13.**

In our opinion, the significance of the restoration of the formerly neglected residential building (which took place for the Sopron Building Authority of the OMF between 1980 and 1984) is dual. The development of the sites and the formation of the street view of the historic city center in Sopron are the result of a more than 400-year-old building process. The very first buildings made out of stone are the residential towers that were standing in the inner core of the sites of the block bordered by today's Új street and Kolostor street. On the lower level of the residential tower at 13 Kolostor street, original plaster remains were discovered that allowed the reconstruction of the inner plaster structure of the residential tower. The consoles of the late Roman style cross-vaulting of the tower (which has a 3.10×3.60 meters-sized basic area and 90 cm thick walls) were discovered and restored, at the same time the roof-fields and the ribs were reconstructed as well. The 145-cm-tall, hewn stems and the ledger of the original entrance to the tower were found on the first floor, below the plaster.

The following specific house type of the city center is the cross-winged residential building developed in the 14–15th century, whose inner core, the residential tower was enlarged with a kitchen-and-room wing up to the street line. The date 1628 inscribed on the closing stone of the gate informs us about the time of the building's subsequent reconstruction and enlargement of considerable importance. This was the year when the area above the gateway was built in on two levels, converting the roof's shape into a dual M-shaped roof and the façade into an unbroken row. Thus, the wall of the former southern façade – adorned with a Renaissance sgraffito – has become part of a room's interior.

The primary significance of the building is that it includes in itself the sequential eras of the building history of Sopron's residential buildings, from the residential towers up until the development in unbroken rows during the Baroque era.

The other aspect of the significance of this restoration might be highlighted considering the situation of protection of historic buildings of the time. On the 10th anniversary of handing over the European Award for the Protection of Monuments of the FVS Foundation in Hamburg in 1975, the Sopron Branch Office of the OMF took possession of the building. The restoration of the building at 13 Kolostor street was the reference of a 40-year-old professional and scientific work of an international level within the field of protection of historic buildings, where the researcher, the architect and the builder all performed in an exemplary way. In this house, it had been possible for 37 years to authentically talk about the construction history of the residential buildings of Sopron's city center and demonstrate the way of professional research and restoration of a historic building. 274

Dávid Józsa – András Veöreös: Reconstructed Preservation of Historic Monuments – The 1973–1976 Restoration of the Old Synagogue in Sopron

The professional circle of Hungarian monument preservation still considers the renovation of the Old Synagogue in Sopron in the 1970s one of the most successful monument restorations to date. In addition to the previously excavated and restored building across the street, a second medieval synagogue was discovered in the city, which fact itself is special.

The restoration could be realized thanks to the close cooperation of the researcher Ferenc Dávid (1940–2019) and the architect János Sedlmayr (1932–2004), applying the principles of the then newly formulated Charter of Venice. During the renovation, several Baroque-period and 19th-century building parts were removed, the medieval building mass was freed, and the vaulted space was presented with contemporary architectural elements. In order to make the building visible from the street, the upper floor of the street wing was also demolished.

Studying the building and analyzing contemporary documents and publications, our study attempts to evaluate the restoration from a perspective of about half a century. 292

OUTLOOK

Barbara Fogarasi – Bálint Balázs – Andrea Dúll: The Role of Historic Monuments in Urban Individual and Community Identity and Recollection: The Theoretical Background of the Study on the Residents' Latent Attitude to the Settlement and the Research Results Applicable to Historical Buildings

Monument conservation traditionally focuses on the physical preservation, restoration and rehabilitation of historic buildings, while little attention is paid to the social context that determines the long-term survival of the specific heritage. Our study fills this gap by incorporating the perspective of environmental psychology into monument conservation thinking, highlighting how deeply (even psychologically) historical buildings are intertwined with individual and community identity, attachment to place, and processes of remembrance. In the first part of the article, we review relevant psychological theories of place attachment, place identity, and place recollection, presenting the role of the historical built environment in personal and collective identity and memory. In the second part, we present the results of an empirical study conducted in six Hungarian settlements, which, among other things, revealed the latent attitude of residents towards their own town and its historical building stock. Research results have revealed that residents often perceive the presence of old buildings more intensely than objective protection data would justify. Most of the settlements showed a strong, above-average place attachment, which is closely related to how intensely residents perceive the existence of historical buildings. Our results offer a new perspective for monument preservation: it is important to incorporate the emotional attitudes of people and communities into professional decisions, as this could be a guarantee of the survival of the historic built environment and sustainable heritage protection. The environmental psychology approach is therefore not only a theoretical novelty, but also a practical tool for the socialization of settlement development and historic monument preservation. 306

BOOK REVIEW

Lajos Pákei

Ed.: Gy. Dávid, Gyula. Holnap Kiadó, Budapest, 2023 321

Kaun, Betina: Der Bauingenieur Eberhard Deutschmann/Dučman: Zwischen Holzbaukunst und industriellem Bauen. Stiftung für das sorbische Volk / Založba za serbski lud, Bautzen/Budusin, 2023 325

IN MEMORIAM

Katalin G. Györffy (1943–2024) 328

Levente Csomortány (1973–2024) 332

MŰEMLÉKVÉDELEM

PUBLIKATION DER UNGARISCHEN DENKMALPFLEGE

Jahr LXVIII

2024

No. 5–6

Hauptredakteur: Márta Velladics
Redaktion: H–1055 Budapest, Bihari János utca 5.

AUS DEM INHALT

Miklós Rácz – Tamás Fejérdy – Péter Klaniczay – Gergely Domonkos Nagy – Katalin Takács:
Anmerkungen zur neuen Übersetzung des französischen Textes der Charta von Venedig 257

ABHANDLUNGEN

Krisztián Szigetvári: Die kurze Geschichte der nationalen Denkmalregister in Ungarn

In der Abhandlung beschreibe ich die Geschichte der nationalen Denkmalregister, die seit dem Beginn des institutionellen Denkmalschutzes entstanden, mit besonderem Augenmerk auf diejenigen, welche aus der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts stammen.

Jedes Denkmalregister ist ein Abdruck der Epoche, dessen Kuriosität darin steht, dass diese Register manchmal über sehr langen Zeitraum hinweg erstellt werden, doch gleichzeitig immer nur den Zustand widerspiegeln, der den bestimmten Zeitraum prägt. Ein gutes Beispiel dafür ist, dass nach der Erscheinung der allerersten Inventarien in Ungarn fast achtzig Jahre vergehen mussten, bis die Veröffentlichung des ersten offiziellen nationalen Denkmalregisters erfolgte.

Eine weitere Kuriosität der Denkmalregister ist, dass es im bestimmten Jahr natürlich nur eine begrenzte Liste gibt, aber wenn man die Veröffentlichungen im Laufe ihres Prozesses betrachtet, so ändert sich die Anzahl der Einträge in der Liste ständig, da bestimmte Denkmäler aus dem Register gestrichen und neue Elemente zu Denkmälern erklärt werden. Manche Denkmäler veralten oder gehen verloren, und deswegen müssen sie gelöscht werden, während die Fachleute und die Gesellschaft mit dem Beginn einer neuen Ära auch Denkmäler aus späteren Epochen als schützenswert betrachten.

Nach der Übersicht der Geschichte nationaler Denkmalregister lässt sich die Schlussfolgerung ziehen, dass die Erstellung eines modernen, aktualisierten Denkmalregisters auf nationaler Ebene immer dringlicher wird, da es seit 1990 keine derartige Veröffentlichung mehr in gedruckter Form zur Verfügung steht. Das könnte Raum für eine umfassende Revision auf neuen Grundlagen schaffen, die im optimalen Fall dazu führen könnte, dass die offenbaren Werte – beispielsweise die älteren, heute nicht mehr geschützten Denkmäler – zu historischen Denkmälern erklärt werden. 261

Sándor Tárkányi – Balázs Kósa: Rekonstruierter Denkmalschutz Kolostor-Str., Sopron Die Restaurierung des Gebäude 13 im Jahr 1984

Die Bedeutung der Restaurierung des ehemaligen, vernachlässigten Wohnhauses zwischen 1980 und 1984, die für die OMF Sopron Construction Management erfolgte, ist unserer Meinung nach zweifach. Der Ausbau der Grundstücke in Soprons Innenstadt sowie die Entstehung des Straßenbildes der historischen Altstadt sind das Ergebnis eines über 400-jährigen Bauprozesses. Die allerersten Steingebäude waren die Wohntürme, die im inneren Kern der Grundstücke standen, die durch die heutigen Uj-Straße und Kolostorstraße angrenzt waren. Im Untergeschoss des Wohnturms in der Kolostorstraße 13 wurden originale Putzreste entdeckt, die ermöglichten die innere, Quaderbau imitierende Putzstruktur des Wohnturms zu rekonstruieren. Die Konsolen des spätromanischen Kreuzgewölbes des Turms, das Innenmaße von 3,1×3,6 Metern und eine Wandstärke von 90 Zentimetern aufweist, wurden aufgedeckt und restauriert sowie die Arkaden und Rippen rekonstruiert. Im ersten Stock wurden unter dem Putz die 145 Zentimeter hohen, aus Stein gehauenen Säulen und die mit Stein verkleideten Türstürze des ursprünglichen Turmeingangs entdeckt.

Der nächste markante Haustyp im Stadtzentrum ist das kreuzflügelige Wohnhaus aus dem 14–15. Jahrhunderten, dessen innerer Kern, der Wohnturm bis zur Straßenlinie um einen Küchen- und Wohnbereich erweitert wurde. Die Jahreszahl 1628 auf dem Schlossstein des Tores weist auf den Zeitpunkt des nächsten, bedeutenderen Umbaus und der Erweiterung des Gebäudes hin. Derzeit wurde der Bereich über dem Torbogen zweigeschossig eingebaut, die Dachform in ein Doppelgrabendach geändert und die Fassade mit geschlossener Reihe versehen. Die mit Renaissance-

Sgraffito verzierte Fassadenwand der früheren südlichen Fassade wurde somit Teil eines Rauminneren. Die primäre Bedeutung des Gebäudes liegt darin, dass es die aufeinanderfolgenden Epochen der Errichtung der Soproner Wohnhäuser umfasst, von den Wohntürmen bis hin zum Bau der geschlossenen Reihenhäuser in Barockstil.

Der andere Aspekt der Bedeutung der Restaurierung lässt sich aus der Perspektive der damaligen Position des Denkmalschutzes beleuchten. Die Soproner Bauleitung der Niederlassung von OMF in Sopron übernahm das Gebäude am zehnten Jahrestag der Verleihung des Europäischen Preises für Denkmalschutz 1975 durch die Hamburger F. V. S. Stiftung. Die Restaurierung des Gebäudes in der Kolostorstraße 13 war eine Referenz für vierzig Jahre denkmalpflegerische, professionelle und wissenschaftliche Arbeit nach internationalem Standard, bei der Forscher, Architekt und Bauunternehmer etwas Immerwährendes und Beispielhaftes schufen. In diesem Haus konnte man 37 Jahre lang die Baugeschichte der Häuser in der Soproner Innenstadt authentisch erzählen und erklären, wie man ein Denkmalgebäude professionell offenlegt und restauriert. 274

Dávid Józsa – András Veöreös: Rekonstruierter Denkmalschutz – Restaurierung der Soproner Alten Synagoge in den Jahren 1973–1976

Die in den 1970er Jahren durchgeführte Renovierung der Alten Synagoge in Sopron betrachten die Fachleute des ungarischen Denkmalschutzes bis heute als eine der am besten gelungenen Denkmalrestaurierungen. Schon als Kuriosität gilt, dass neben dem zuvor offenbarten und restaurierten Gebäude auf der gegenüberliegenden Straßenseite noch eine zweite mittelalterliche Synagoge in der Stadt auftauchte.

Die Restaurierung konnte durch die enge Zusammenarbeit des Forschers Ferenc Dávid (1940–2019) und des Architekten János Sedlmayr (1932–2004) sowie die Grundsätze der damals neu formulierten Charta von Venedig durchgeführt werden. Im Zuge der Renovierung wurden mehrere Gebäudeteile aus dem Barock und dem 19. Jahrhundert abgerissen, die mittelalterliche Baumasse freigelegt und der Gewölberaum mit zeitgenössischen architektonischen Mitteln verdeutlicht. Um das Gebäude von der Straße aus sichtbar zu machen, wurde auch das Obergeschoss des Straßenflügels abgerissen.

Unsere Abhandlung erzielt es, die Restaurierung aus der Perspektive von etwa halbem Jahrhundert zu bewerten, indem das Gebäude untersucht und die zeitgenössischen Dokumente und Publikationen analysiert werden. 292

AUSBLICK

Barbara Fogarasi – Bálint Balázs – Andrea Düll: Die Rolle der Denkmäler in der städtischen individuellen und gemeinschaftlichen Identität und Erinnerung: Der theoretische Hintergrund der Untersuchung latenter Einstellungen gegenüber der Siedlung und die auf historische Gebäude anwendbaren Ergebnisse

Der Denkmalschutz fokussierte traditionell auf die physische Erhaltung, Restaurierung und Renovierung historischer Gebäude, während dem sozialen Kontext, der den langfristigen Bestand des Kulturerbes bestimmt, wenig Beachtung geschenkt wurde. Unsere Abhandlung füllt diese Lücke, indem sie die Perspektive der Umweltpsychologie in das denkmalpflegerische Denken einbezieht und hervorhebt, wie tief historische Gebäude in psychologischer Hinsicht mit der individuellen und gemeinschaftlichen Identität, der Verbundenheit mit dem Ort und Erinnerungsprozessen verknüpft sind. Im ersten Teil des Artikels geben wir eine Übersicht über relevante psychologische Theorien der Verbundenheit mit dem Ort, der Ortsidentität und des Ortsgedächtnisses und stellen die Rolle der historischen gebauten Umgebung in der persönlichen und kollektiven Identität und Erinnerung dar. Im zweiten Teil zeigen wir die Ergebnisse einer in sechs ungarischen Siedlungen durchgeführten empirischen Studie, die unter anderem die latente Haltung der Bewohner gegenüber ihrer eigenen Stadt und ihrem historischen Gebäudebestand offenbarte. Nach den Ergebnissen der Analysen nehmen die Einwohner die Präsenz alter Gebäude oft intensiver wahr, als es durch objektiven Schutzdaten gerechtfertigt wäre. Bei der Mehrheit der Siedlungen zeigte sich starke, überdurchschnittliche Verbundenheit mit dem Ort, die eng damit zusammenhängt, wie stark die Bewohner die Präsenz historischer Gebäude wahrnehmen. Unsere Ergebnisse bieten eine neue Perspektive für den Denkmalschutz: Es wäre wichtig, die emotionalen Einstellungen der Einwohner und Gemeinschaften in professionelle Entscheidungen einzubeziehen, was eine Garantie für das Überleben der historischen baulichen Umgebung und einen nachhaltigen Denkmalschutz sein könnte. Somit ist der umweltpsychologische Ansatz ist nicht nur eine theoretische Neuheit, sondern auch ein praktisches Instrument für die Sozialisierung der Siedlungsentwicklung und des Denkmalschutzes. 306

BUCHREZENSION

Lajos Pákei

Edit.: Gy. Gyula Dávid. Holnap Kiadó, Budapest, 2023. 321

Kaun, Betina: Der Bauingenieur Eberhard Deutschmann/Dučman: Zwischen Holzbaukunst und industriellem Bauen. Stiftung für das sorbische Volk / Založba za serbski lud, Bautzen/Budusin, 2023. 325

WIR GEDENKEN

Katalin G. Györffy (1943–2024) 328

Levente Csomortány (1973–2024) 332

